

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

М. С. Дністрянський

ЕТНОГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Львів
Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
2008

УДК 911.3:32(477)(075.8)
ББК У04(4УКР)2я73
Д 54

Рецензенти:

д-р геогр. наук *О.В. Заставецька*
(Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка);

д-р геогр. наук *В.П. Круль*
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича);

канд. геогр. наук *М.М. Лаврук*
(Львівський національний університет імені Івана Франка)

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
Лист № 1.4/18-Г-423 від 14.02.2008*

Дністрянский М.С.
Д 54 Етнографія України: Навчальний посібник. – Видавничий центр ЛНУ
імені Івана Франка, 2008. – 232 с.
ISBN 978-966-613-581-3

У посібнику розкрито предмет та завдання етногеографії, її місце в системі наук. Обґрунтовано теоретичні основи, методологію та методику етногеографічних досліджень. Охарактеризовано джерела етногеографії України. Відображено історико-географічні передумови формування етногеографічної ситуації в Україні. Детально проаналізовано основні параметри етногеографічної структури сучасної України, тенденції та напрями розвитку етногеографічних процесів. Висвітлено особливості географії зарубіжних українців. Розкрито регіональні етнографічні відмінності в Україні та прикладні проблеми регіональної етнополітики.

Для студентів та викладачів географічних факультетів вищих закладів освіти, майбутніх фахівців у галузі етнології, усіх, хто цікавиться географічним українознавством.

УДК 911.3:32(477)(075.8)
ББК У04(4УКР)2я73

ISBN 978-966-613-581-3

© Дністрянский М.С., 2008
© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2008

ПЕРЕДМОВА

Розселення народів визначає культурне обличчя світу, окремих країн та регіонів, а у поєднанні з іншими чинниками (соціальними, економічними, політичними) – й основні суспільно-географічні риси людства. Географічне вивчення етнологічної сфери займало одне з центральних місць у класичній світовій гуманітарній географії, і в інших соціальних науках, адже географічні чинники є важливими і для формування, і для життєдіяльності етнологічних спільнот та груп, а територія є і середовищем їхньої взаємодії, і середовищем впливу на процеси взаємодії. Однак через різні причини обсяги етнологічної інформації в географічній літературі наступних періодів дещо звузились. Зокрема, в колишньому Радянському Союзі це робилося і з ідеологічних мотивів, і через методологічні прорахунки самих фахівців з географії. Але в сучасному світі знову закономірно зростає зацікавлення до етнологічних знань. Етнологічна інформація стає актуальною і з огляду на проблеми збереження культурної самобутності та культурного різноманіття, і з огляду на поглиблення проблем етнополітичних взаємин. Етнополітичні виклики є особливо злгоденними для тих держав, які переживають етап становлення політичної системи, у т. ч. і для України.

Формування етнологічної ситуації в Україні визначали насамперед зміни ареалу розселення української етнологічної нації. Але через складні геополітичні передумови територія України впродовж тривалого часу була епіцентром імміграції різних етнологічних груп, що зумовило ускладнення етнологічної ситуації в деяких регіонах. На сьогоднішній день етнологічні взаємини в Україні – це та сфера, яка забезпечує основні передумови її цілісності, зокрема, завдяки тому, що основа її державної території – це ареал розселення української етнологічної нації, і водночас саме тут є низка чинників, головно історично-географічних, які містять небезпеки деструктивних збурень. Таке становище підтверджує необхідність детального вивчення етнологічних процесів та активних дій з боку держави та інших суб'єктів етнополітичних взаємин у напрямі гармонізації цих взаємин через підсилення дії позитивних чинників і погашення негативного впливу інших.

У висвітленні української етнологічної проблематики в науковій літературі на сьогодні помітною є певна асиметрія. Зокрема, зростає кількість публікацій з питань розселення етнологічних меншин, що є позитивною передумовою у справі збереження їхньої самобутності. Але, як не парадоксально, недостатньо досліджень, які розкривали б усі складнощі територіальної організації української етнологічної нації. Так само мало синте-

тичних дидактичних матеріалів щодо концептуальних основ етногеографії. У пропонованому посібнику, з огляду на сказане, обґрунтовано концептуальні положення етногеографії, ілюстрацією до яких є матеріали переважно з етногеографії України.

Аналізуючи етногеографічні взаємини, більшість науковців стикається з невпорядкованістю понятійно-термінологічного апарату, зумовленою різними історичними і методологічними підходами до розуміння деяких засадничих понять (етнос, етнічний, нація, національний, політична нація). Популярними стали західні модерністські і постмодерністські концепції нації і націоналізму, які сформувалися здебільшого в нетипових етнонаціональних умовах. Тому розроблення чіткої понятійно-термінологічної системи, яка об'єднує тісно пов'язані питання етнічної і національної ідентичностей і, загалом, повною мірою й адекватно розкриває істотні риси етнонаціональної сфери, в посібнику здійснено на основі наукового апарату теорії етносу.

Оскільки етногеографія держави передбачає дослідження і етногеографічних передумов, і сучасних етнодемографічних співвідношень, то значну увагу приділено характеристиці таких провідних методологічних підходів суспільної географії, як історично-географічний та геоструктурно-функціональний, а також методам характеристики різних етногеографічних проблем. У структурі посібника відведено належне місце не лише характеристиці етногеографічних взаємин в Україні, але і географії зарубіжних українців, що є логічним з огляду на державоформуючий статус української етнічної нації і необхідність цілісного етногеографічного відображення світового українства. В посібнику схарактеризовано прикладні проблеми регіональної етнополітики з урахуванням необхідності подолання міжрегіонального і міжетнічного відчуження, зміцнення цілісності української національної держави.

РОЗДІЛ 1. ЕТНОГЕОГРАФІЯ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВИХ ЗНАНЬ

1.1. Проблеми адекватного понятійно-термінологічного відображення сфери етнонаціональних взаємин

При спробі означити феномен етнічного, етнічності загалом, та ще й у зв'язку з феноменом нації і національного, відразу виникає низка понятійно-термінологічних проблем, адже внаслідок пояснення сутності етнонаціональної сфери в світовій науковій та суспільно-політичній думці історично склалося декілька шкіл, які суттєво відрізняються своїм трактуванням базових понять. Є й істотні відмінності, пов'язані з практикою вживання різних термінів та неоднозначного їхнього розуміння в різних державах, які можна пояснити різним соціально-політичним досвідом. В Україні традиційно до середини ХХ ст. для позначення стійких спільнот (у сучасному розумінні етносів), об'єднаних єдністю території формування, мовною і культурно-ментальною спорідненістю, самоусвідомленням своєї окремішності і цілісності, вживали спочатку терміни “народ” і “народний”, пізніше – “нація” і “національний” і лише після Другої світової війни широкого поширення набув термін “етнос” і “етнічний”. Оскільки в поняття “народ” (“народний”) іноді вкладали, а подекуди й досі вкладають соціальний зміст, найчастіше в розумінні широких верств населення (не включаючи соціальної еліти), у т. ч. і поліетнічного, то поширення терміна “етнос” (як менш багатозначного) було доцільним. Хоча в Україні “етнічний зміст” поняття “народ” завжди був (і залишається на сьогодні) визначальним.

Щодо терміна “нація”, то спочатку він не мав безпосередньо “етнічного змісту”. І лише впродовж XVII–XVIII ст. термін „нація” в Західній і Центральній Європі почав поступово ототожнюватися з населенням держав, громадянством, етнічною приналежністю. Дальші відмінності ідентифікації терміна “нація” в різних регіонах Європи зумовили і сучасні відмінності його розуміння та тлумачення: у західноєвропейських політичних утвореннях імперського типу з поліетнічним складом населення (Франція, Англія та ін.) упродовж XVIII–XIX ст. його застосовували до всього громадянства, держави, вкладаючи у поняття “національний” політичний зміст, водночас у Центральній та Східній Європі, що переживала або період роздробленості (як Німеччина), або бездержавності (балканські народи, народи Російської та Австрійської імперій), “націю” насамперед почали розглядати як мовно-культурний феномен (у сучасному розумінні народ, етнос).

Отже, при взаємопов'язаному осмисленні феноменів етносу і нації, етнічного і національного, слід визначитись з деякими концептуальними принципами. Зокрема, це: а) змістовна спорідненість, але не тотожність цих двох понять; б) первинність етнічного перед національним. Важливим є і те, що поняття етносу, хоча й увійшло в науковий обіг в Україні і світі значно пізніше, лише з початку ХХ ст., є більш однозначним (особливо в Центральній і Східній Європі). І тому попри різні концептуальні акценти у підходах до розуміння етнічності, що стосуються передусім походження і розвитку етносів (біологічний, культурно-історичний, соціологічний, психологічний), у них наголос ставлять на таких істотних ознаках етнічної спільноти: порівняно високому ступені історичної стійкості, єдності мови і території формування, культурно-ментальній спорідненості, самоусвідомленні своєї окремішності і цілісності. Сучасний український етнолог М. Тиводар наголошує на дуалістичній, соціально-біологічній природі етнічних спільнот і визначає етноси як “стійкі міжпоколінні природно та історично сформовані на певних територіях динамічні людські спільноти, що, маючи самоназву й усвідомлюючи свою єдність, протиставляють себе всім іншим аналогічним утворенням і відрізняються від них стійкими і своєрідними рисами культури, способом життя, етнічними стереотипами” (1998). В англійській, особливо американській, літературі поняття “етносу” й “етнічності” не є таким однозначним. Наприклад, не зовсім виправдано його застосовують щодо расових, етнографічних груп, малих корінних народів, котрі перебувають на низькому рівні розвитку, часто протиставляючи поняттю нація та сфері національного загалом.

Більше невизначеності залишається у підходах до трактування поняття нації і національного, співвідношення етнічного і національного, національного і політичного. Насамперед у західних моделях розуміння нації (як класичних, так і сучасних) відчутним є недооцінення або і повне заперечення етнічності (мовно-, культурно-ментальних чинників) і абсолютизація соціально-політичних чинників націогедези. Особливо це стосується британської, французької та американської шкіл. Саме в англійському і франкомовному світі найбільшого поширення набула етатистська теорія нації (Е. Гідденс), в основі якої лежить ототожнення нації з державою, що стало популярним і на загальному (побутовому) рівні. У сучасних модерністських і постмодерністських концепціях нації і націоналізму (Б. Андерсона: “нація – уявлена спільнота”, “комунікативна” теорія К. Дойча, “інструменталістські” підходи Е. Гелнера і Е. Гобсбаума: “нації – продукт націоналізму”) також здебільшого заперечують або недооцінюють об'єктивні етнічні підстави націй, часто трактуючи їх як своєрідні штучні проекти інтелігенції та абсолютизуючи окремі чинники націогедези.

Безпорадність суб'єктивістських теорій нації і націоналізму у поясненні і розумінні етнополітичних рухів зумовила появу на Заході т.зв. етніцистської теорії (Е. Сміт), у рамках якої робиться спроба зв'язаного аналізу національного і етнічного, проте наголошується на значних відмінностях між цими поняттями і відповідними історичними формаціями, підкреслюється “можливість формування націй без етнічних груп” (1996). Теорію етносу, що сформувалася

в українській етнологічній літературі, не слід ототожнювати із західною етніцистською теорією.

Для багатьох науковців англомовного і франкомовного світу характерне ігнорування об'єктивних підстав нації та гіперболізація штучності, легкості, суб'єктивності у формуванні національних спільнот. Це зумовлено, зокрема, історією державотворення, адже більшість західних держав є уламками колишніх імперій, які активно проводили політику асиміляції поліетнічного населення та їхнього злиття з домінуючим етнонаціональним ядром. Хоча, безперечно, такі підходи мають і певне позитивне значення, привертаючи більшу увагу до ролі суб'єктивних чинників (роль еліт, творчої інтелігенції, політичних інститутів), які завжди мають істотне значення, але вплив яких не слід виривати із загального контексту та абсолютизувати.

У працях з національної і національно-політичної проблематики, які з'явилися у радянський період, завжди перебільшувалось значення економічного чинника. В понятійно-термінологічному аспекті роль радянської ідеології найбільше відобразилась на поділі націй на соціалістичні і буржуазні. Відомий радянський етнолог Ю. Бромлей розробив теорію трьох історичних форм етносу (плем'я, народність, нація; нація – найвищий ступінь розвитку етносу), яку зараз часто і справедливо критикують щодо чинників і часу виникнення різних історичних етнічних спільнотей та формаційного підходу. Для означення етнічної спільноти не зовсім вдалим є і термін “народність”, насамперед через його низьку деревативність та традицію вживання в іншому розумінні, хоча етнічні спільноти, котрі окреслюють цим терміном, об'єктивно існують. Якщо ж відкинути ідеологічні стереотипи, теорія Ю. Бромлея залишається методологічно конструктивною, оскільки об'єктивно відображає етнічну строкатість світу (різні історичні та сучасні рівні розвитку етносів), зв'язує в єдину понятійно-термінологічну систему (чого немає в західній науковій думці) поняття етносу і нації, етнічного і національного.

В українській науковій думці (як класичній, так і сучасній) проблематика національного та етнічного досить широко репрезентована і відзначається меншим діапазоном розбіжностей у розумінні співвідношень етнічного і політичного в національному. Певні особливості трактування сутності нації і національного зумовлені попередньою фаховою підготовкою (географічною, юридичною, історичною та ін.). В географічній літературі початку ХХ ст. етнонаціональній проблематиці значну увагу приділяв С. Рудницький (1877–1937). Один з фундаторів української географії розглядав націю як “більшу чи меншу групу людства (...), що має певну суму своєрідних собі тільки питомих прикмет, які в'яжуть усіх індивідів цієї групи в одну цілісність. Цими прикметами є: 1) антропологічна расовість (...); 2) самостійна серед інших мова (з літературою, наукою і т. д.); 3) питомі історичні традиції і змагання (на політичному, суспільному і т. п. полях); 4) питома культура (як матеріальна, так і духовна); 5) питома суцільна національна територія, на котрій або була, або є, або може бути питома національна держава” (1923). Це була одна з перших спроб розгорнутого синтетичного визначення нації, в якій враховано як об'єктивні природні

і соціальні підстави (антропологічні особливості, територію, мову, культуру), так і деякі суб'єктивні (історичні традиції і змагання). Як бачимо, С. Рудницький пов'язував формування націй і з державністю, хоча не у такій категоричній формі: “є держава – є нація, нема держави – нема нації”, відзначаючи достатність самої ідеї державності та традицій боротьби за її створення. Разом з тим у такому визначенні не враховано великого, а деколи і визначального, значення самосвідомості, усвідомлення своєї відмінності від інших спільнот. А помітну гіперболізацію антропологічного чинника (антропологічна расовість) визначало домінування на той час у суспільній географії антропогеографічної парадигми.

Правник і громадсько-політичний діяч В. Старосольський (1878–1942), на формування точки зору якого мала вплив психологічна теорія нації, вважав об'єктивні підстави недостатніми, підкреслюючи особливе значення ірраціональних чинників (волі, духу), а також наголошував на ролі соціально-правових чинників. “Нація – се спільнота, себто суспільство, основою якого є ірраціональна, стихійна воля. В протиставленні до спільнот, які основуються на фізичних підставах кровного зв'язку (родина, рід, плем'я), – вона ґрунтується на інстинктах другого ступеня, типом яких є ідея. Об'єктивні прикмети нації – се тільки чинники, які в певних історичних умовах помогли національній спільноті витворитися, а zarazом се форми та символи, в яких вона проявляється” (1922). Якщо нація, на думку В. Старосольського, втрачає волю до політичного самовизначення, то вона перестає бути нацією. Подібною точки зору щодо сутності національного дотримувався і відомий соціолог О. Бочковський (1884–1939), який аргументовано заперечував визначальну роль антропологічних чинників у формуванні націй і вважав, що саме “волевий момент” є “найактивнішим двигуном націогенези”.

Заперечував ототожнення держави і нації, поширене в західноєвропейській суспільній думці (зокрема, у т. зв. етатистській концепції), і визначний український учений-правник С. Дністрянський (1870–1935). Він стверджував, що “...народ і нація є два тотожні поняття... Народ є витвором історичного процесу в боротьбі проти територіальної самовлади держави. Він спирається на три головні чинники: натуру, культуру і територію” (1923). Діалектика взаємин нація–держава детально розроблена в працях Л. Ребета (1912–1957), який застерігає від ототожнення самих понять нація і держава, підкреслюючи водночас “велику роль державності (держава є зовнішньою формою нації) у формуванні нації” (1955) і навпаки.

Вплив західних етатистської та модерністських концепцій позначився на трактуванні етнонаціонального феномену науковцями української діаспори. Це, зокрема, виявляється у надто категоричному й однобічному твердженні американського історика українського походження І. Лисяка-Рудницького “нація є поняття політичне, народ – етнічне” (1994). Інший відомий американський історик українського походження О. Мотиль у руслі західного модернізму, критично ставлячись до виділення об'єктивних підстав нації (мова, територія), розглядає її як “сукупність людей, які поділяють певну семіотичну систему”

(1992). Але до такого тлумачення відразу виникає низка застережень, адже поширення і сповідування певної системи символів – це лише вторинний феномен, який є результатом впливу насамперед об'єктивних чинників (середовище проживання, культура, мова, менталітет), а тому, очевидно, що саме від них і необхідно відштовхуватись в обґрунтуванні феномену нації, не заперечуючи цілком і ролі деяких суб'єктивних моментів.

В сучасній українській науковій думці залишається домінуючим трактування націй, яке було сформоване в рамках теорії етносу (Р. Кирчів, С. Макарчук, С. Павлюк, А. Пономарьов, М. Тиводар та ін.) і ґрунтується воно на виділенні і визначенні ролі об'єктивних підстав.

Насамкінець зазначимо, що збалансоване трактування сутності нації полягає, з одного боку, в пріоритетності розуміння об'єктивних підстав утворення нації, власне, її етнічних засад (спільність території формування, мова, культура, менталітет), а з другого – в усвідомленні значущості і ролі низки суб'єктивних чинників (державно-політичні традиції, соціальні інститути та еліти). Тому *понятійно-термінологічна система, що сформувалася в теорії етносу, згідно з якою нація – це насамперед найвищий ступінь розвитку етносу, має найбільше підстав об'єктивно, повно і в єдності відобразити сутнісні виміри феноменів етнічного і національного.*

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Чим зумовлені проблеми адекватного понятійно-термінологічного відображення сфери етнонаціональних взаємин?
2. Які основні недоліки модерністських та постмодерністських підходів до трактування поняття нації?
3. Які переваги та недоліки підходів Ю. Бромлея до понятійно-термінологічного означення сфери етнонаціональних взаємин?
4. Хто з українських науковців вніс найбільший вклад в формування понятійно-термінологічного апарату науки про націю?
5. Яка понятійно-термінологічна система на сьогодні є найбільш конструктивною в розумінні сутності феноменів етнічного й національного?

1.2. Етнонаціональні спільноти і групи, середовище їхньої життєдіяльності – основний об'єкт етногеографії

Основними елементами складної структури етнічної сфери людства та окремих країн, а відповідно об'єктом етнології та етногеографії, є цілісні етнічні спільноти та їхні частини – етнічні групи. Лише іноді трапляються групи населення зі змішаною та подвійною етнонаціональною свідомістю, що є наслідком міжетнічних взаємин. У теорії етносу виділяють три основні історико-генетичні типи етнічних спільнот – племена, народності, нації. Племена є нижчим рівнем етносоціальної організації з порівняно невеликим демографічним потенціалом (до кількох тисяч осіб) і високим ступенем мовно-культурної однорідності. В

основу племінної спільності закладено такі біосоціальні чинники, як шлюбно-родинні взаємини, спільне походження, спільна назва, а також тісні зв'язки, що виникають у процесі природокористування. Консолідація культурно споріднених та інтеграція (природна чи насильна) географічно близьких племен (їхніх частин), головно внаслідок політичних чинників, зумовила формування народностей – етнічних спільнот із більшим демографічним потенціалом та складною соціальною структурою. Водночас народність характеризується широкою внутрішньо територіальною диференціацією та більшою культурною неоднорідністю.

Вивершує етнічний розвиток формування націй. За словами А. Пономарьова, “нація – це особливий стан розвитку етносу, пов'язаний з творенням його державності, національної свідомості, національно-державних символів і атрибутів, національної культури” (1994). Таке означення, хоча і не претендує на охоплення всіх ознак національного рівня етнічності, однак об'єктивно відображає його нові якісні виміри порівняно з іншими рівнями етнічності. Саме для націй притаманні високий ступінь самосвідомості, поширеності і всезагального сприйняття етноніма, міжрегіональної консолідації, наявність літературної мови, історично-політичних традицій. А одним з основних консолідуючих чинників є державність чи навіть ідея державності. Як ми уже зазначали, національна державність істотно впливає на всі напрямки життєдіяльності етносу, формуючи його якісно новий стан. Разом з тим безпідставними є категоричні твердження про те, що нація не може утворитися без державності; вони поширені, зокрема, серед прихильників етатистської теорії нації, в основі якої механічне ототожнення держави і нації. Безперечно, політичний чинник є необхідним компонентом націогенезу, але формувати соціально-політичну складову національної ідентичності, як підтверджує досвід країн Центрально-Східної Європи, може і сама ідея боротьби за державність та інші структурні підрозділи суспільства.

Очевидно, що між племенами і націями за всіма сутнісними вимірами є величезна, можна сказати, безмежна відстань, але все ж їх об'єднує спільність генетичних процесів і зв'язків та об'єктивні підстави етнічності (єдність території формування, мовно-культурна спорідненість, усвідомлення своєї єдності та окремішності стосовно сусідів, міжпоколінні зв'язки і пам'ять про спільність походження, високий ступінь компліментарності). Підтвердженням генетичної єдності всіх історичних типів етнічних спільнот є і той факт, що в більшості сучасних народностей помітними є “сліди” давніх племінних відмінностей, а в багатьох націях – “сліди” народностей і племен. Але культурно і територіально близькі племена і народності не є єдиними компонентами формування націй, адже націогенез є результатом складних процесів, включаючи не лише об'єднання і консолідацію споріднених спільнот, але й інтеграцію різних інших груп (завойованих, сусідніх асимільованих, міграційних). *Етнонаціональний розвиток, перехід на вищі історично-генетичні рівні – це процес розширення сфери життєдіяльності спільнот, вростання етнічності в нові зв'язки, взаємини, співвідношення, насамперед соціальні, державно-політич-*

ні і географічні (усвідомлення ареалу розселення, його звуження чи розширення, міжрегіональна інтеграція та ін.), і водночас – це процес формування свідомості своєї єдності, спільності долі, інакшості стосовно сусідів. Соціально-політичні зв'язки і процеси, територіальна консолідація і ментальна ідентифікація етнічної території забезпечують формування нової якості етнонаціональних спільнот, які поступово перетворюються в соціально-територіальні формації, що по-новому використовують стару етнокультурну основу. Внаслідок такого якісного переходу етнонаціональна ідентифікація індивіда відбувається не лише за походженням, але й за індивідуальним самовизначенням.

Виділяючи три основні історично-генетичні рівні етнонаціональної ідентичності, необхідно також підкреслити, що на наднаціональному рівні на сьогоднішній день немає об'єктивних підстав виділяти якісь нові спільноти, т.зв. суперетноси, наприклад, суперетнос слов'ян, загальноєвропейську спільноту чи, наприклад, як стверджують окремі російські географи, поліетнічне населення Росії і Китаю. Подібні умовні спільноти та ідентичності мають переважно або іншу "природу", не пов'язану безпосередньо з феноменом етнонаціонального, або не відзначаються внутрішньою цілісністю, а є сукупністю окремих спільнот (як, наприклад, слов'яни). Іноді за терміном "суперетнос" приховується бажання обґрунтувати якісь експансіоністські проекти, наприклад, в ідеї т. зв. "євразійського суперетносу".

Оскільки нація – це і широка етносоціальна база, і високий ступінь усвідомлення єдності, цілісності, то очевидно, що, окрім об'єктивних етногенетичних підстав, формування більшості націй, особливо бездержавних, залежить і від багатьох суб'єктивних чинників (геополітичного положення, взаємин із сусідами, ролі еліт, особливо культурних, релігійного чинника та ін.). Водночас відмежувати об'єктивні і суб'єктивні чинники націогенези вкрай важко. Так, загальновизнаною в усвідомленні спільнотою своєї ідентичності є роль та політичні орієнтації культурних еліт, однак сам факт формування таких еліт є об'єктивним наслідком історичного процесу. Так само, попри визнання певної ролі загальнокультурних чи політичних ідей у прискоренні націоформуючих процесів, очевидним є і те, що сам процес самопізнання етнонаціональною спільнотою своєї самотності, зокрема, поява ідей культурно-політичного піднесення, має об'єктивний характер.

Виділення трьох історико-генетичних типів етносу – це, з одного боку, результат високого ступеня узагальнення окремих варіантів, а отже, і певна умовність (а це означає, що можливими є і деякі проміжні варіанти), і з другого – об'єктивне відображення основних рівнів етнонаціонального розвитку. Причому диференціація етнонаціональних спільнот за основними рівнями (племена, народності, нації) є об'єктивною не лише в історичному вимірі, тобто по вертикалі, але й по горизонталі – в географічному вимірі (в розрізі великих регіонів), з огляду на нерівномірність (зміщеність фаз) історичного розвитку. Така несинхронність, як результат особливостей історії заселення і освоєння території, державоформуючих процесів, є помітною насамперед на рівні різних частин світу та, як уже зазначалося, великих географічних регіонів.

Порівняльний аналіз історично-географічних особливостей етнонаціональної сфери засвідчує, що *етнонаціональна різноманітність* – це результат дії зовнішніх чинників (фізико-географічні особливості і відмінності традиційного природо-користування, політичні та соціально-економічні передумови) та диференційованого перебігу самих етнічних процесів, тобто етнонаціонального саморозвитку. І роль зовнішнього середовища виявляється в контексті з внутрішніми чинниками самоорганізації, а саме їхня взаємодія визначає напрями етнонаціонального розвитку. Це ще раз свідчить, що *етногеографічна різноманітність сучасного світу, як і становлення кожного окремого етносу, не є результатом ланцюжка історичних випадковостей, хоча суб'єктивні чинники тією чи іншою мірою також впливають на перебіг етнонаціональних процесів.*

Об'єктивність переходу етнічних спільнот різних частин світу від нижчого до вищих рівнів етнонаціонального розвитку, відносні спільні риси самих історично-генетичних типів у географічному вимірі свідчать про *єдність загально-світового процесу формування і життєдіяльності етнонаціональних спільнот.* Ще одне, істотні відмінності, що є поміж них, залежно від історико-культурного типу регіону, підкреслюють *унікальність кожного окремого прикладу чи моменту етнонаціонального розвитку.* А відображенням цієї унікальності якраз і є сучасна етногеографія світу з характерними регіональними особливостями.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Які основні історично-генетичні типи етнічних спільнот виділяють відповідно до теорії етносу?
2. Які основні ознаки нації як найвищого ступеня розвитку етносу?
3. Під дією яких чинників відбувається етнонаціональний розвиток, перехід на вищі історично-генетичні рівні?
4. Що засвідчує і відображає єдність загальносвітового процесу формування етнонаціональних спільнот та унікальність кожного окремого моменту етнонаціонального розвитку?

1.3. Предмет етногеографії та її місце в системі наук

Етнонаціональна сфера є об'єктом дослідження різних наук. Цілісно і всебічно її вивчає передусім *етнологія* – наука про походження, розвиток та життєдіяльність етнонаціональних спільнот і груп. З різних причин етнологію в колишньому Радянському Союзі відносили однозначно до історичних наук (мовляв, етнонаціональна сфера – це лише сфера минулого). І хоча в предметі етнології історична складова (походження та історичний розвиток етносів) має важливе (а можливо, й визначальне) значення, вона все ж не вичерпує всієї етнологічної проблематики, яка, безперечно, включає і вивчення сучасних етнонаціональних взаємин та їхні перспективи на майбутнє.

Саме на стику етнології та географічних наук і формується *етногеографія* як цілісна наукова дисципліна. В географічній літературі колишнього Радянського

Союзу формування науково-методичних засад етногеографії помітно відставало від реальних потреб. А найбільш вагомим дослідженням в галузі етногеографії здійснювали переважно етнологи, розглядаючи етногеографію як допоміжну етнологічну дисципліну в системі історичних наук. В суспільно-географічній літературі, де переважала економіко-географічна тематика, подавали зазвичай лише етнодемографічні описи, і навіть у розділах з географії населення не окреслювали контурів етногеографії як наукової дисципліни.

У сучасній українській суспільній географії етногеографічна проблематика поступово займає належне місце. Це стосується і більш вираженого означення предмета етногеографії та її місця в системі наук, які здійснюються вже на основі нових підходів до трактування об'єкта суспільної географії, в складі якого етнонаціональна сфера займає одне з центральних місць. Так, на думку сучасного українського етногеографа І. Винниченка, „етногеографія – наукова дисципліна, яка досліджує структуру і розміщення населення світу та окремих його регіонів в етнічному аспекті. Виникла і розвивається на базі органічних зв'язків між етнографією та географією” (1996).

Міждисциплінарні дослідження засвідчують, що етнонаціональний чинник є провідним і в еволюції суспільства, і у його територіальній організації, і як результат – у формуванні національних культур та цивілізацій, тому, звичайно, етногеографічна проблематика мусить зайняти одне з центральних місць у суспільно-географічному аналізі. Отже, як з огляду на значення територіальної організації етнонаціональної сфери в проблемах походження та динаміки суспільно-географічних феноменів, так і з огляду на значення географічного середовища в етнонаціональних процесах, є усі підстави віднести етногеографію до географічних наук.

У визначенні етногеографії доцільно окреслити і значення етнонаціональних спільнот й груп як основних суб'єктів етнонаціональних взаємин, і етнонаціональних ареалів (етнічних територій, ареалів компактного розселення етнонаціональних меншин) як форм їхнього розміщення. Для дослідження предмета етногеографії актуальними є також питання динаміки територіальної організації етнонаціональної сфери, яка є результатом складних і суперечливих етногеографічних процесів. З урахуванням зазначених підходів, *етногеографія – це галузь суспільної географії, що сформувалася на стику з етнологією, предметом якої є пізнання територіальної організації етнонаціональної сфери, включаючи розміщення етнічних спільнот і груп, співвідношення і поєднання їхніх ареалів розселення, вивчення етногеографічних процесів в історичній ретроспективі та перспективі.* Основу етногеографічної проблематики становить система співвідношень території як інтегрального географічного середовища, що має морфометричні, природно-географічні та суспільно-географічні властивості, та етнонаціональної сфери. Тобто об'єктом етногеографії є етнонаціональні спільноти і групи, етнонаціональні процеси і явища, а предметом – *морфологічні, структурно-функціональні і динамічні аспекти територіальної організації етнонаціональної сфери.*

Сукупність аспектів предмета етногеографії є дуже широкою і включає:
1) історико-етногеографічні питання (історичні зміни етнонаціонального скла-

ду населення країн та регіонів, етнічних територій та етнічних меж упродовж історичних періодів, роль природно-географічних умов в історично-етногеографічних процесах); 2) етнодемогеографічні питання (динаміка кількості і кількісні співвідношення різних етнонаціональних спільнот і груп за країнами та регіонами, природний рух населення, його статеві-вікова структура в етнонаціональному вимірі, міграції та формування етнонаціональних діаспор), 3) питання розселення етнонаціональних спільнот і груп (етнічні території, ареали компактного розселення етнонаціональних меншин, етнічно-змішані ареали, етноконтактні смуги, форми розселення і форми поселень); 4) соціально-етногеографічні питання (структура етнонаціональних спільнот, країн та регіонів за мовою, рівнем освіти і доходів, зайнятістю, етногеографічними та релігійно-конфесійними відмінностями); 4) політико-етногеографічні питання (сукупність взаємин етногеографічного чинника та державно-політичної сфери). Усі ці аспекти мають свої особливості на глобальному, державному та регіональному рівнях і є також предметом етногеографії України. Для кожної країни, з огляду на характерні риси, можна виділити певні акценти в етногеографічних особливостях. Наприклад, для України важливо дослідити етногеографічні засади цілісності української етнічної нації, враховуючи демографічні втрати впродовж попередніх історичних періодів, значний ступінь акультурації та асиміляції великих територіально-соціальних груп, відмінності в їхній самосвідомості, сучасні міграційні процеси. Окремою проблемою є вивчення етногеографічних засад збереження культурної самобутності зарубіжних українців. Значне поширення регіональних етногеографічних особливостей (діалектних, традиційного природокористування тощо) необхідно проаналізувати в контексті перспектив модернізації української етнічної нації. Відображення географії етнонаціональних меншин є актуальним і в забезпеченні передумов культурного розвитку їхньої самобутності, і в процесах консолідації усього населення на основі державного патріотизму та формування політичної нації.

Таке групування питань, які необхідно досліджувати в етногеографії, дає змогу виділити у її структурі і окремі підрозділи: *історичну етногеографію, етнодемогеографію, географію розселення етнонаціональних спільнот і груп (екістичну етногеографію), етносоціальну географію та етнополітичну географію*. В часовому аспекті можна говорити про *сучасну, історичну та перспективну етногеографію*.

Межове положення в системі наук визначає тісні міжпредметні зв'язки етногеографії насамперед з етнологією та географічними науками. Так, етногеографія спирається на висновки етнології у питаннях походження, культури та життєдіяльності етнонаціональних спільнот, груп, і, загалом, розуміння сутності етнонаціональної сфери. Водночас географічні науки, розкриваючи основні риси та закономірності організації географічного простору, сприяють формуванню і концептуальних засад, і методології етногеографії, зокрема, щодо взаємин географічного середовища, яке включає і природно-географічні і суспільно-географічні компоненти, та етнонаціональної сфери. Окрім того, методика суспільно-географічних досліджень має засадниче значення у формуванні методики етногеографії, особливо щодо використання математично-

статистичних методів, картографічного методу та роботи з картографічними джерелами.

У підрозділах етногеографії (історичній етногеографії, етнодемогеографії, екістичній етногеографії, етносоціальної географії та етнополітичної географії) так само використовують науково-методичні здобутки суміжних наук – історії, демографії, соціології, культурології, релігієзнавства, політології. Разом з тим джерельна основа пов'язує етногеографію з антропологією, археологією, топонімією, археографією.

*На етногеографічну сферу суспільства поширюється дія загальних закономірностей суспільної географії, які умовно можна поділити на історично-генетичні (закономірності формування різних територіальних структур), історично-динамічні (закономірності темпів розвитку), структурно-функціональні (закономірності взаємозв'язків і відповідності різних елементів середовища). Обґрунтування таких закономірностей через недостатність сучасних досліджень (із застосуванням нових методів аналізу) ще залишається відкритим питанням. В цьому посібнику на прикладі окремих проблем з етногеографії України розкрито деякі істотні залежності, зокрема, між питомою вагою етнонаціональних спільнот, з одного боку, й рівнем їхньої асиміляції та демогеографічними параметрами – з іншого. Але, оскільки етнонаціональна сфера – це насамперед сфера людської діяльності, а людина є особливим суб'єктом відносин, яка володіє свідомістю, волею, то і більшість закономірностей організації етнонаціональної сфери може мати не детерміністичний, а лише ймовірнісний характер. Тому етногеографія спирається як на *номотетичний підхід* (обґрунтування деяких закономірностей динаміки та територіальної організації етнонаціональної сфери), так й на *ідіографічний підхід* (виявлення й опис унікальних регіональних етногеографічних особливостей).*

На сьогоднішній день вже майже сформована достатня теоретична і методологічна база етногеографії, з'являється значна кількість конкретних досліджень, засвідчуючи, що етногеографія – цілісна самостійна наукова дисципліна, яка розвивається у рамках суспільної географії. Етногеографія, як й інші географічні науки, виконує в суспільстві три функції: пізнавальну, освітню і прикладну. Пізнавальна функція полягає у виявленні і поясненні стійких просторових зв'язків і співвідношень у етнонаціональній сфері суспільства, освітня – використанні етногеографічних знань у навчальному процесі, формуванні в учнів та студентів етногеографічного мислення, прикладна – у розробленні моделей розв'язання конкретних територіально-етнополітичних чи територіально-етносоціальних проблем. Функцію наукового пояснення всіх процесів в етнонаціональній сфері суспільства етногеографія виконуватиме за умови формування цілісних теорій, концепцій, нових методологічних підходів, ефективних методик. Для успішного виконання навчальних функцій необхідним є розширення програмного матеріалу етногеографічних дисциплін (етногеографія світу та етногеографія України) у вищій школі й етногеографічних підрозділів в середній школі. З огляду на ускладнення різних аспектів етнонаціональних взаємин у деяких регіонах України, зростання глобальних викликів та політичних

збурень актуалізується і конструктивна роль етногеографії. В цьому контексті відчутною стає необхідність формування моделі культурного розвитку України, яка забезпечила б і державі культурну самобутність та цілісність, і культурно-консолідаційні процеси в рамках української етнічної нації та у її взаєминах з етнонаціональними меншинами. І саме *етногеографія України, яка широко використовує всебічний просторовий аналіз, має великі можливості щодо забезпечення інформаційної основи нового культурного піднесення в Україні, формування політичної нації та інтеграції українського суспільства на засадах національної держави.*

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Що є предметом етногеографії? В чому полягає її межове положення?
2. Які основні структурні підрозділи етногеографії та аспекти етногеографічних досліджень?
3. В чому полягає сутність номотетичного та ідіографічного підходів в етногеографії?
4. Які функції виконує етногеографія?

1.4. Джерела етногеографії України

Джерельна основа етногеографії є доволі різноманітною. На відміну від етнографії, яка спирається на речові джерела, етногеографія використовує передусім різноманітні писемні джерела (*статистика етнонаціонального складу населення* (в окремих випадках – релігійного чи мовного), а також *картографічні та літературно-довідкові матеріали, політико-правові документи та дані соціологічних обстежень*). Істотне значення мають також речові джерела (матеріальна культура етнонаціональних спільнот і груп та антропологічні дані).

Етнодемогеографічний аналіз насамперед здійснюють за *статистичними джерелами*, зокрема, за переписами населення, які умовно можна поділити на історичні та сучасні. Формування статистики як цілісної системи збирання інформації про господарство та населення України і як наукової дисципліни, яка забезпечує аналіз джерел та наукове подання аналітичних матеріалів, визначалося практичними потребами, зокрема, щодо оподаткування, але ускладнювалося перебуванням України у складі різних держав. Тому в опрацюванні таких матеріалів є низка труднощів, зумовлених тим, що держави, до складу яких входили українські землі, за різними методиками та у різні часи проводили переписи населення. У зв'язку з цим виникає проблема їхньої несинхронності та незіставності. Помітною є і цільова політично-ідеологічна заангажованість переписів щодо статистики етнонаціонального складу, адже ідеологія більшості переписів була зорієнтована на те, аби применшити частку етнічних українців. Зважаючи на це, з одного боку, працювати з цими переписами необхідно (точніше, нема альтернативи), але з другого – доцільним є і внесення певних поправок (як це робив В. Кубійович), ураховуючи, наприклад, факт безпідставного віднесення до поляків у міжвоєнний період латинників чи такого соціального

прошарку, як т. зв. “ходачкова шляхта” (у карпатських районах), українське походження якої аргументовано довів Ю. Т. Гошко (1976). Це частково стосується й австроугорських переписів ХХ ст. (1900 і 1910 років), і російського перепису 1897 року, і польських міжвоєнних переписів (1921 і 1931 років), і чехословацького та румунського переписів 1930 року. Так само, як і усіх радянських переписів, серед яких найбільш об’єктивний характер мав перепис 1926 року. Окрім того, опубліковані результати післявоєнних радянських переписів (1959, 1970, 1979 і 1989 років) мали переважно загальнооглядовий характер, адже подавалися лише в розрізі великих регіонів, що створює додаткові труднощі пошуку первинних матеріалів.

Серед історичних статистичних джерел можна виділити і часткові переписи населення козацько-гетьманських часів, наприклад 1666 року, які зберігаються в рукописних книгах. З другої половини ХVІІІ ст. на українських землях у складі Російської імперії почали проводити часткові переписи чоловічого населення, т. зв. ревізії. З таких ревізій найбільш ґрунтовний характер мав Рум’янцевський опис, що проводився у 1765–1969 роках. Створений у 1858 році в Росії Центральний статистичний комітет почав видавати і статистичні збірники (“Статистический временник Российской империи”, “Статистика Российской империи”). Свою статистику вели й окремі відомства (освітні, транспортні, фінансові та ін.). А після реформи 1861 року статистичну інформацію збирали й опрацьовували земства (земська статистика). До важливих публікацій земської статистики належить статистично-економічний довідник “Весь Юго-Западный край” (1913).

Після переходу частини західноукраїнських земель (Галичина, Буковина) у кінці ХVІІІ ст. до складу Австрійської імперії австрійський уряд ініціював проведення двох широкомасштабних інвентаризаційних описів новоприєднаних земель, які за іменами імператорів дістали назви “Йосифінська” (1785–1788) та “Францисканська” (1819–1820) метрики. Це були всебічні описи населених пунктів, які включали статистично-довідкову інформацію про населення, господарські об’єкти, ґрунти, ліси, а також їхнє картографічне зображення. Ці описи є цінним матеріалом для реконструкції географічної ситуації в західноукраїнському регіоні того періоду, тому що відображають стан природного середовища та різних аспектів суспільної географії, у т. ч. й етногеографії. Підготовку та публікації статистичної інформації здійснювала, розміщена у Відні, Центральна статистична комісія, а у Будапешті – Угорський статистичний уряд. У Галичині Статистичне бюро Галицького крайового комітету видавало “Wiadomosci Statystyczne o stosunkach krajowych”. Створена у 1908 році при НТШ Статистична комісія видавала до Першої світової війни “Студії з поля статистики”.

Після поразки Української революції 1917–1920 років і переходу українських земель до складу СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини організація і проведення статистичних обстежень знову різко змінилися. На українських землях у складі Польщі головний статистичний уряд видавав статистичний щорічник, а також різні періодичні видання. Відновила свою роботу й Статистична комісія НТШ (у 30-ті роки – Комісія національної економіки, соціології і статистики).

Зросла кількість статистичних видань в УРСР у складі СРСР (щорічники “Народне господарство України”, кварталники “Фабрично-заводська промисловість” (1924–1928), “Вісник статистики України” (1928–1932) та ін.), які, однак, через тоталітарний характер політичного режиму відзначалися необ’єктивністю.

До історичних статистичних і літературних джерел можна віднести й статистичні дослідження українських громадсько-політичних діячів та науковців ХІХ – поч. ХХ ст.: на західноукраїнських землях – В. Барвінського “Досліди з поля статистики”, В. Охримовича “З поля національної статистики Галичини”, “Русини-латинники”, “Фактичні і фіктивні страти русинів у демографічнім балянсі Галичини за десятиліття 1900–1910”, С. Дністрянського “Національна статистика”, В. Гнатюка “Русини Пряшівської єпархії”; на центрально- і східноукраїнських землях – А. Скальковського “Опыт статистического описания Новороссийского края”, Д. Журавського “Статистическое описание Киевской губернии”, О. Русова “Описание Черниговской губернии” та ін. З авторських аналітичних статистичних досліджень 20–30-х років минулого століття, які на сьогодні є і джерелом історичної етногеографії, особливо слід виділити праці В. Кубійовича, М. Птухи, Т. Олексюка, В. Садовського, Й. Шимоновича.

Основним сучасним етностатистичним джерелом є матеріали всеукраїнського перепису населення 2001 року, що подають абсолютну та відносну кількість населення етнонаціональних спільнот і груп за регіонами і в розрізі міського та сільського населення, динаміку, порівняно з переписом 1989 року, структуру населення за рідною мовою, місцем народження, розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю та віком, шлюбним станом та рівнем освіти. Методологія перепису в етнонаціональному аспекті майже цілком наслідує методологію радянських переписів, у т. ч. і основні її недоліки. Новизною першого всеукраїнського перепису, причому вкрай недоречною, є спроба подати статистику етнічних українців в розрізі „субетносів”, що є безпрецедентним явищем у світовій практиці. Тут проявилось і невірне розуміння поняття субетнос, і недоречне його застосування щодо таких етнографічних груп українського народу, як бойки, гуцули, поліщуки та ін., що аж ніяк не сприяє консолідації української етнічної нації, засвідчуючи повну безпідставність таких підходів. Водночас помітним методологічним прорахунком перепису є відсутність статистики природного руху в розрізі етнонаціональних спільнот і груп та відсутність статистики релігійно-конфесійного складу населення, адже наявна статистика релігійних громад не відображає сучасних реалій. Істотним недоліком перепису у етногеографічному аспекті є запізнена публікація матеріалів з поданням інформації лише в розрізі великих регіонів, що ускладнює детальне відстеження ситуації в населених пунктах та адміністративних одиницях нижчого рівня.

Для дослідження деяких соціальних і політичних аспектів етногеографічних співвідношень в Україні необхідним є аналіз етнонаціональної структури за соціальними групами чи, наприклад, визначення етнонаціонального складу органів державної влади і місцевого самоврядування. Однак через те, що немає позначення етнонаціональної приналежності в паспорті та інших іден-

тифікаційних документах, зокрема, свідоцтві про народження, розв'язати такі завдання стає вкрай важко, що ускладнює виконання дослідницьких завдань і не дає змоги повною мірою оцінити етносоціальну ситуацію в аспекті зрівноваженості, пропорційності.

Недосконалість статистики етнонаціональних взаємин можна було б компенсувати даними *етносоціальних обстежень*, однак їхня база ще доволі вузька. Особливо відчутною є недостатність об'єктивних соціологічних опитувань на внутрішньорегіональному рівні, а наявні часто ідеологічно заангажовані, що загалом актуалізує необхідність розроблення нових форм, створення інститутів етносоціального моніторингу та геоінформаційних систем.

Картографічні джерела, порівняно з іншими, мають певні переваги, адже вони розкривають на якийсь момент взаєморозміщення і взаємозв'язки різних суб'єктів етногеографічних взаємин. Але, використовуючи їх, також слід робити поправки на недостатню точність зображення на картах минулого. Але якщо картографічне зображення території України веде свої початки ще з античних часів, то ґрунтовне картографування етногеографічних взаємин починається лише з ХІХ ст. Авторами цих картографічних матеріалів є як українські вчені (Г. Величко, Д. Багалій, С. Томашівський, С. Рудницький), так і науковці інших країн (Я. Чаплович, П. Шафарик, А Ріттіх, Т. Флоринський, Л. Берг, Є. Карський, Л. Нідерле, К. Черніг та ін.). Наприклад, Г. Величко розробив першу карту розселення українців ("Народописна карта українсько-руського народу", 1896), С. Томашівський – ґрунтовну етнічну карту Підкарпатської Русі ("Етнографічна карта Угорської Русі", 1910). Наукова значимість усіх цих картографічних праць насамперед полягає у визначенні меж і загальних контурів етнічних територій у Центрально-Східній Європі.

Ширшим є тематичний і методичний спектр картографічної спадщини В. Кубійовича (фундаментальні атласні видання, настінні карти, картосхеми у літературно-довідкових матеріалах), яка є цінним джерелом для відтворення географічної ситуації міжвоєнного періоду. Особливе місце в картографічній спадщині В. Кубійовича має "Атлас України й сумежних країв", що вийшов під його загальною редакцією, але із залученням фахівців різного профілю, у 1937 р. У структурі атласу, попри його комплексний характер, помітно переважає суспільно-географічна, і зокрема, етногеографічна інформація (понад 160 карт і картосхем із близько 180).

Вагомим етнічно-картографічним джерелом є розроблена В. Кубійовичем карта "Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939" (опублікована у 1953 р., у 1983 р. перевидана з доповненнями), що детально, з точністю до 5%, відображає етнічний склад населення всіх поселень Галичини в межах української етнічної території напередодні Другої світової війни.

Серед картографічних матеріалів, підготовлених в часи перебування України в складі тоталітарного СРСР, які і по сьогодні мають певне значення як інформаційні джерела, слід виділити „Атлас народів світу” (1964) та „Карту сучасного етнічного складу населення” (1966), підготовлену В. Наулком.

Літературні джерела з різних історичних періодів, що мають етногеографічне значення, є різними і за формою, і за жанром, і за призначенням. Це і подорожні нотатки, і літописи-хроніки, і наукові описи. Важливим є те, наскільки об'єктивно й у якій мірі суб'єктивно відповідне джерело розкриває етногеографічні риси території. Також очевидно, що певна міра суб'єктивності і неточності, зокрема, властива фактично усім джерелам, особливо давнім, а тому не можна спиратися на лише один якийсь документ, а слід здійснювати порівняльний аналіз різних джерел інформації.

До найдавніших і досить детальних описів південної частини України із значною часткою етногеографічної інформації належить твір "Скіфія" Геродота з Галікарнасу (484–425 до н. е.), що є частиною його "Історії". В світлі тодішніх уявлень Геродот описує деякі фізичні риси Північного Причорномор'я, зокрема, географію найбільших рік, та його етногеографічні особливості (розселення народів, племінний поділ скіфів, їхні звичаї і традиції). Описи цих теренів є й у пізніших давньогрецьких (Страбона, I ст. н. е.), Птоломея, II ст. н. е., та римських (Плінія Старшого, I ст. н. е.) авторів. З пізніших іноземних авторів письмові відомості про Україну можна знайти у візантійського імператора Костянтина VII Порфірородного (X ст.), арабського мандрівника Ібн-Фоцлана (X ст.), італійця П. Карпіні (XIII ст.).

Універсальними вітчизняними пам'ятками літератури та історії доби Київської Русі і Галицько-Волинської держави є літописи. Так, у літописі "Повість минулих літ" (XII ст.) описано поділ на племена, вказано на їхню мовно-культурно спорідненість чи відмінність, а також розселення та звичаї. Подібна важлива країнознавча, у т. ч. й етногеографічна, інформація є у Галицько-Волинському літописі (XIII ст.).

З іноземних авторів різноманітні відомості про українські землі, у т. ч. і щодо етнографічного опису українців, залишили у XV ст. Жільбер де Лануа, у XVI ст. – Мацей з Мехова, З. Герберштейн, Е. Лясота. Певна етногеографічна інформація є й у польських хроніках XV ст. М. Кромера та М. Стрийковського. У XVII ст. найбільш об'єктивним і найточнішим є "Опис України" (1650) Г. А. Боплана (1600–1673). З пізніших мандрівників етногеографічне значення має опис українських поселень та побуту населення, що їх зробив у другій половині XVII ст. П. Алепський – секретар константинопольського патріарха Макарія.

У XVIII ст. в Україні з'являються економіко-статистичні описи, які мають вже більш систематизований і всеохоплюючий характер, що було зумовлено потребами держави щодо впорядкування майна та оподаткування. Це насамперед "Рум'янцевський опис" 1765 року, "Опис Чернігівського намісництва" О. Шафонського, описи Київського намісництва XVIII ст. Так, в описах Київського намісництва є досить детальна інформація не лише щодо адміністративно-територіального устрою, але й соціального та національного складу населення, розміщення населених пунктів та природних об'єктів у межах цієї адміністративно-територіальної одиниці.

У XIX ст. формуються вже наукові основи сучасної географії, а тому етногеографічне значення має систематизована інформація, що є в дослідженнях

фахівців-географів, зокрема П. Кеппена, В. Семенова, пізніше в працях С. Рудницького. Із західноєвропейських географів найбільш об'єктивно висвітлено етногеографічні особливості України в 19-томній праці Е. Реклю (1830–1905) “Земля і люди”. Важливими джерелами географічних знань є й такі колективні напрацювання, як “Материалы для географии и статистики России”, “Географическо-статистический словарь Российской империи (1863), “Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край” (7 т., 1872–1878), “Полное географическое описание нашего отечества” за ред. В. Семенова, “Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich” (16 т.).

З аналітичних матеріалів міжвоєнного періоду, які водночас є і ґрунтовними джерелами розуміння етногеографічної ситуації того часу, особливо слід виділити праці В. Кубійовича: “Географія українських і сумежних земель” (Львів, 1933, у співавт.), “Національні відносини в Галичині в світлі перепису 1931 року” (Львів, 1939), “Людність Західної Волині” (Львів, 1936) та ін..

Певну етногеографічну інформацію можна почерпнути й з *історичних політико-правових документів*, які відображають уявлення тодішніх державно-політичних діячів про територію розселення українського народу, її розміри та ін. Своєрідне бачення ареалу розселення українців знаходимо в таких джерелах, як “Договір поміж цісарем турецьким і Військом Запорізьким з народом Руським...”, статтях Б. Хмельницького, Галяцькому трактаті. Нове розуміння місця України в етнополітичній географії тогочасного світу відображає статут Кирило-Мефодіївського товариства, який визначав політичний ідеал його членів — слов'янську федерацію, однією з чільних республік якої мала бути Україна. Розуміння єдності Галичини та Наддніпрянської України передано у “Начерку Конституції Республіки” кирило-мефодіївця Г. Андрузького. Джерелом етногеографічних знань може бути й підготовлений М. Драгомановим “Проект основного статуту українського товариства „Вільна Спілка”, в якому, зокрема, вказано на всі історичні регіони, де проживають українці.

В історико-етногеографічних дослідженнях складних проблем формування державних кордонів упродовж ХХ ст. та їхньої відповідності етнічним межам важливими матеріалами є міждержавні угоди, наприклад, між УНР та державами Четвірного союзу, між УРСР та сусідніми державами, а також такі документи, як міжнародні договори за результатами Першої світової війни, документи міжнародних конференцій періоду Другої світової війни тощо.

В історично-етногеографічних дослідженнях ранньоісторичних часів, поряд з писемними джерелами, пріоритетне значення мають *археологічні та антропологічні дані*, які можна об'єднати як речові джерела, а також фольклор, особливості традиційного господарства та будівництва (етнографічні дані), гідроніміка та топоніміка території, діалектні особливості (лінгвістичні джерела). *Археологічні джерела* дають змогу визначити територію поширення різних культур, загально окреслити їхній цивілізаційний рівень. Але лише за археологічними даними важко ідентифікувати етнічний тип суспільств минулого, їхнє походження та еволюцію. Для розв'язання проблем етнічної ідентифі-

кації населення різних археологічних культур істотно значення може мати вивчення антропологічних параметрів людських останків, які дають підстави робити висновки про приналежність до расових чи підрасових типів. Важливу інформацію (переважно закодовану у символи) щодо минулих епох несуть такі *етнографічно-фолькльорні* матеріали, як народні легенди, перекази, міфи, істотно доповнюючи дані писемних та речових джерел. Зберігаючись упродовж багатьох століть, топоніми, а особливо гідроніми, території (*лінгвістичні* джерела) також дають підстави для висновків про поширення різних мов, а отже, й народів. Слід зазначити, що топоніміка та гідроніміка території України вже досить добре опрацьовані, а результати досліджень опубліковані у відповідних словниках та довідкових виданнях.

Археологічні, антропологічні, етнографічні та лінгвістичні джерела є основним інформаційним матеріалом у дослідженні таких проблем, як заселення території України, формування і географія індоєвропейських спільнот, етногенеза та поширення слов'янства, географія субетнічних та етнографічних груп.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Які основні джерела етногеографії ви знаєте? В чому полягає відмінність джерельної основи етногеографії та етнології?
2. Які характерні особливості статистичних джерел етногеографії України? Назвіть проблеми забезпечення об'єктивною статистичною інформацією в процесі етногеографічних досліджень в Україні.
3. Які картографічні та літературні джерела мають найбільше пізнавальне етногеографічне значення?
4. В дослідженні яких етногеографічних проблем використовують антропологічні, археологічні, лінгвістичні та фолькльорні джерела?

РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕТНОГЕОГРАФІЇ

2.1. Демо-територіальні основи етнічності

Закономірності розміщення етнонаціональних спільнот і груп, динаміки етногеографічних процесів, структурно-функціональних співвідношень в етнонаціональній сфері залежать насамперед від властивостей території. З етногеографічної точки зору територію слід розглядати і як *простір*, який *вміщує етнонаціональні компоненти*, і як *ареал їхнього поширення*, і як *середовище впливу на етнонаціональну сферу*. По суті ж, *географічне середовище* – це не лише *природно-географічне середовище* (саме так часто ставиться питання в популярній літературі), але й *суспільно-географічне середовище*, такі складові якого, як *система розселення, система комунікацій, економічних центрів та ін. суттєво впливають на перебіг етнополітичних процесів*. Культурне обличчя, параметри, етнонаціональних спільнот і груп у взаємозв'язках з властивостями території і формують унікальне етнонаціональне різноманіття різних регіонів світу та їхні характерні спільні риси. У поєднанні з історично-генетичними особливостями, основними географічними вимірами етнонаціональної сфери, зважаючи на значущість структурної організації та демографічних параметрів, є демо-територіальний та структурно-територіальний.

Отже, однією з основних демографічних характеристик етнічних спільнот є їхня людність, яка завжди впливала і впливає на долю народів, їхню внутрішню організацію, культурний і державоформуючий потенціал. Хоча, безперечно, повної залежності між етнодемографічними параметрами та соціально-політичної процесами немає, так само як і нема підстав для недооцінення значення та ролі кількісно невеликих народів. Культура кожного, незалежно від розмірів, етносу, є унікальним надбанням усього людства. Однак очевидно, що *людність етносу значною мірою визначає повноту його структури, тобто наявність окремих підрозділів (соціальних, культурних тощо), які у процесах життєдіяльності забезпечують постійне його оновлення, адаптацію до різних викликів та до нових, часом несприятливих, умов*. Досвід світової етнополітичної історії також засвідчує, що людність етносу завжди була вагомим аргументом при державотворенні (як безпосередньо в організації етнонаціонально-політичного руху, так і при визначенні долі народів на міжнародних конференціях). За несприятливих соціально-культурних умов кількісні параметри етносу посилюють його опірність асиміляційним процесам. Про це свідчить і висока концентрація населення світу саме в середовищі великих етносів. Так, якщо загалом у світі етнологи налічують близько п'яти тисяч етносів, то надвеликі етнонації (понад 50 млн

осіб), яких налічують лише 19, становлять понад 54,1% усього населення планети, великі (25–50 млн), їх налічують 17 – 10,6%. Ще 15,1% від загальної кількості населення світу припадає на етноси людністю від 10 до 25 млн осіб, причому кількість таких етносів є невеликою – 43. А на велику кількість (понад чотири тисячі) малих і дуже малих етнічних спільнот (людністю менше одного мільйона) припадає лише 3,8% усього населення світу. І така тенденція до збільшення концентрації населення великих народів зберігатиметься. Критично мала людність етнічних спільнот (менше кількох десятків тисяч) у сучасних умовах (інформаційний тиск, поширення масових субкультурних стереотипів, нівеляція культурних традицій тощо) посилює загрозу збереженню їхньої ідентичності та культурної самотності.

Людність етнічної спільноти завжди є у тісному зв'язку з її етнічною територією. *Етнічна територія, як одна з основних об'єктивних ознак етнонаціональної ідентичності, – це насамперед ареал розселення етносу, у межах якого він майже завжди становить відносну чи абсолютну більшість.* Однак до виділення етнічних територій не можна підходити лише з позицій мажоритарного принципу (відносна і абсолютна більшість), а слід урахувувати вплив міграційних процесів. Окрім того, означення етнічних територій є методологічно складним і через історичну мінливість ареалу розселення, міжетнічні взаємопроникнення та значимість ареалу формування як *“історичної батьківщини”*. Тому, наприклад, А. П. Пономарьов, визначаючи етнічну територію як *“ареал основного етнічного масиву та всі споконвічні землі, які є його продовженням”* зараховує до її складу й історичні ареали, в межах яких цей етнос на сьогодні не переважає, але у минулому вони були безпосередньо пов'язані з його формуванням і розвитком (1994). Зважаючи на інерційність конфігурації етнічних територій, зумовлену об'єктивним традиційним поєднанням етносу і території, така точка зору є виправданою. Але водночас *етнічні території мають і властивість мінливості, яка зумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними процесами.* Тому до обґрунтування межі етнічних територій треба ставитись дуже обережно, враховуючи і такі моменти, як штучний і об'єктивний характер процесів переселення і міграцій, час остаточного заселення території тощо. Зокрема, для етносів Центрально-Східної Європи об'єктивні процеси формування етнічних територій завершилися наприкінці ХІХ–на поч. ХХ ст. Наступні періоди уже характеризуються активним волюнтаристським втручанням держав у етнополітичні процеси, яке супроводжувалось депортаціями, переслідуваннями за релігійні переконання, іноді й етноцидом, і призвело до радикальних змін етнічних ареалів. Тому, виділяючи сучасні ареали розселення народів цього міжнародного регіону, необхідно враховувати етногеографічну ситуацію, що склалася на поч. ХХ ст. Такий підхід передбачає і можливість наявності деякого взаємоперекриття етнічних територій, тобто утворення широких етноконтактних смуг.

За словами відомого українського соціолога О. Борковського: *“Територія і земля – це природні передумовини розвитку народу, особливо у добі етногенезу... Ступенево нарід органічно зливається з територією, яку він заселює, так що вона стає його батьківщиною”* (1939). Зв'язки етносу з територією особливо

є помітними в аграрному суспільстві і втілюються у традиційному природокористуванні. З переходом на вищий рівень економічних взаємин зв'язок території та етносу послаблюється. Зважаючи на *значущість впливу природного середовища на світосприйняття*, характерні особливості природи етнічної території відображаються в духовній сфері, насамперед у фольклорі. А в періоді модернізації характерні риси природи етнічної території *своєрідно закріплюються в національній міфології, стають національними символами*. Зв'язок етнонаціональної спільноти з територією закріплюється і системою образів, стереотипів, і системою знань про свою землю, передусім про її розміри, природу тощо.

За характером заселення етнічні території можуть мати *суцільний* характер, коли етнічна спільнота становить більшість у межах усього ареалу, та *розірваний*: у вигляді відокремлених островів, що трапляється доволі рідко і є наслідком природних передумов, особливостей заселення та міграцій. Поширеним є варіант, за яким корінний етнос (переважно в умовах бездержавності) в межах своєї етнічної території становить більшість лише в сільській місцевості, водночас міське населення має іноетнічний чи етнічно змішаний характер, а в умовах інтенсифікації міграційних та урбанізаційних процесів втрачає кількісну перевагу навіть у сільській місцевості (народи російської Півночі, Сибіру і Далекого Сходу).

Етнічні території відрізняються розмірами, конфігурацією, географічним положенням, природними умовами і суспільно-географічною освоєністю, а також внутрішньою структурою. *Поєднання людності етнічної спільноти та інших її демографічних параметрів (статеві-вікова структура, особливості відтворення) з розмірами, освоєністю та комунікаційною пов'язаністю етнічної території становить її демогеографічний потенціал*. А безпосередній зв'язок кількості населення етнічної спільноти з її територією проявляється через густоту населення. Оптимальні співвідношення людності етносу та розмірів етнічної території є відносними, залежать від історичного періоду та економічної освоєності. У випадку порушення таких співвідношень помітними є два крайні варіанти: у першому, при великій людності, а малій площі, виникає перенаселення, яке виявляється у прагненні до розширення ареалу або веде до міграцій; у другому випадку, при малій людності і великій етнічній території, – недостатня комунікаційна зв'язаність і недостатня соціальна зконсолідованість етнічної спільноти, що послаблює її потенціал, спричиняючи проникнення інших етнічних груп чи процеси етнічної сецесії. А *комунікаційна зв'язаність етнічної території, яка характеризується і безпосередньо наявністю шляхів сполучень, відсутністю бар'єрів (матеріальна основа), і наявністю системи міжрегіональних і міжпоселенських поєдань та соціокультурних зв'язків, – необхідна передумова етнонаціональної консолідації*. Порушення органічних зв'язків і пропорцій у відношеннях: людність етнонаціональної спільноти – розміри етнічної території – розселення і соціальна структура населення зменшує рівень адаптації етносу до просторових умов і може призвести до кризи етнічності.

З *конфігураційного* погляду етнічні території можна поділити на *компактні* і *малокомпактні*, тобто витягнуті в якомусь напрямі чи розірвані в окремих

випадках ареалами розселення інших етносів. Причому *компактна форма етнічної території також є однією з об'єктивних географічних передумов консолідації чи модернізації етносу*. І, навпаки, велика витягнутість, наявність віддалених від етнічного ядра ареалів може стимулювати процеси етнічної дивергенції. Структуроформуюче значення мають її природно-географічні (насамперед рельєф, гідрологічна мережа, лісистість) та суспільно-географічні характеристики (щільність поселень, густина транспортної мережі, рівень сільськогосподарської освоєності, рівень промислового розвитку, розміщення стосовно політичних та адміністративних меж). У фізико-географічному аспекті в межах етнічних територій значна роль належить *природним бар'єрам* (гірським хребтам, руслам великих рік), які, обмежуючи територіальні зв'язки, *сприяли консервації локальних рис традиційної культури, діалекту тощо*. Саме тому для гірських районів і характерне найбільше різноманіття етнографічних типів. Тобто фізико-географічні особливості території впливають на комунікаційну зв'язаність етносу, яка є однією з важливих передумов його життєдіяльності. Найвищою комунікаційною провідністю відзначаються степові зони, морські узбережжя, долини рік (особливо в гірській місцевості). Важливо підкреслити, що *вплив природних передумов на комунікаційну зв'язаність має конкретно-історичне вираження, адже якісні зрушення в засобах комунікації (розвиток мореплавства, поява залізничного транспорту та ін.) вносили значні корективи в провідність чи бар'єрність різних складових етнічних територій*. А з суспільно-географічних об'єктів найбільшу бар'єрну роль виконували і виконують державні кордони, передусім у випадку їхнього закритого характеру, перешкоджаючи консолідованому і синхронному розвитку різних територіально-політичних частин етносу. Це позначилося на історичній долі багатьох народів, у т. ч. і українського.

Одним з чинників життєдіяльності етносу, який визначає тип і характер його зовнішніх зв'язків і стосунків, є географічне положення етнічної території, тобто її розміщення щодо природно-географічних (моря, ріки, одиниці рельєфу, ліси) та суспільно-географічних об'єктів (інші етнічні території, держави і державні кордони, шляхи сполучення, економічні центри та ін.). Зокрема, наближеність до малозаселених ареалів дає змогу етносу розширювати свою етнічну територію. Якщо ж етнічні території знаходяться на шляхах міграцій чи колонізацій, то це вже по-особливому впливає і на внутрішньоетнічні процеси і може призвести до їхнього звуження та істотних змін культурного обличчя етносів. Багато дослідників минулого наголошували, що *окраїнне розміщення української етнічної території щодо європейського світу і відсутність природних бар'єрів на її кордонах істотно вплинули на українське державотворення і на цивілізаційні процеси*. Межове розміщення українських земель щодо кошового азійського світу, поряд з багатьма негативними моментами (суспільно-географічне положення має властивість мінливості внаслідок геополітичних та культурно-господарських змін), дало змогу українському етносу впродовж XVII–XIX ст. значно збільшити свою етнічну територію у південному і східному напрямках. Водночас не вигідне геополітичне розміщення на заході (колоніза-

ційний натиск західних сусідів за підтримки державної політики) призвело до звуження його етнічної території.

В складі етнічних територій в історико-географічному вимірі виділяється *історичне ядро* – епіцентр формування і первинного розселення етносу та пізніше освоєні землі, а в демогеографічному – *демографічне ядро* (район з найвищою щільністю розселення). За геометричною центральністю розміщення виділяється географічне ядро, прилеглі центральні райони, окраїнні райони та етнічні межі. Зазначені центри (історичний, демогеографічний, геометричний) рідко збігаються, особливо, коли етнічний ареал пережив складні етногеографічні процеси та зазнав істотного втручання з боку різних політичних центрів.

В територіальній організації етносу важливі індикативні функції виконують *етнічні межі*, які, на думку П. І. Кушнера, “виявляють крайню лінію компактного розселення народності або етнографічної групи” (1951). Характерні риси етнічних меж (конфігурація, ясність вираження) визначаються природними особливостями та характером міжетнічних і, зокрема, етнополітичних стосунків. Розглядаючи особливості розселення в етноконтактних смугах різних регіонів світу, можна виділити такі *типи етнонаціональних меж*: а) *межа має виражений лінійний характер*; б) *етнічна межа має перехідний характер*; в) *етнічна межа має дифузний характер*. Етнічні межі першого типу (див. рис. 2.1 а), тобто чітке розмежування етнічних ареалів, трапляються тоді, коли в основі таких меж лежать значні природні лінійні бар’єри (гірські хребти, русла великих рік), тривале функціонування державного кордону бар’єрного типу чи внаслідок цілеспрямованого переселення (наприклад, після Другої світової війни внаслідок переселення українців та поляків такого характеру набув українсько-польський кордон).

Етнічна межа буває і перехідною (рис. 2.1 б), тобто у вигляді відносно широкої смуги, в межах якої місцеве населення має деякі етнозмішані риси, характерні для двох етносів, і відзначається низьким ступенем етнічної самосвідомості чи етнонаціональною невизначеністю. Прикладом такої етнічної межі є українсько-білоруська етнічна межа в районі Полісся. Етнічна межа третього типу формується або в умовах зустрічного розселення (українсько-російська етнічна межа в районі Слобожанщини, Дону і Кубані), або у випадку етнополітичного наступу однієї етнічної спільноти на ареал розселення іншої. У першому випадку це виявляється у взаємопроникненні невеликих ареалів (одного чи кількох поселень) з переважною більшістю мешканців однієї етнічної спільноти вглиб етнічної території іншого народу (рис. 2.1 в). В другому випадку, тобто в умовах етнополітичного наступу однієї спільноти, в прикордонній смузі залишаються окремі острови (переважно в сільській місцевості) другої етнонаціональної спільноти, яка зазнає асиміляційного тиску (рис. 2.1 г). Саме такий дифузний характер мали на початку ХХ ст. західні межі української етнічної території.

Тісний зв’язок етносу з територією, що надає їй культурної самобутності і підкреслює її ідентичність, сприяв у минулому усвідомленню цієї території (в глобальному масштабі) як окремої країни, незалежно від того, чи була ця країна

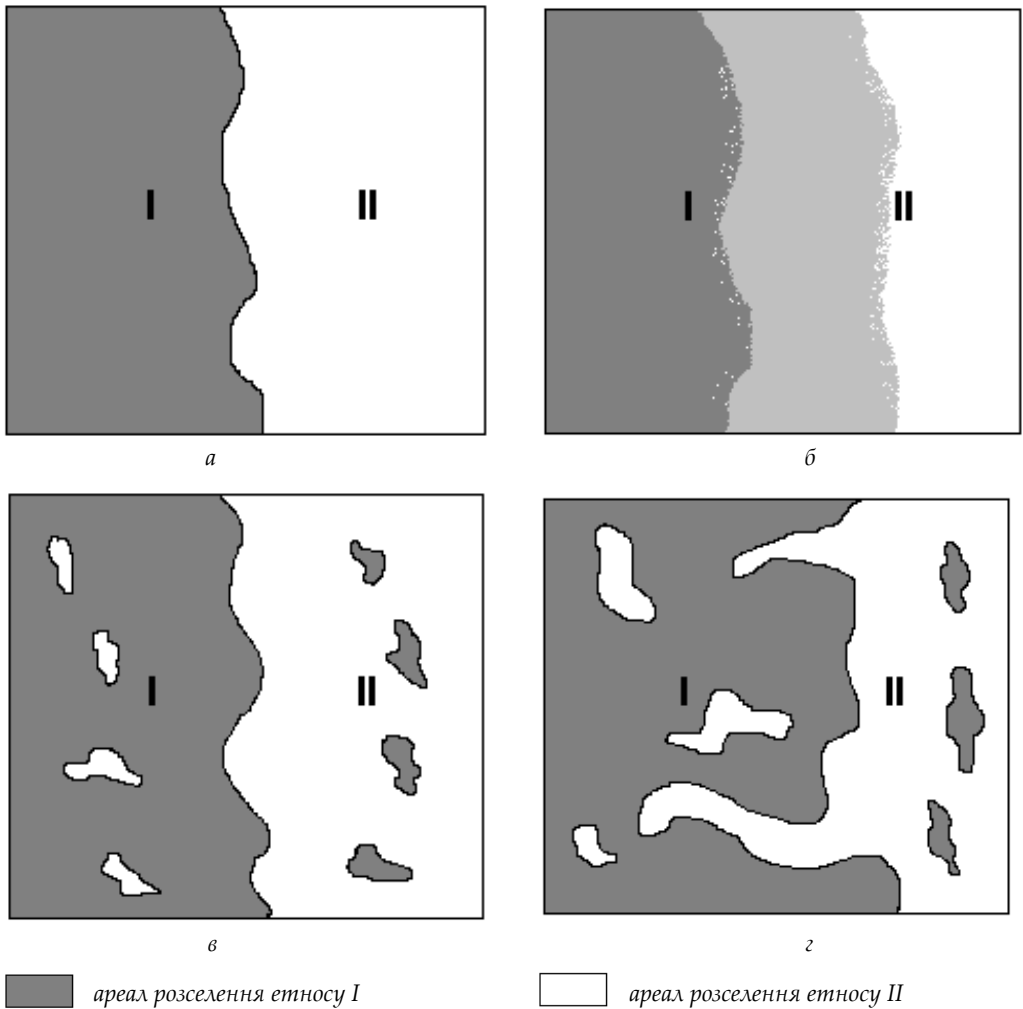

Рис. 2.1. Типологічна схема етнічних меж:
 а – міжетнічна межа має виражений лінійний характер;
 б – етнічна межа має перехідний характер; в і г – етнічна межа має дифузний характер

державою. Наприклад, у середині XIX ст. Польщу, Фінляндію, і меншою мірою Україну, вже усвідомлювали як самобутні країни.

Демогеографічний потенціал етносу чи окремих його регіональних частин, їхні соціально-політичні перспективи залежать не лише від кількості і густоти населення, але й від його статеві-вікової структури, відмінності якої зумовлені культурно-цивілізаційними особливостями, різними темпами демографічних процесів, а також політичним становищем етносу. В останньому випадку порушення пропорцій у співвідношенні чоловічого і жіночого населення, різних його поколінь зумовлені, зокрема, неоднаковим перебігом асиміляційних процесів (наприклад, старше покоління ще визнає свою приналежність до цього етносу, молодше – лише частково), є, з одного боку, індикатором несприятливого

соціально-політичного становища етносу, з другого – чинником поглиблення його кризи, порушуючи процеси природного відтворення та інформаційно-культурні зв'язки поколінь.

Важливим демоетногеографічним чинником, що має й політичне значення, є відносна частка змішаних шлюбів і відповідно нащадків змішаних шлюбів, яка залежить як від об'єктивних чинників (культурні традиції народів, стереотипи міжетнічного сприйняття), так і значною мірою від вектора державної культурної і демографічної політики.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Якою є роль території, географічного середовища в життєдіяльності етнопонаціональних спільнот і груп?
2. Яке функціональне значення має людність етнічних спільнот?
3. Що таке етнічна територія? Назвіть властивості та структурні елементи етнічних територій.
4. Які характерні типологічні особливості етнічних меж ви можете назвати?
5. Що визначає демогеографічний потенціал етносу?

2.2. Структурно-територіальна організація етнопонаціональних спільнот і груп

Етнопонаціональна спільнота і в антропологічному, і в соціально-культурному аспектах є складним утворенням, яке відзначається внутрішньою єдністю та водночас різноманітністю. Носіїв етнічності (етнофорів) об'єднує система складних різнобічних зв'язків та відношень, внаслідок яких утворюються окремі структурні одиниці, а з огляду на особливу структуроформуючу роль території, – структурно-територіальні підрозділи. Такими органічними територіальними “клітинами” є насамперед *етнографічні групи*, що виділяються за особливостями традиційного природокористування та традиційної культури, зокрема, діалектними відмінностями. Особлива роль належить *субетносам*, для яких, поряд з культурно-побутовими відмінностями, характерними рисами є наявність (на відміну від етнографічних груп) регіональної самоназви та самосвідомості. Субетноси є найбільш віддаленими від основного ядра гілки етносу, що сформувалися або на основі давнього племінного поділу, або на основі релігійної відмінності (друзи, аджарці), або внаслідок особливого типу соціально-економічних відносин (російські козаки) чи тривалої територіальної відірваності від основної частини етносу (русини-українці колишньої Югославії). За певних умов, особливо під дією територіально-політичного чинника, субетноси можуть стати субстратом формування нового етносу.

Виділення окремих компонентів етносу за особливостями традиційної культури визначають як мозаїчність етносу. На думку М. Тиводара, “наявність складної мозаїки посилює стійкість, гнучкість і опірність етносу, полегшує шлях до його відродження чи розвитку” (1998). В окремих випадках залишаються

актуальними кровно-родові зв'язки, що зберігають інерцію давнього поділу на роди і племена. Племінний поділ етносу іноді поєднується з етнографічним, хоча далеко не в усіх випадках за етнографічними відмінностями простежуються впливи родоплемінного поділу. Подекуди у структурі етнопонаціональних спільнот, особливо тих, які формувалися під дією консолідувальної ролі держави (іспанської, французької), етнографічні особливості зберігають сліди асимільованих етносів.

Отже, структура етносу, у т. ч. і у територіальному вимірі, формується низкою відносно цілісних складових різного рівня ієрархії. Але структурний аналіз етносу – це не лише виділення об'єктивних автономних складових етносу, але і водночас науковий прийом зрізу середовища етносу на основі певних ознак. Залежно від того, під яким кутом зору розглядати поєднання різних об'єктивних складових етносу та однорідних чи своєрідних у деякому аспекті його частин, як аналізувати зв'язки і співвідношення між ними, можна виділити різні структурні зрізи етнічних спільнот (антропологічний, соціальний, політичний, релігійний, мовно-діалектний та ін.).

Відомо, що з антропологічного погляду людство поділяється на раси – великі групи людей з характерними спадковими морфологічними і фізіологічними ознаками. *В основі расового поділу лежать принципово інші, порівняно з етнопонаціональною ідентичністю, ознаки*, однак іноді між ними виявляються і деякі точки дотику. Як підкреслює Б. Б. Родоман: “Етнічні ознаки частково пов'язані з расовими, але відповідність між ними буває різною, від майже повної до ніякої. На ранніх стадіях етногенезу відповідність між етнічними і расовими ознаками могла бути повною, але етнос із самого початку не був частиною раси” (1993). Отже, антропологічні особливості можуть сприяти формуванню етносів, але не можуть бути основою етнічної (особливо національної) ідентифікації. Щодо приналежності до великих рас, то більшість етносів є однорідними. Внутрішньоетнічні відмінності більше проявляються на рівні підрас, антропологічних типів. Так, наприклад, сучасні російські антропологи відзначають, що, хоча росіяни загалом належать до великої європеїдної раси, в північних областях переважає атлантико-балтійська раса, в центрі – східноєвропейський тип середньоєвропейської раси, на північному сході – східнобалтійський тип біломорсько-балтійської раси, на півдні зафіксовано домішки монголоїдного і середньоморського елементів.

Незважаючи на те, що етносам, особливо великим, характерна значна *внутрішня антропологічна неоднорідність*, помітною є і певна *своєрідність набору (комбінації) фізичних ознак*, властива для певної етнічної спільноти, що є наслідком життєдіяльності етносу, зокрема, зумовлено *стабільністю проживання в межах етнічної території та територіальною обмеженістю процесів відтворення*. Причому ментальні стереотипи, які обмежували кількість шлюбів з представниками інших спільнот, були не лише своєрідним інстинктом збереження культурної самобутності, але й деяких антропологічних рис. А характерні фізичні особливості етносу (часто міфологізовані) знаходили відображення в фольклорі, національних традиціях. Це значною мірою і зумовлювало гіперболізацію

значення антропологічної однорідності у життєдіяльності етнічних спільнот у минулому, особливо школою антропогеографії та різними расистськими теоріями. Сьогодні диференціація деяких антропологічних рис в середовищі етносу не може і не має створювати якихось перешкод в процесах його життєдіяльності, а *політизація расових відмінностей загалом є деструктивним чинником.*

У соціально-структурному розрізі розвиток етносу значною мірою залежить від співвідношень різних соціально-класових груп, міського і сільського населення, освітньо-професійних груп. З огляду на це, є етнічні спільноти зі складною (на різних ієрархічних та територіальних рівнях) і спрощеною соціальною структурою. Причому складність соціальної структури безпосередньо визначає і перспективи етнонаціонального розвитку. Тобто *соціально-структуризовані етноси завжди мають ліпші передумови до подолання різних викликів (політичних, культурних, економічних) та пристосування до нових умов.* Серед етнічних спільнот другого типу виділяються переважно *селянські етноси*, часто (особливо в Азії) трапляються етнічні спільноти, що становлять певні соціальні прошарки (купці, ремісники та ін.). *Ускладнення соціальної структури етносу (формування культурної, політичної і економічної еліти), особливо у нові і новітні часи, є об'єктивним процесом, і відповідно спрощеність його соціальної структури у більшості випадків є наслідком несприятливого політичного чи економічного становища, особливо в умовах дискримінаційної політики.* І лише процеси оновлення, що супроductуються формуванням нових соціальних верств, політичних і культурних інститутів, поширенням нових ідей, можуть відвернути кризу ідентичності таких народів. На необхідності *“повернути органічну структуру українській нації”* та усунути соціальний антагонізм всередині неї постійно наголошував В. Липинський.

З соціально-демографічного погляду кожен етнос необхідно розглянути і в розрізі *поколінь*. Важливими тут є не лише кількісні співвідношення, але й наявність культурно-інформаційних зв'язків, здатних забезпечити і природне відтворення, і відтворення історичної пам'яті, збереження традицій, мовно-культурного середовища та самосвідомості. Наявність деякої ментальної суперечності між поколіннями є закономірним явищем, разом з тим, критичною може бути різка відокремленість між ними за основними цінностями, культурними та геополітичними орієнтаціями. Така ситуація може, зокрема, виникнути внаслідок проживання поколінь у різних соціальних умовах і у складі різних держав. Деякі моменти такої проблематики характерні для пострадянських держав, у т. ч. і для України.

Особлива взаємозалежність простежується між релігійною та етнічною свідомістю і відповідно між релігійною та етнічною ідентичністю, своєрідно проявляючись у різних країнах і регіонах і впливаючи на територіальну етнічну структуру населення. Дуже важливим є і те, що *саме поєднання етнічної та релігійної сфер суспільства і визначає його культурне обличчя.* На сьогодні більшість етнонаціональних спільнот є монорелігійними, однак значна частина з них є поліконфесійними. Наявність у первинно етнооднорідному субстраті

різних за релігійною (меншою мірою за конфесійною) приналежністю груп населення (особливо у випадку їхнього компактного розселення) могла бути причиною формування нових субетносів і навіть нових етносів. Так, російські етнологи виділяють у складі російського етносу як окремих субетнос російських старообрядців, які в результаті релігійної відокремленості набули відмінних культурно-ментальних рис. Прикладом субетносу на основі релігійної відмінності є, зокрема, аджарці в Грузії, друзи в Лівані. Вплив релігійного чинника на процеси етногенези найбільш рельєфно виявився на Балканах, де конфесійна прикмета стала ознакою кристалізації національної свідомості хорватів і сербів та формування нового етносу – боснійських мусульман. *Узагальнюючи приклади впливу релігійного чинника на формування етнічної структури та нових етнічних спільнот, можна простежити таку схему етнорелігійної (іноді етноконфесійної) дивергенції: етнос – етнорелігійна (етноконфесійна) група у межах етносу – конфесійна група як субетнос – і, нарешті, формування нового етносу на основі дальшого відокремленого розвитку субетносу, що сформувався на основі релігійної, меншою мірою конфесійної, відмінності.* Однак зауважимо, що процеси етноконфесійної дивергенції спостерігаються лише в певних умовах, передусім через брак етноконсолідуючих чинників.

Тісний зв'язок конфесійних відносин з етнічними ще виразніше виявляється у процесах асиміляції, оскільки за конфесіями стоять і відмінні мовно-обрядові традиції та пов'язана з ними ментальність. Тому в районах чіткого ототожнення певних етносів з конфесійними групами консервативність релігійних канонів, з одного боку, може сповільнити процеси асиміляції, а з іншого – перехід національно самобутніх і навіть свідомих своєї етнічної приналежності груп населення у лоно конфесії, яка однозначно ідентифікується з іншим етносом, може призвести до поступової повної асиміляції таких груп. В. Липинський підкреслював, що "...з упадком державності і розкладом нашої культури перехід до римо-католицизму став рівнозначним денационалізації і польщенню" (1956). Е. Сміт, зокрема, відзначає велику збережну роль організованої релігії в долі діаспорних спільнот (друзів, самарян, маронітів, сикхів), підкреслює вагу релігійно-реформаторських рухів у стимулюванні етнічного самооновлення (1996).

За рівнем етнонаціональної свідомості в межах етносу також спостерігається помітна диференціація як на рівні різних соціальних груп, так і по вертикалі, тобто на рівні окремих регіонів. Етнічна самосвідомість у середовищі етносу формується в ході об'єктивних процесів саморозвитку і може бути стимульована поширенням національно-політичних ідей, взаєминами (конкуренцією) на стику з іншими спільнотами. Елементом самосвідомості етносу є поширеність і сприйняття його етноніма, який у ході історичних процесів може зазнавати або часткової зміни, або і повної заміни. У соціальному аспекті негативним чинником зростання самосвідомості і збереження цілісності є поширеність у середовищі одного етносу кількох етнонімів. На цьому ще наголошував М. Шаповал, зазначаючи: "Коли дві частини якогось колективу назвати двома різними термінами і коли індивіди до цих термінів (через повторення) звик-

нуть, то витвориться згодом дві окремі скупини і колектив розпадеться від антагонізму" (1935).

В структурі багатьох етносів виділяються й окремі *етнолінгвістичні групи, тобто частини етносу з відмінним від основної частини етносу мовним середовищем*, зокрема, в структурі української нації такою групою є російськомовні українці. Єдність етнолінгвістичних груп з ядром етносу забезпечують інші чинники: самоідентифікація, культурно-історичні традиції, особливості менталітету та ін. А саме *утворення етнолінгвістичних груп є наслідком їхньої територіальної відокремленості у розвитку (русини-українці колишньої Югославії) або (що трапляється значно частіше) – тривалих асиміляційних процесів*. Мовна асиміляція, тобто втрата етносом чи його частиною попередньої етнічної мови, може здійснюватись як під дією об'єктивних чинників (природна міжетнічна взаємодія, змішані шлюби, адаптація меншин до мовного середовища більшості), так і під дією цілеспрямованої державної політики. З цього погляду, *мовно-структурні зміни, наприклад, на рівні етнолінгвістичних груп, є відображенням соціально-політичного становища різних етнонаціональних спільнот та напряду державної політики в соціально-культурній сфері*.

В структурно-територіальній організації етнонаціональної спільноти чи групи (частини етносу, що проживає поза межами свого основного етнополітичного масиву), провідна роль належить і *мережі розселення, тобто розміщенню населення за населеними пунктами, яке значною мірою поєднується із соціальною структурою*. Як відомо, форми і типи розселення за регіонами світу істотно диференційовані і мають історично-мінливий характер. У етногеографічному та етнополітичному аспектах важливим є насамперед те, сприяє, чи не сприяє система розселення комунікаційній зв'язаності і консолідації етносу чи етнічної групи. Тут слід наголосити, що природний перебіг етносоціальних процесів веде до формування оптимальної структури розселення етносу, для якої характерною є наявність тісних зв'язків та пропорційні співвідношення між різними категоріями поселень, сферами їхнього впливу і, що особливо важливо, – наявність великих міст – етноконсолідуючих центрів. *І, навпаки, несприятливі соціально-політичні умови зумовлюють деформацію структури розселення етносу, характерною рисою якої є зосередження етнічної спільноти переважно у сільських поселеннях країни, великі і середні міста якої мають іноетнічний характер*. Неприродність такої поляризації зумовлює особливо негативні функціональні соціокультурні наслідки, адже велике місто – це не просто окреме замкнуте культурне середовище, але й центр обслуговування (адміністративного, соціально-економічного, інформаційного, освітнього) усієї великої прилеглої округи. І водночас культурне середовище сіл та малих міських поселень для повноцінного функціонування потребує культурного фокусу, центру, і лише у такому випадку воно буде мати органічний цілісний характер. Така поляризація, яка була і є характерною для більшості недержавних народів, є результатом дії багатьох чинників, стаючи великою перешкодою до дальшого етнонаціонального розвитку.

Визначаючи перспективи та вектор життєдіяльності, структурно-територіальна організація етнопонаціональної спільноти має велике функціональне значення і в політичному аспекті, адже достатній демогеографічний потенціал, розвинута соціально-культурна структура та оптимальна територіальна організація етнопонаціональної спільноти у поєднанні з високим рівнем самосвідомості є основою її державоформуючого потенціалу.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Що таке етнографічні групи? Чим етнографічні групи відрізняються від субетносів?
2. Яке значення соціальної структури етносу в процесах життєдіяльності?
3. Які взаємозалежності простежуються між релігійною та етнопонаціональною ідентичностями?
4. Які чинники зумовлюють формування в структурі етносу окремих мовно-етнічних груп?
5. Як впливає система розселення на формування необхідних комунікаційних зв'язків в структурі етносу?

2.3. Етногеографічні процеси

У процесі розвитку та функціонування структура етносу під дією різних чинників постійно змінюється. Такі зміни визначають як *етнічні процеси*, причому структурні зміни можуть відбуватися і під дією зовнішніх чинників, і в результаті об'єктивних процесів саморозвитку. А їхній перебіг може як відповідати загальним тенденціям, так і мати деякі унікальні риси, характерні лише для якоїсь спільноти. З огляду на важливу роль географічного простору, усі етнічні процеси мають територіальні виміри, тобто територія, географічні умови виступають і чинником, і середовищем змін, поступово трансформуючи територіальну організацію етнічної спільноти, що дає підстави означити їх як етногеографічні процеси. На географічності етнічних процесів, наводячи аргументи економіко-географічного характеру, наголошував ще В. В. Покшишевський (1978).

У сучасній етнологічній літературі за вектором і наслідками змін прийнято виділяти *етнороз'єднaвчі процеси* (*етнічна сепарація* – відокремлення від етносу його частини та набуття нею рис окремої етнічності, *етнічна парціація* – поділ єдиного етносу на кілька окремих етносів, *етнічна дивергенція* – розходження в структурі етносу різних територіальних груп за істотними ознаками (мовою, самосвідомістю, самоназвою, релігією та ін.), яке може зумовлювати до формування нових ідентичностей; *етнічна дисперсія* – кількісне розпорошення етносу поза межі своєї етнічної території, яке призводить до негативних якісних змін) і *етнооб'єднaвчі процеси* (*етнічна консолідація* – стирання етнографічних і регіональних соціально-політичних відмінностей, ментально-культурне зближення в розрізі горизонтальних і вертикальних зв'язків, *етнічна асиміляція* – втрата етносом чи його частиною основних рис етнічної культури та самосвідомості, *аккультурація* – сповідування етносом чи його частиною багатьох

культурних цінностей сусіднього етносу при збереженні інших самотніх рис, *етногенетична міксация* – утворення нового етносу внаслідок злиття неспоріднених, іноді інорасових груп). Слід, однак, зазначити, що процеси асиміляції та акультурації, у випадку, коли вони торкаються лише частини етносу, можуть мати й етнороз'єднавчий характер. У колишньому Радянському Союзі завжди перебільшено мусувалася увага на т. зв. процесах міжетнічної інтеграції та природному характері асиміляції для прикриття жорсткої асиміляторської (русифікаторської) політики держави, хоча також необхідно відзначити, що два протилежні вектори етнонаціонального розвитку (інтеграційні і дезінтеграційні) об'єктивно виділяються і в історичному, і в глобально-географічному аспектах. Причому в багатьох випадках наявними є обидві тенденції.

Залежно від того, які параметри етнічності зазнають трансформацій, виділяють етносоціальні, етнокультурні, етнодемографічні та ін. процеси. Але більшість з них має комплексний соціальний характер. Так, важливими соціально-територіальними змінами супроводжується *процес урбанізації*, який веде не лише до змін у співвідношенні міського і сільського населення, але й загалом до зміни територіальної організації етнічної спільноти шляхом зміщення центрів ваги, перерозподілу демографічного потенціалу, а також соціальної структури етносу. Процес урбанізації супроводжується різними викликами: криза поколінь, порушення патріархальних традицій і проблема збереження самотності, соціальні диспропорції тощо. І якщо етнонаціональні спільноти подолають ці виклики, зуміють створити цілісне міське етнонаціонально-культурне середовище, то тоді урбанізація дасть новий поштовх етнонаціональному розвитку. Безпосередньо з процесами урбанізації пов'язані процеси *оновлення (модернізації)* етнонаціональної спільноти, внаслідок яких ускладнюється соціальна структура етносу, відповідно до загальносвітових тенденцій (політичних, економічних, інформаційно-комунікаційних, культурних), зовнішніх і внутрішніх викликів у його складі з'являються нові соціальні верстви і групи. Необхідно зазначити, що в науковій літературі процес модернізації часто розглядають доволі вузько, пов'язуючи його лише з промисловим переворотом, унаслідок якого формується нова національна еліта у містах, котра і започатковує нові культурно-політичні рухи. Хоча промисловий переворот, як підтверджує, зокрема, український досвід, може і не привести до формування нового суцільного етнонаціонального середовища у містах.

Серед етнодемографічних процесів необхідно виокремити і *процеси міграції*, вплив яких може мати різноманітні наслідки. Зокрема, масові *еміграції* зменшують демографічний потенціал етнічних спільнот і можуть призвести до *етнічної дисперсії*. А великі обсяги і прискорений перебіг *імміграції* може змінити культурне обличчя націй в процесі *амальгамації*, а до певної міри стати чинником дезінтеграції суспільства, особливо політичних націй.

Необхідно зазначити, що етногеографічні процеси відбуваються в руслі загальногеографічних процесів життєдіяльності суспільства, серед яких виділяють компонентно-структурні (диверсифікація, інтеграція, поляризація) та територіально-структурні процеси (диференціювання, концентрування, агломе-

рування). Етнороз'єднaвчі процеси проявляються, зокрема, у формі диверсифікації і поляризації, а етнооб'єднaвчі є виявом загальних суспільно-географічних процесів інтеграції та вирівнювання. Територіальна проекція етнічних процесів відображає рівень зрівноваженості стану етносу, виявляючи *і напями розвитку, і лінії розлому чи, навпаки, лінії посилення територіальної зв'язаності*. Особливо складними і суперечливими є сучасні етногеографічні процеси в Україні, які мають різновекторний характер і в загальнонаціональному, і у регіональному вимірах, тісно переплітаючись з територіально-політичними тенденціями. На різних рівнях, і у різних регіонах в останні роки об'єктивно наявні дві протилежні тенденції: дальше зростання загальнонаціональної свідомості, а також процеси міжрегіональної етнографічної консолідації, насамперед у західних і центральних регіонах, деякі вияви реасиміляції; і водночас – акультурація етнічно українського населення в російське культурне середовище; наростання етнополітичної поляризації щодо статусу державних мов, геополітичних орієнтацій. Повільно відбуваються або взагалі не спостерігаються в деяких регіонах процеси модернізації, що загалом засвідчує об'єктивну наявність кризи української етнічності. Нові етнокультурні виклики зумовлює еміграція автохтонного населення, повернення та адаптація депортованих народів, імміграція населення з азійських країн та його інтеграція в загальноукраїнське середовище.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Що таке етногеографічні процеси? Назвіть етнороз'єднaвчі та етнооб'єднaвчі процеси.
2. В чому полягає сутність процесів етнічної сепарації, парціації, етнічної дисперсії, етнічної дивергенції, асиміляції, акультурації та етногенетичної міксації?
3. Що таке модернізація етносу?
4. З якими загальногеографічними процесами і яким чином поєднуються етногеографічні процеси?
5. Яке етногеографічне значення процесів урбанізації та міграції?

2.4. Типологія держав світу за етнонаціональним складом населення

З огляду на різноманітність варіантів просторового поєднання етнонаціональної сфери і державно-територіальних структур, виникає необхідність виділення окремих типів держав за найбільш істотними етнонаціональними ознаками. В етнологічній і політологічній літературі цьому питанню не приділяли належної уваги і в основу виділення різних типів етнонаціональної структури держав зазвичай брали питому вагу етнонаціональних спільнот і груп, що в результаті зумовлювало *надмірно спрощений поділ держав на моноетнічні і поліетнічні, не відображаючи реальної різноманітності варіантів*. Причому, враховуючи наявність у більшості держав світу деякої частки населення, що не ідентифікує себе з етнічною більшістю, нез'ясованим залишалось питання

питомої ваги етнічних меншин, яка визначає за таким поділом перехід моноетнічних держав у поліетнічні. Тому більшість держав на популярному рівні механічно переведено у поліетнічні.

Глибшими є підходи до цієї проблематики у суспільно-географічній літературі. Наприклад, у посібнику Ю. Шувалова виділено такі чотири типи держав: 1) практично однопонаціональні; 2) з переважанням однієї нації за наявності значних меншин; 3) зі складним, але етнічно близьким національним складом; 4) з різномірним національним складом (1985). За етногеографічним підходом *істотні сутнісні характеристики етнонаціональної структури держав відображають не лише (а іноді і не стільки) кількісні співвідношення етнонаціональних спільнот і груп, а насамперед особливості територіальної організації етнонаціональної сфери, тобто співвідношення етнонаціональних ареалів, їхніх поєднань, а також історичні передумови формування етнонаціонального складу населення.*

З огляду на невідповідність етнічної і політичної карт світу, *територіальна організація етнонаціональної сфери більшості держав є синтезом територіальних структур окремих етнічних спільнот і груп, основними елементами якої є суцільні етнічні території, райони компактного зосередження етнічних меншин, етноконтактні смуги, етнічнозмішані ареали.* В межах самих етнічних територій часто виокремлюється низка субетнічних ареалів. Отже, залежно від особливостей поєднань зазначених компонентів (суцільні етнічні території, райони компактного зосередження етнічних меншин, етноконтактні смуги, етнічнозмішані ареали), окреслюється кілька варіантів. Зокрема, територіальну організацію етнонаціональної сфери держави, в основі якої лише одна етнічна територія, можна означити як *моноареальну* (рис. 2.2). Такий тип структури трапляється доволі рідко. Більш поширеним є *моноареальний тип з вкрапленнями районів компактного зосередження етнонаціональних меншин, малих корінних народів чи етнічно змішаних районів.* Водночас райони компактного зосередження етнічних меншин за характером утворення можуть бути двох типів: а) *окраїни етнічних територій, ядра яких розміщені в сусідніх країнах, та б) райони, що сформувалися внаслідок міграцій.* В окремих випадках державна територія є ареалом розселення двох автохтонних етнонаціональних спільнот, тобто має *двоареальний* характер. *Поліареальний* тип територіальної структури етнонаціональної сфери формується трьома і більше корінними етнічними територіями. Як окремий варіант, необхідно виділити *змішаний переселенський тип*, за яким автохтонне населення репрезентують малі етнічні спільноти, ареали їхнього розселення іноді становлять невелику частку, а більшість населення держави сформувалася внаслідок міграцій та етногенетичної міксації упродовж “колумбової ери” (рис. 2.2).

В цьому контексті слід наголосити, що *поліетнічність держави (як складний і своєрідний феномен розвитку геоетнополітичних взаємин) визначають не за фактом наявності представників різних етнічних спільнот, а за множинністю ареалів корінних етнічних територій.* Свої особливості має і *поліетнічність переселенського типу*, зумовлена визначальним впливом історичних міграцій на процеси заселення (країни Америки, Австралія, Нова Зеландія). І значно менший вплив

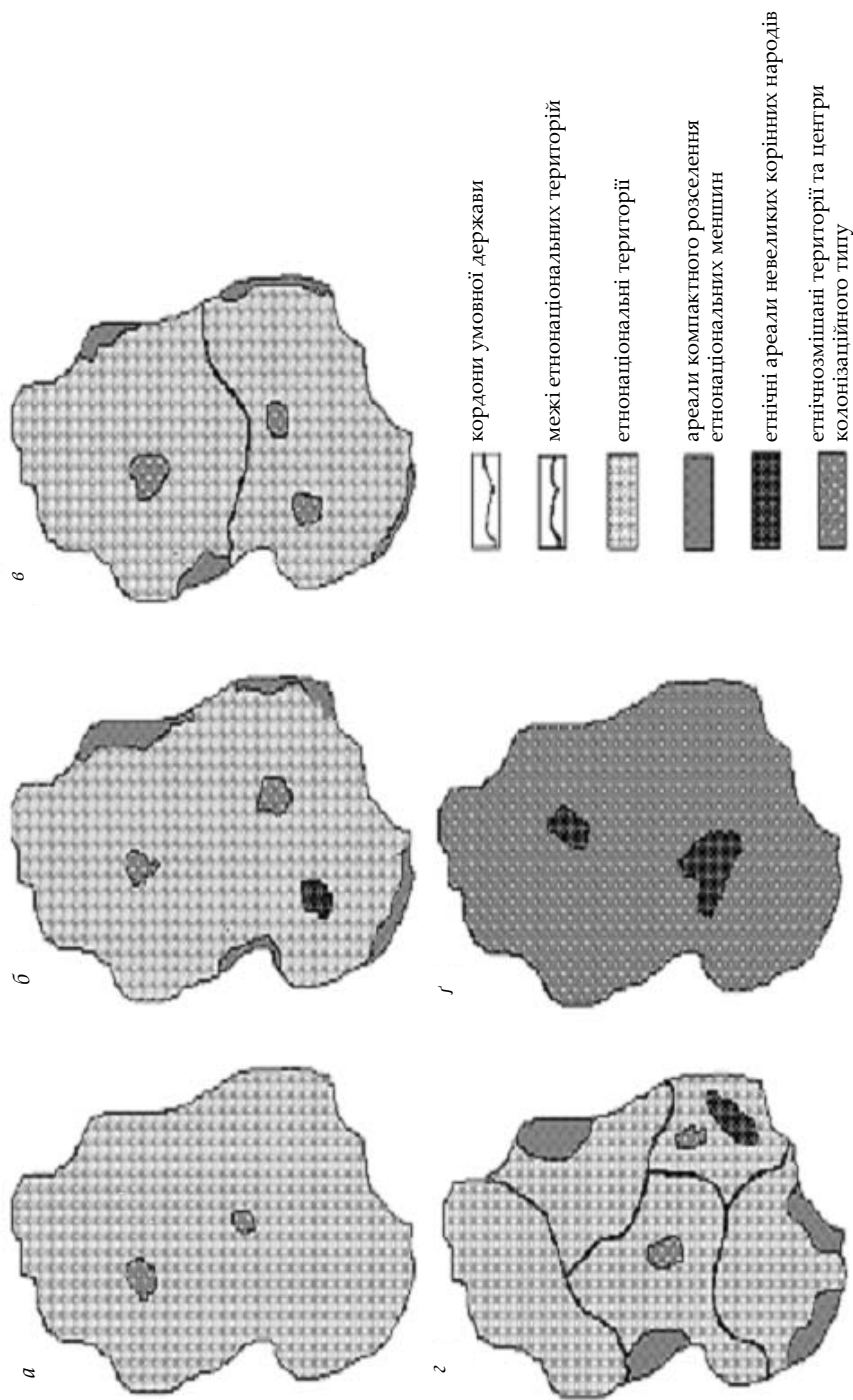

Рис. 2.2. Схематичні моделі типів територіальної організації етнопонаціональної сфери держав:
 а – етнічно монореальний тип; б – етнічно монореальний з екрануванням районів компактного зосередження етнопонаціональних меншин, малих корінних народів та етнічно двоареальний тип; в – етнічно двоареальний тип; г – етнічно поліареальний тип; д – етнічно змішаний колонізаційний тип

на формування етногеографічного типу держав мають сучасні міграції, які, незважаючи на зростання їхньої інтенсивності, рідко спричиняють кардинальні зміни в етнічній структурі сформованих стабільних суспільств.

Отже, беручи за основу типологічні відмінності територіальної організації етнонаціональної сфери держав й ураховуючи загальні кількісні співвідношення етнонаціональних спільнот та історичні етногеографічні передумови, виділяємо такі основні типи держав за особливостями етнонаціональної структури населення:

1. Моноетнічні держави, в основі яких є етнічна територія одного етносу за незначної частки (до 10%) етнічних меншин і малих корінних народів (Ісландія, Ірландія, Португалія, Норвегія, Швеція, Угорщина та ін.).

2. Переважно моноетнічні держави, понад 80% території яких – ареал розселення одного етносу за наявності порівняно невеликих ареалів компактного розселення етнічних меншин та малих корінних народів. Частка державоформуєчого етносу в абсолютній кількості населення – понад 65%, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер (Білорусь, Молдова, Румунія, Словаччина, Туреччина, Україна, Фінляндія, Франція та ін.).

3. Держави з наявністю двох домінуючих етнічних ареалів і порівняно незначною часткою (до 10%) етнічних меншин – здебільшого двоетнічні держави (Бельгія, Кіпр та деякі ін.).

4. Поліетнічні держави з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів за кількісного переважання (понад 65%) одного з них (Велика Британія, Іспанія, Китай, Росія та ін.).

5. Поліетнічні держави з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів за відсутності домінуючого (більше 65%) переважання одного з них (Індія, Індонезія, Пакистан, Нігерія та ін.).

6. Поліетнічні держави колонізаційного (переселенського) типу із расово змішаним населенням і порівняно великою часткою аборигенів (Болівія, Венесуела, Еквадор, Колумбія, Мексика, Перу та ін.).

7. Поліетнічні держави колонізаційного типу із расово змішаним населенням і порівняно невеликою часткою аборигенів (до 10%) (Австралія, Аргентина, США, Канада, Нова Зеландія та ін.).

Зазначену типологію, з огляду на те, що при її обґрунтуванні пріоритетне значення мають етнотериторіальні особливості держав, можна означити як етногеографічну. В цій моделі недопустимі варіанти неоднозначної типологізації держав. Лише деякі застереження необхідно зробити щодо держав колонізаційного типу. Це стосується передусім Канади, яку за характером заселення слід віднести до поліетнічних держав цього типу з невеликою часткою аборигенів. Але на відміну від більшості інших подібних держав, об'єднаних (попри плюралізм попередніх культурних впливів) переважно однією мовно-культурною традицією, Канада виділяється наявністю двох культурних ядер – англомовного і франкомовного. Так само окремі варіанти характерні для поліетнічних держав колонізаційного типу з великою часткою аборигенного населення. У деяких з них, поряд з процесами міжетнічної міксації і формування націй на

основі єдиної державності, громадянства і культурних традицій колишньої метрополії, спостерігається і консолідація корінних народностей, зокрема, народності кечуа. Тому такі держави, як Перу, Еквадор, Болівія, набувають двоетнонаціонального вигляду, який формує, з одного боку, єдина перуанська, болівійська й еквадорська нації та, з другого боку – народність кечуа.

Розподіл різних типів держав на карті світу є нерівномірним. Кожен великий історико-географічний регіон (частина світу) характеризується особливим і відмінним набором етногеографічних типів держав. Зокрема, в Європі, як давньоосвоєному регіоні з високим ступенем сформованості та самосвідомості етнонаціональних спільнот, давніми традиціями етнодержавотворення, особливо помітним є переважаання держав першого і другого типів. Азія відзначається більшою етногеографічною строкатістю: поряд з давньосформованими народами з високим ступенем національної самосвідомості залишається і багато етнічних спільнот на племінному рівні. Це зумовило і більшу контрастність етногеографічних типів держав Азії, хоча моноетнічні і переважно моноетнічні держави становлять більшу частину від загальної кількості. Як ми уже зазначали, значна частка населення Африки (за винятком північної частини) та Океанії репрезентована невеликими етносами, у т. ч. і на племінному рівні. Ця обставина, а також історія формування держав (при деколонізації не були враховані етнічні межі) зумовили їхній переважно поліетнічний характер. Водночас держави Америки за своїми етногенетичними підставами належать до поліетнічних держав колонізаційного типу, відрізняючись лише співвідношенням расовоетнічних типів.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які істотні сутнісні характеристики етнонаціональної структури необхідно брати в основу етногеографічної типології держав?
2. Які варіанти типів територіальної організації етнонаціональної сфери держав можна виділити?
3. Назвіть приклади основних етногеографічних типів держав.
4. Які особливості розміщення різних типів держав за історико-географічними регіонами світу?

РОЗДІЛ 3. МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ЕТНОГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВ

3.1. Огляд історії етногеографічних досліджень в Україні

Наукові етногеографічні знання беруть початок з народної культури, фольклору, міфологічних уявлень про походження народів. Причому розпізнавання етногеографічних відмінностей характерне для фольклору всіх народів. Значну увагу етногеографічним особливостям приділено й у священних книгах найбільших релігій світу. Етногеографічне мислення в Україні (в широкому розумінні цього поняття) також пройшло складну еволюцію. І хоча знання про народи, їхнє розселення, етнополітичні проблеми аж до початку ХХ ст. не були систематизованими, вони становили важливу складову загалом країнознавчої інформації, у т. ч. і найдавніших пам'яток писемності. Це стосується й вітчизняних літописів, і творів античності (Геродота, Страбона, Птоломея), і пізніших описів західних і східних мандрівників і хроністів (Аль-Массуда, З. Герберштейна, Г. Боплана).

Важлива сторінка в історії розвитку етногеографічного мислення – це формування уявлень про походження народу, його територію, сусідів. У цьому контексті автор „Повісті минулих літ” вже досить чітко бачив єдність племен свого народу і прагнув показати їхнє місце у відношенні до сусідів. Нові якісні зміни в етногеографічному світогляді відбулися у середині XVII ст., в період національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, коли формувалися не лише нова українська державність, самосвідомість, але й нові уявлення про територію розселення українського народу, його походження, культурні особливості. Саме в цей час у свідомості політичних діячів України вперше після кількох століть недержавного життя створюється, а точніше – відновлюється, образ України-Русі як етнічної цілості, як політичної одиниці, формується об'єктивне розуміння меж української етнічної території. Про це свідчать висловлювання окремих політиків, а пізніше і тексти політичних документів. З огляду на сказане, цікавою є еволюція поглядів Б. Хмельницького, котрий спочатку виступав, за свідченнями очевидців, за автономію по Білу Церкву, а пізніше – по Львів, Холм і Галич. Ще чіткіше уявляв собі межі української етнічної території, на основі якої і прагнув відновити державність, гетьман П. Дорошенко, за планами якого мала бути відновлена українська держава від Перемишля, Ярослава, Вісли і Німана на заході і на північному заході – по Севськ і Путивль на сході.

Ліквідація останніх залишків козацької автономії наприкінці XVIII ст. сповільнила далі формування етногеографічного мислення, хоча ідея ук-

раїнської культурної і політичної самобутності ще довгий час зберігалася у середовищі козацької старшини та її нащадків, про що свідчить, зокрема, діяльність В. Капніста, В. Полетики та інших державних і громадських діячів того часу.

Нові тенденції формування етнокультурного та етнополітичного світогляду з'явилися на українських землях у першій половині XIX ст. Поява нових ідей мала об'єктивний характер і визначалася, зокрема, розширенням прошарку інтелгенції – вихідців з колишньої козацької еліти з характерними особливостями самосвідомості та помітними автономістськими політичними орієнтаціями. Мало значення й культурне та політичне піднесення у сусідніх країнах. Нові зрушення в етносвідомості національної еліти простежувалися на різних рівнях: політичному (проявилось, зокрема, в ідеології “Історії русів”), літературно-мистецькому (виявилось у формуванні літератури рідною мовою), культурно-пізнавальному (збір і опрацювання фольклорних матеріалів). З етнополітичного погляду відбувалася поступова кристалізація ідей єдності всіх українських земель Російської та Австрійської імперій та формувалися автономістські ідеали. Так, у статуті Кирило-Мефодіївського товариства, що виникло наприкінці 1845 – поч. 1846 років, і ядром якого були такі відомі представники української творчої і наукової інтелігенції, як М. Костомаров, М. Гулак, П. Куліш, Т. Шевченко, було визначено його політичний ідеал – слов'янську федерацію, однією з чільних республік якої мала б стати Україна. А у творі одного з „кирило-мефодіївців”, Георгія Андрузького, „Начерки Конституції Республіки” є ідея єдності Наддніпрянської України та Галичини. Паралельно розвивалася й українська політична думка в Галичині, що з кінця XVIII ст. перебувала в складі Австрійської, а з 1867 р. – Австро-Угорської імперії. Тут важливе політико-географічне значення мало проголошення „Руською трійцею” (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) єдності українців (русинів) на Заході і Сході та їхньої окремоті щодо поляків і росіян. Я. Головацький висунув у 1846 р. і першу політичну вимогу – автономію для українських земель у Галичині, яку пізніше конкретизувала Головна Руська Рада як представницький орган української інтелігенції під час революції 1848 р.

Подальший розвиток етнегеографічного й етнополітичного мислення в Україні пов'язаний з творчістю і діяльністю відомого українського громадсько-політичного діяча Михайла Драгоманова (1841–1895), значення діяльності якого у розвитку етнополітичної думки в Україні важко переоцінити, адже саме він сформував цілісну систему етнополітичних положень, що дістали міжнародне визнання. До класичної спадщини української етнополітичної думки необхідно віднести насамперед такі праці М. Драгоманова, як “Историческая Польша и великорусская демократия” (1883), “Проект основ статуту українського товариства “Вільна спілка” (1884), “Чудацькі думки про українську національну справу” (1891), “Листи на Наддніпрянську Україну” (1893). Віддаючи пріоритет т. зв. загальнолюдським ідеалам, М. Драгоманов ніколи не применшував значення етнопонаціонального, адже, за його словами, “загальнолюдське є не що інше, як сукупність кращого і всім вигідного в окремих націях”. І у своїй творчості, і в цілеспрямованій праці зі зближення двох гілок українського народу (західної

і центрально-східної) він утверджував у суспільстві розуміння України як етнополітичної реальності та цілісності. М. Драгоманову належить пріоритет у розумінні деяких інших українських етногеографічних проблем. Зокрема, у «Проекті основного статуту українського товариства „Вільна Спілка” вказано на всі історичні регіони, де проживають українці, висунено ідею спільних дій українців та інших етнічних груп на території України на засадах політичної свободи. Добре орієнтуючись у географії українських етнічних земель, він розумів також велике значення освоєння українцями Причорномор'я, необхідного для зміцнення українських геополітичних позицій у цьому регіоні, адже „без північних берегів Чорного моря Україна не можлива як культурний край” (1915).

Формування нового українського етнополітичного мислення було продовжено в програмних документах та діяльності українських політичних партій наприкінці XIX– поч. XX ст. (русько-української радикальної партії, націонал-демократичної партії, революційної української партії), які висунули ідею державної незалежності України. Для усвідомлення українцями всіх регіонів своєї єдності, місця серед сусідів та державницьких перспектив важливу роль відіграли праці вчених-істориків В. Антоновича, М. Грушевського, С. Томашівського, Д. Багалія, М. Кордуби та етнографів – П. Чубинського, М. Сумцова, В. Гнатюка, Ф. Вовка та ін.

Такі етнополітичні передумови давали і поштовх безпосередньо етногеографічним науковим дослідженням, які насамперед проявились в етнічній картографії та статистиці етнонаціональних взаємин. Упродовж XIX–поч. XX ст., завдяки дослідженням Г. Величка, автора першої карти розселення українців (“Народописна карта українсько-руського народу”, 1896), С. Томашівського, автора ґрунтовної етнічної карти Підкарпатської Русі (“Етнографічна карта Угорської Русі”, 1910), а також працям Д. Багалія і О. Русова, котрі досліджували східні і північно-східні межі української етнічної території, та доробкам низки неукраїнських дослідників (П. Шафарика, А. Ріттixa, Л. Берга, Є. Карського, К. Черніга та ін.), вже була сформована значна картографічно-інформаційна основа відображення розмірів і розміщення української національної території, особливостей її формування, розселення етнічних меншин. Етногеографічне значення мали і висновки українських мовознавців О. Потебні, К. Михальчука, П. Житецького, котрі аргументовано доводили давність та самобутність української мови, а також єдність і цілісність української мови різних історичних регіонів.

Значно відставали, порівняно з розвитком історії, етнографії, мовознавства, дослідження в галузі етнонаціональної статистики, яка чи не найбільшою мірою мала б розкрити істотні кількісні просторові параметри життєдіяльності народу. На перешкоді таких досліджень були недоліки в організації статистичних обстежень в Австро-Угорській та Російській імперіях. Причому в Росії до Першої світової війни було проведено лише один загальний перепис населення – у 1897 році, в Австро-Угорщині з 1880 року включно переписи проводили регулярно, через кожні десять років. Методологія переписів, особливо щодо етнонаціональних відносин, відзначалася значними хибами, адже в процесі

переписів не фіксували етнонаціональну приналежність, тому українським дослідникам доводилося вносити значні поправки. В австрійській статистиці фіксували лише релігійну приналежність та приналежність до мови, за якими опосередковано можна було визначити національність, хоча з різних причин між цими двома показниками відзначали значну розбіжність. Зауважимо, що більш об'єктивними були дані релігійно-конфесійного складу населення, на чому ще наголошували тогочасні дослідники, зокрема В. Охримович (1912).

З об'єктивних причин (в Російській імперії до 1897 р. не було загальнодержавного перепису) етнонаціональна статистика успішніше розвивалась у Галичині. Одним із зачинателів статистики українського населення західних регіонів був відомий громадсько-політичний діяч і літератор В. Барвінський, автор праці "Досліди з поля статистики". З інших аналітичних матеріалів необхідно виділити праці В. Охримовича ("З поля національної статистики Галичини", "Русини-латинники", "Фактичні і фіктивні страсти русинів у демографічному балянсі Галичини за десятиліття 1900–1910"), С. Дністрянського "Національна статистика", В. Гнатука "Русини Пряшівської єпархії". Аналізуючи динаміку етнонаціонального складу населення Галичини, В. Охримович наголошує на нерівномірності темпів приросту різних спільнот і груп, зумовлену як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками (різне соціально-економічне і політичне становище). Йому належить одне з перших етнодемографічних досліджень закарпатських українців і перший ґрунтовний статистичний аналіз проблеми т. зв. латинників. Констатуючи, що "русини грецького обряду стають латинниками, а ставши латинниками відтак польщатся" і "латинізація веде до полонізації" (1912), В. Охримович висловлює і практичні рекомендації: для того, щоб призупинити полонізацію українців-латинників необхідно зорганізувати в їхньому середовищі українську національну інтелігенцію.

Для привернення уваги українських громадсько-політичних сил до проблем організації і аналізу національної статистики значною мірою прислужився вихід книги С. Дністрянського "Національна статистика" (1909). І на сьогоднішній день має пізнавальне значення зроблений ним історичний огляд та аналіз концепцій розвитку статистики етнонаціональних взаємин. На українських землях у складі Російської імперії слід виділити статистичні дослідження О. Русова ("Описание Черниговской губернии" у 2 тт., 1898–1899; "Статистика украинского населения Европейской России", 1914), які, зокрема, дали змогу уточнити межі української етнічної території, особливо у північно-східній частині.

Згодом українську політичну думку активізувала Перша світова війна, коли особливо гостро постало питання майбутнього територіально-політичного переустрою Європи. Саме у цей період географія, завдяки науковій праці С. Рудницького, була обґрунтована як окрема наукова дисципліна, а його етногеографічні погляди вже мали системний науковий характер. У 1916 р. С. Рудницький видав у Відні німецькою мовою працю "Україна з політико-географічного становища", в якій всебічно розкрив етногеографічні підстави

української державності. Подібне завдання намагався виконати вчений і в праці під дещо публіцистичною назвою “Чому ми хочемо самостійної України?”, яка того ж року вийшла окремою брошурою. Описуючи розміри української етнічної території, С. Рудницький аргументовано доводить, що „...українська справа – се велика справа, може найбільша з усіх європейських справ”. І тому, наголошує вчений, на кожному кроці слід пам’ятати, що „...ми – великий народ, наш край величезний, ми мусимо бути так високо поставлені серед інших народів Європи, як нам після нашої чисельності й після величини нашої країни належиться” (1916). Однак перебільшенням були твердження автора про те, що, враховуючи природні, етнокультурні і соціально-економічні чинники, „...українська земля творить виразну географічну цілісність, самостійну й окремішню супроти сусідніх земель”, що є виявом характерного для тогочасного суспільно-географічного мислення географічного детермінізму.

Через усі праці С. Рудницького проходить *ідея пріоритетності етнонаціонального принципу під час формування держав нової Європи*, якої не сприймали багато європейських політиків. Автор наголошує, подаючи великий фактичний матеріал, на тимчасовості багатонаціональних імперій, передбачає їхній майбутній розпад. С. Рудницький логічно підсумовує, що лише „...утворення української держави в етнографічних границях є одиноким способом, щоб запобігти заколотам у південно-східному куті Європи, так важному для світового господарства і для світової політики” (1923). Розуміючи велике значення національної території в геополітичному відношенні, С. Рудницький присвятив цьому питанню працю “Огляд національної території України” (1923), в якій синтезував попередні статистичні та картографічні дослідження як українських, так і зарубіжних авторів, детально розкриваючи межі і розміри української етнічної території. Хоча подекуди вчений через недостатність об’єктивних даних не зовсім обґрунтовано включає до українських етнічних територій і етнічно змішані ареали.

Водночас активізувалися й дослідження в галузі демоетногеографії, які були здійснені українськими науковцями (В. Садовський, Т. Олексюк, В. Кубійович, Й. Шимонович) упродовж 20–30-х років минулого століття. В їхній основі – аналіз демогеографічних втрат українського народу в часи Першої світової війни, у т. ч. і внаслідок міграцій та депортацій з окраїнних регіонів, а також асиміляційної політики новоявлених держав, проблеми фальсифікацій результатів переписів та розселення українців на окраїнах та поза межами української етнічної території.

Основним здобутком української етногеографії 20-х, 30-х років ХХ ст. стала підготовка та видання за редакцією В. Кубійовича таких фундаментальних комплексних праць з географії недержавної на той час України, як “Географія українських і сумежних земель” (Львів, 1933), “Атлас України і сумежних країв” (Львів, 1937), які детально і на високому науковому рівні відобразили основні демогеографічні та етногеографічні параметри України. Це дає підстави саме В. Кубійовича вважати фундатором нової української етногеографії та демогеографії.

Наукове осмислення всіх соціально-політичних проблем особливо жорстко регламентувалося радянською ідеологією в УРСР. Це стосувалося і соціально-політичної географії, яка поряд з вираженою ідеологічною заангажованістю мала фрагментарний оглядовий характер і переважно стосувалася зарубіжних країн. Не набула широкого розвитку в УРСР і етногеографія, до позитивів якої слід віднести лише аналітичні і картографічні праці В. Наулка (1965; 1966).

На сьогоднішній день в Україні простежується певне піднесення в розвитку етногеографії, зумовлене як об'єктивними суспільними потребами, так і пізнавальними зрушеннями в суспільній географії, зокрема, поглибленням зацікавленості до проблем формування культур, цивілізацій, міжкультурних взаємин. Однак кількість самих публікацій є ще недостатньою для заповнення всіх прогалів і формування цілісної картини етногеографічних співвідношень в Україні, надто на рівні поселень. Особливо мало репрезентована етногеографічна тематика у монографічній географічній літературі.

Отже, стан сучасних етногеографічних досліджень засвідчує необхідність розв'язання таких завдань: 1) вдосконалення понятійно-термінологічного апарату етногеографії, її концептуальних, методологічних та методичних засад; 2) розширення джерельної основи етногеографії шляхом вдосконалення статистики етнонаціональних та етноконфесійних взаємин, перевидання історичних статистичних, літературно-довідкових, картографічних матеріалів; 3) розширення і поглиблення спектра етногеографічних досліджень на глобальному, державному та внутрішньорегіональному рівнях, пізнання й обґрунтування етногеографічних закономірностей; 4) етногеографічне картографування етногеографічних співвідношень в Україні, підготування тематичних карт та атласів.

В організаційному плані важливо забезпечити обмін ідеями між географами, етнологами, істориками щодо координації досліджень та спільної підготовки фахівців, добитися ширшого впровадження етногеографічної тематики в навчальні плани підготовки географів та етнологів.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Назвіть основні моменти формування етногеографічного мислення в Україні впродовж XVI – XVIII ст.
2. В чому полягає етногеографічне значення наукової та громадської діяльності М. Драгоманова?
3. Які основні етногеографічні праці С. Рудницького ви знаєте?
4. Назвіть основні здобутки української етногеографії 20–50-х років XX ст.?
5. Які основні завдання стоять перед українською етногеографією на сучасному етапі?

3.2. Методологія етногеографічного дослідження держав

Збільшення кількості публікацій щодо етнонаціонального складу населення України, заповнюючи прогалини у знаннях про етнонаціональні спільноти і групи, водночас іноді призводить до формування деяких хибних

уявленнь. Помітним стає те, що істотною перешкодою розроблення цілісної системи об'єктивних знань про етногеографічні співвідношення в Україні та формування концептуальних засад зрівноваженої етнополітики є невизначеність, а іноді й хибність, методологічних підходів, що на сьогодні є характерним для більшості соціальних досліджень в Україні. Це зумовлено важливими світоглядними трансформаціями, а тому помітним є й інерційний вплив радянських ідеологічних стереотипів, і намагання перейняти механічно, без критичного переосмислення, парадигми та технології західних модерністських концепцій нації. Поверхове запозичення різних підходів до розуміння етнонаціональної сфери часто поєднується й з еkleктичним використанням різних понятійно-термінологічних систем, які лише вносять плутанину у трактування таких понять, як нація, націоналізм, політична нація та ін., потребуючи додаткових роз'яснень. Є і багато інших прикладів того, як намагання відійти від традиційної термінології стає причиною неадекватного трактування етногеографічної ситуації. Це, зокрема, стосується безпідставного вживання термінів "subethnos" і "subethnical" щодо українських етнографічних груп (бойків, поліщуків, подолян та ін.), які за усіма ознаками (самоусвідомлення, самоназва, культурно-ментальна віддаленість від інших груп українського народу та ін.) не мають фактично жодних субетнічних рис. Ще менше є підстав використовувати ці терміни до територіальних груп українського народу різних історичних регіонів (подолян, волинян, галичан, покутян, буковинців, слобожан та ін.). Водночас інерція мислення, що сягає корінням радянських часів, незнання реальних етнонаціонально-територіальних співвідношень призводить до гіперболізації поліетнічності України, а нерозуміння історичних етногеографічних передумов – до абсолютизації історично-географічних відмінностей, внаслідок чого іноді наголошують на штучності об'єднання регіонів України в межах єдиної державної території. Тому є необхідність застосування такого підходу, який міг би забезпечити об'єктивне і цілісне відображення реальних структурно-територіальних співвідношень в етнонаціональній сфері держави. І такі завдання можна розв'язати на основі використання *структурно-функціонального підходу*, який полягає у визначенні основних суб'єктів етногеографічних взаємин, їхніх кількісних параметрів, структурних співвідношень між їхніми ареалами розселення і характеру зв'язків між окремими елементами етнонаціональної сфери в процесі функціонування. Саме цей підхід дає змогу всебічно виявити стан і перспективи дальшого розвитку етнонаціональної сфери та окремих її підрозділів.

Зважаючи на значення генези історичних етногеографічних передумов, інерційність етногеографічних співвідношень і їхній вплив на сучасні взаємини, доцільним є використання *історично-географічного*, і пов'язаного з ним, *історично-генетичного підходів*. У суспільно-географічних дослідженнях, починаючи з праць класика географії нових часів К. Ріттера, накопичено значний досвід застосування передусім історично-генетичного підходу, сутність якого полягає у детальному відстежуванні процесу зародження і розвитку деякої проблеми з метою з'ясування загальних тенденцій її динаміки. С. Рудницький, наголо-

шуючи на значенні історично-генетичного підходу, підкреслював, що він “має причиново пояснити теперішній стан явища, як воно зробилось таким, як є”. В етногеографічному аспекті застосування історично-географічного підходу передбачає акцентування уваги на історичних процесах формування і зміни етнічних територій, етнічних меж, ареалів компактного розселення етнічних меншин в контексті з демографічними, політичними і соціальними процесами.

У сучасних соціальних науках історично-генетичний і структурно-функціональний підходи часто протиставляють, одночасно абсолютизуючи значення одного і недооцінюють значення іншого. Зокрема, у соціальних дослідженнях на Заході явну перевагу віддають структурно-функціональному підходу, часто ігноруючи інерцію політичних процесів минулого. Для регіону Центрально-Східної Європи, зокрема й України, характерним є недооцінення сучасних функціональних зв'язків і перебільшення значення різних схем минулого. Разом з тим і недооцінення інерції етногеографічних співвідношень минулого, історично-національних традицій, і незрозуміння та незнання характеру сучасних етногеографічних пропорцій та зв'язків перешкоджає розкриттю глибинної сутності етногеографічних явищ. А загалом абсолютизація чи протиставлення історично-географічного і структурно-функціонального підходів зумовлює поширення поверхового політичного мислення за аналогіями (історичними чи зарубіжними), виявляється в ігноруванні місцевих традицій або у спробах механічно перенести схеми минулого в сучасні умови.

На різних етапах дослідження етногеографічних проблем методологічне значення можуть мати окремі теорії і концепції. Наприклад, цілісно відтворити передумови етногеографічних процесів дає змогу аналіз етногеографічної ситуації крізь призму теорії територіальної організації життєдіяльності суспільства, застосовуючи її положення, зокрема, до етнонаціональних спільнот і груп. У такому вимірі етнонаціональні спільноти і групи розглядають у контексті різних виявів територіальної організації життєдіяльності, включаючи трудову, відтворювальну, поселенську, соціоприродну та ін.

В дослідженні регіональних відмінностей самосвідомості й активності етнонаціональних спільнот і груп доцільним є використання окремих елементів *біхейвіористичного* підходу, але з деякими застереженнями, адже цей підхід до певної міри абсолютизує психологічні мотиви поведінки, водночас у етногеографічному аналізі доцільним є оцінення насамперед соціально-культурних чинників активності населення.

В умовах сучасного інтенсивного обміну науковими ідеями неможливо обійтися в етногеографічних дослідженнях без *міждисциплінарного підходу*, що передбачає часткове і критичне використання концептуальних принципів і методичних здобутків суміжних наук (етнології, соціології, політології), але обов'язково з урахуванням специфіки предмета етногеографії.

Спираючись на основні парадигми, що склалися в суспільній географії, обґрунтовуємо послідовність застосування методологічних підходів до аналізу етногеографічної ситуації в державі у вигляді блок-схеми (рис. 3.1), яка відображає в загальних рисах черговість чотирьох основних етапів дослідження із

зазначенням пріоритетності методологічних принципів і методів на кожному з них.

Отже, на першому етапі етногеографічного дослідження необхідно окреслити і конкретизувати понятійно-термінологічний апарат (насамперед у контексті уникнення двозначного трактування понять і термінів), розкрити вихідні концептуальні засади та загальні принципи функціонування етногеографічних структур.

Основне завдання другого етапу – визначити основні періоди формування етнонаціонального простору держави (етнічних територій, меж, демогеографічних параметрів), виявити роль різних чинників в етногеографічних змінах, закономірності походження та розвитку етногеографічних явищ. Окрім того, важливо виявити механізми впливу історичних процесів на сучасні етногеографічні взаємини. Детальний аналіз усіх періодів – предмет окремого дослідження історичної етногеографії країни. Так само, як і вивчення процесів етно- та націогенезу. Тому в дослідженні сучасної етногеографічної ситуації достатньо лише оглядово висвітлити ранньоісторичні часи, а детально зупинитися лише на тих періодах, які передували сучасності і визначили передумови сучасних взаємин. Основні методи, що їх використовують на цьому етапі, – метод періодизації, історико-географічних зрізів, синхронного і діахронного аналізу. Із

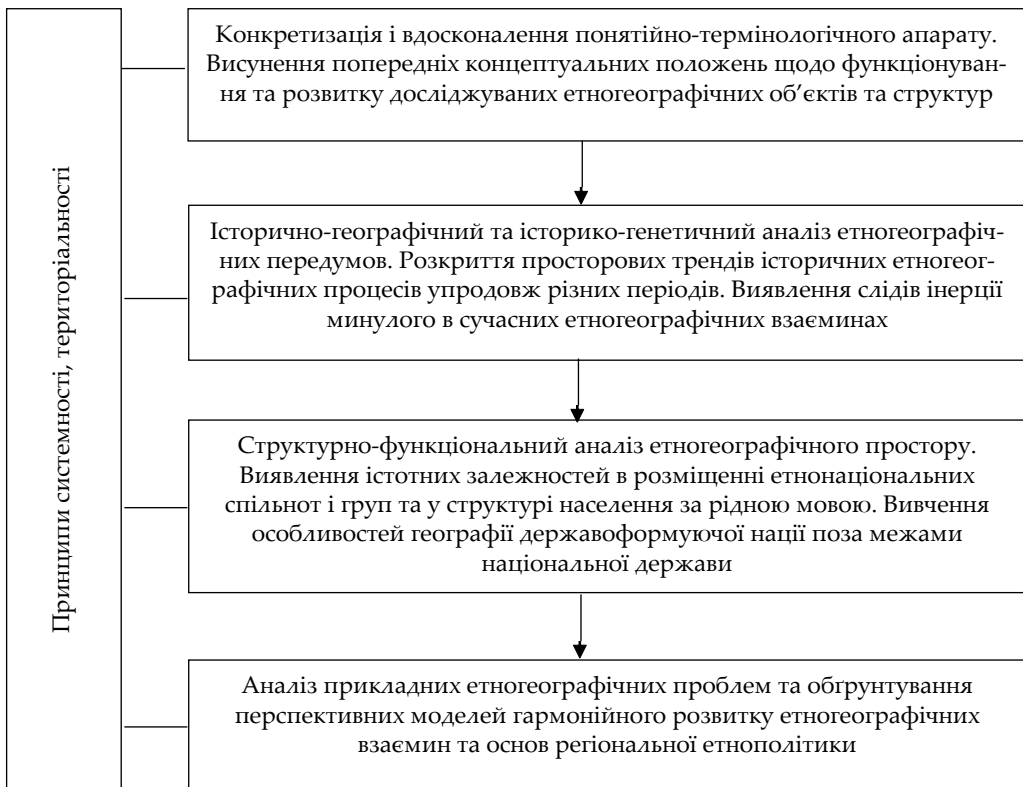

Рис. 3.1. Блок-схема методологічних підходів до дослідження етногеографії держави

статистичних методів важливе значення має аналіз рядів динаміки, зокрема, щодо динаміки людності етнонаціональних спільнот чи груп.

В основі третього етапу лежить структурно-функціональний аналіз етнонаціонального простору країни, включаючи демогеографічні параметри та розселення етнонаціональних спільнот і груп. Таке вивчення територіальної організації етнонаціональної сфери держави передбачає ідентифікацію і кількісне оцінення співвідношень між основними суб'єктами етнogeографічних взаємин, аналіз кризових явищ і соціально-культурних проблем життєдіяльності етнонаціональних спільнот та груп; особливостей їхнього розміщення, включаючи й географію державоформуючої нації поза межами національної держави. І якщо в етнології для вивчення етнополітичних проблем переважно використовують дані про загальні кількісні співвідношення між суб'єктами етнонаціональних взаємин, які розкривають компонентну етнонаціональну структуру суспільства, то в *етногеографічному аналізі акцент роблять на співвідношеннях етнонаціональних ареалів*, що відображає територіальну етнонаціональну структуру суспільства. Компонентно-територіальний аналіз етнонаціональної структури суспільства поєднують з дослідженням регіональних відмінностей соціального складу етнонаціональних спільнот, насамперед у розрізі структури сільського (переважно автохтонного) і міського населення, склад якого істотно залежить від тенденцій міграцій і завершується етнogeографічним районуванням держави. Етнogeографічне районування розглядають як особливий вид просторової типології і метод географічного пізнання, результати якого інтегрально відображають основні етнogeографічні відмінності в країні. На основі моделювання типів територіальної організації етнонаціональної сфери ідентифікують тип держави за етнонаціональним складом населення, що дає змогу окреслити у загальних рисах параметри окремих держав у глобальних етнogeографічних співвідношеннях.

На четвертому етапі за регіональними відмінностями оцінюють складність та конкретні практичні проблеми етнонаціональних взаємин, обґрунтовують перспективні моделі їхньої гармонізації шляхом регіональної етнополітики. У здійсненні регіональної етнополітики слід урахувувати типологічні особливості держави за етнонаціональним складом населення, особливості окремих етнogeографічних районів, соціально-культурні потреби етнонаціональних спільнот і груп, необхідність формування системи їхніх політичних зв'язків. На основі таких критеріїв обґрунтовують перспективні територіально-політичні моделі гармонізації етнонаціональних взаємин.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Назвіть деякі методологічні хиби сучасних етнogeографічних досліджень.
2. На чому ґрунтується структурно-функціональний підхід в етнogeографічних дослідженнях?
3. У чому полягають особливості використання історико-географічного підходу в етнogeографічних дослідженнях?
4. Назвіть основні етапи цілісного етнogeографічного дослідження держави.

3.3. Методика та загальнонаукові методи регіональних етногеографічних досліджень

Спираючись на основні методологічні підходи етногеографічного дослідження держав, можна виділити такі основні складові методики регіонального етногеографічного аналізу: а) методика аналізу історичних етногеографічних процесів; б) методика аналізу сучасної територіальної організації етнонаціональної сфери, включаючи і проблеми етногеографічного районування; в) методика оцінення регіональних проблем і перспектив етнонаціональних взаємин в Україні.

Дослідження історичних етногеографічних процесів передбачає таку послідовність методичних прийомів:

1. Виділення методом періодизації основних етапів історичних етногеографічних змін. Аналіз за допомогою порівняльного та статистичних методів етногеографічної ситуації на історичних зрізах та виявлення тенденцій основних змін.

2. Виявлення тенденцій етнодемогеографічного розвитку шляхом порівняльного аналізу рядів динаміки кількості етнонаціональних спільнот і груп, а також груп населення за рідною мовою впродовж останніх історичних періодів.

3. Виявлення причинно-наслідкових зв'язків релігійно-конфесійних та етногеографічних процесів.

4. Оцінення рівня інерції історичних етногеографічних процесів у сучасній територіальній організації етнонаціональної сфери держави.

Кожне із виділених завдань у методиці історико-географічного дослідження геополітичних змін реалізують через використання спеціальних і загальнонаукових методів. Першочергове значення має метод *історико-географічної періодизації*, який в історичній етногеографії полягає у виділенні часових проміжків (етапів) у розвитку етногеографічних об'єктів чи їхніх поєднань, які характеризуються подібністю умов, відносною одноманітністю та стабільністю. Застосування методу історико-географічної періодизації є необхідним у будь-якому історико-етногеографічному дослідженні, адже вивчення кожної проблеми потребує окреслення конкретного історичного періоду. Для виділення таких періодів важливо виявити переломні моменти, що започатковують нові якісні зміни в розвитку багатьох явищ та елементів етногеографічного середовища.

Проведення періодизації так чи інакше є необхідною передумовою для застосування методу *історико-географічних зрізів*. Сутність цього методу полягає у детальній реконструкції на конкретний час конкретного періоду етногеографічної ситуації, яку описують науковою мовою та моделюють на відповідних картах. Ускладнює використання цього методу недостатність чи несинхронність фактичних даних для всіх частин досліджуваної території. Так, через несинхронність переписів населення, що були проведені на українських землях у складі різних держав, для реконструкції етнонаціональної ситуації необхідно вносити певні поправки.

Визначити особливості та закономірності розвитку окремих етногеографічних об'єктів, наприклад, етнічних територій, етнічних меж, дає змогу метод *діахронічного аналізу*, який полягає у детальному відстеженні впродовж усього історичного часу або тривалого проміжку еволюції змін у їхній конфігурації, розмірах, географічному положенні тощо. Діахронічний аналіз дає змогу відстежити і процеси зародження, і різні фази та стадії розвитку етногеографічного явища та зробити висновки щодо вектора та трендів його динаміки.

Для України особливо політично значущим і водночас методично складним є пізнання сутності мовно-географічних процесів, урахуваючи специфіку її геополітичного становища, яке передбачає передусім регіональний аналіз динаміки питомої ваги населення, що вважає рідною українську, російську та інші мови в розрізі сільського та міського населення, та її зіставлення з динамікою етнонаціонального складу населення загалом. З огляду на значний розмах асиміляційних процесів, актуальними є і порівняльні дослідження динаміки частки російськомовного населення в структурі української етнічної нації та етнічних меншин з часткою україномовного населення в структурі російської етнічної меншини та інших етнічних меншин. Аналіз мовно-географічних процесів включає також зіставлення часток представників великих мовних сімей і груп на різних часових проміжках, що дасть змогу розкрити певні загальнокультурні та загальнополітичні тенденції.

Основним етапом етногеографічного вивчення держав є аналіз сучасної територіальної організації етнонаціональної сфери, методика якого передбачає:

1. Кількісний аналіз демографічних співвідношень в етнонаціональній структурі держави за допомогою статистичних методів. Ідентифікацію суб'єктів етногеографічних взаємин з урахуванням їхньої демографічної ваги.

2. Аналіз етнонаціональної мозаїчності держави та регіонів за допомогою відповідних показників. Ідентифікацію держав та регіонів за етнонаціональним складом (моноетнічні, переважно моноетнічні, двоетнічні, поліетнічні, етнічно змішані) та оцінення ступеня поліареальності.

3. Аналіз географії окремих етнонаціональних спільнот та груп, а також субетнічних та етнографічних груп, з використанням методу типологізації за демографічним потенціалом, особливостями заселення, мовно-культурними ознаками, ступенем асиміляції, характером розселення. Виявлення за допомогою методів кореляції взаємозалежностей параметрів територіальної організації етнонаціональних спільнот і груп та прогнозування перспектив розвитку.

4. Етногеографічне районування держави.

Спектр методів, які використовують в усіх методиках етногеографічного аналізу, є широким, але з урахуванням методичних засад суспільної географії пріоритетне значення мають статистично-математичні методи та картографічний метод.

Найпростішим статистичним прийомом оцінення компонентної і територіальної етнонаціональної структури населення держави є розрахунки та оцінення абсолютних значень і відносних часток етнонаціональних груп чи груп

населення за рідною мовою у розрізі держави та регіонів, а також індексів їхніх кількісних співвідношень (індексів превалювання). Так само методично просто визначати морфометричні співвідношення етнічних ареалів (площ, конфігурації). З цією метою використовують і складніші показники, в основі яких є співвідношення питомої ваги різних суб'єктів етногеографічних взаємин, зокрема, індекс етнічної мозаїчності Б. Еккеля, який розраховують за формулою:

$$P_j = 1 - \sum_{i=1}^k (\pi)^2,$$

де P_j – індекс етнічної мозаїчності, π – частка j -тої етнічної групи в населенні регіону, k – кількість етнічних груп.

Подібні методичні завдання можна також розв'язати за допомогою показника соціоетнічної щільності:

$$I = \left(\sum_{i=1}^k n^2 / N^2 \right) \cdot 100,$$

де I – показник соціоетнічної щільності; n – кількість населення етнічної групи в державі (регіоні); k – кількість етнічних груп; N – кількість всього населення держави (регіону).

Кожен з цих показників має як свої переваги, так і недоліки. Так, індекс етнічної мозаїчності Б. Еккеля є більш ефективним в аналізі поліетнічних регіонів, тобто структур населення зі значними частками етнонаціональних спільнот чи груп. Значення показника може коливатися від 0 до 1. Найвищі значення індекс Б. Еккеля має тоді, коли населення держави формується багатьма етнонаціональними спільнотами, частки яких у складі населення є приблизно однаковими і відносно незначними, що відображає його поліетнічність. Якщо ж населення держави формується двома етнічними спільнотами, з приблизно рівними частками, індекс етнічної мозаїчності Б. Еккеля дорівнюватиме 0,5, якщо трьома – 0,7. У регіональних етногеографічних дослідженнях достатньо ефективним може бути дещо видозмінене використання цього показника, зокрема, внаслідок заміни часток населення етнонаціональних спільнот і груп частками території, де вони становлять абсолютну чи відносну більшість, що відобразить ступінь поліареальності, чи частками громад різних релігій і конфесій, що засвідчуватиме ступінь релігійно-конфесійної мозаїчності.

Для дослідження компактності розселення етнонаціональних спільнот і груп, особливо меншин, ефективним може бути використання коефіцієнта етнічної спільності, запропонованого Ю. Г. Ліпцем:

$$K = K_1 \cdot K_2,$$

де K_1 – частка населення певної етнічної групи в населенні цього регіону;

K_2 – частка етнічної групи, яка живе в цьому регіоні, в загальній кількості цієї групи в державі

Диференціація цього показника дає змогу особливо випукло побачити райони з високою та низькою концентрацією населення етнонаціональної групи. В дослідженнях етногеографічних співвідношень іноді використовують й інші показники, в основі яких є переважно зіставлення питомої ваги етнона-

ціональних груп та груп населення за рідною мовою чи абсолютних значень їхньої людності.

В аналізі сучасної територіальної організації етнонаціональної сфери *вузловою проблемою є дослідження процесів асиміляції*. Базове значення тут має показник частки населення певної спільноти, яка вважає рідною не свою етнічну мову. Щодо етномовної ситуації в Україні, зокрема, щодо зіставлень рівнів асиміляції етнічних українців та етнічних росіян в регіональному вимірі, то *в узагальненому вигляді параметри та обсяги асиміляційних процесів своєрідно відображає індекс відповідності питомої ваги етнічних українців та україномовного населення загалом (I_{уу}), який можна розрахувати як відношення цих середніх величин, а також індекс відповідності частки українців з рідною російською мовою та частки росіян з рідною українською мовою (I_{ур})*. В оціненні рівня інтегрованості громадян України в україномовне середовище істотними також є показники частки населення, яке володіє державною мовою та частки україномовної продукції у видавничій справі.

Розрахунки зазначених показників дають змогу визначити на наступному етапі за допомогою *кореляційного та регресійного аналізу* систему істотних взаємозв'язків та взаємозалежностей в компонентній та територіальній структурі етнонаціональної сфери та спрогнозувати варіанти подальшого розвитку.

Дослідження поширення субетнічних та етнографічних груп здійснюють *методом польових досліджень*, зокрема, експедиційних. Безпосередні польові обстеження можна поєднувати з соціологічними методами (опитування, анкетування). Межі поширення етнографічних груп визначаються насамперед за якісними змінами у діалектах, традиційному господарстві та будівництві. Що ж до визначення меж субетнічних груп, для яких характерною є наявність і групової самосвідомості, то тут, крім названих методів, необхідними є і *соціологічні опитування* щодо самоідентифікації населення.

Важливим методом синтетичного відображення територіальної диференціації етнонаціональної сфери держави є етногеографічне районування, основане на виділенні в межах державної території значних за розмірами частин з характерними рисами поширення етнонаціональних спільнот і груп. Етногеографічне районування можна розглядати і як метод ідентифікації великих адміністративних районів за приналежністю до таких основних типів територіальної організації етнонаціональної сфери, як етнічні території, ареали компактного розселення малих корінних народів, етнічно-змішані ареали колонізаційного (переселенського) типу. Виділення етногеографічних меж здійснюється з урахуванням ліній, за якими відбувається різка зміна таких кількісних параметрів, як частка найбільших етнонаціональних спільнот і груп, частка населення з рідною мовою.

Методика аналізу регіональних проблем і перспектив етногеографічних взаємин передбачає насамперед інтегральне оцінення їхньої складності на основі аналізу етнонаціональної мозаїчності, компактності розселення етнонаціональних меншин, рівня міжетнічної компліментарності та асиміляції, ступеня забезпеченості етнонаціональних меншин соціально-культурною інфраструктурою.

Основним інструментом усунення суперечностей етнополітичного розвитку є здійснення ефективної регіональної етнополітики.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Якою є послідовність дослідницьких дій та використання методів в аналізі історичних етногеографічних процесів?
2. Розкрийте основи методики аналізу сучасної територіальної організації етнонаціональної сфери.
3. Які ви знаєте математичні показники оцінення ступеня етнонаціональної складності чи мозаїчності?
4. Які дослідницькі дії включає методика оцінення регіональних проблем і перспектив етнонаціональних взаємин в Україні?

3.4. Картографічний метод у етногеографічних дослідженнях

Комплексно відтворити у територіальному розрізі всі складові етногеографічної ситуації (географічне розміщення та історично-політичні передумови, ареали розселення етнічних спільнот та груп, складність етнічної структури сільського і міського населення) дає змогу картографічний метод. Етнічна картографія включає як картографічне відображення розміщення етнонаціональних спільнот і груп, так і розміщення окремих елементів матеріальної і духовної культури, притаманних складовим етносу (*етнографічна картографія*).

Картографічний метод є продуктивним як при аналізі етногеографічної ситуації на глобальному і континентальному рівнях, так і на рівні міжнародних регіонів і окремих держав, розкриваючи їхній сучасний стан, структуру та динаміку. В усіх випадках *картографічне висвітлення етногеографічної проблематики* включає: 1) *картографічне зображення історично-етногеографічних передумов формування сучасної ситуації*; 2) *підготовку й аналіз етнічних карт, які відображають особливості розселення і територіальні співвідношення етнонаціональних спільнот і груп*;

Етнічне картографування території України має давні традиції, значні здобутки та методичні нароби, здійснені як українськими вченими (Г. Величко, Д. Багалій, В. Кубійович, В. Наулко, С. Томашівський, С. Рудницький), так і науковцями інших країн (П. Шафарик, А. Ріттіх, Т. Флоринський, Л. Берг, Є. Карський, Л. Нідерле, К. Черніг та ін.). Наукова значимість їхніх картографічних праць полягає насамперед у визначенні меж і загальних контурів етнічних територій. Однак до 30-х років ХХ ст. етнічна картографія залишалась тематично обмеженою. Розширення її тематичного і методичного спектра безпосередньо пов'язане з науковою діяльністю В. Кубійовича, в працях якого, зокрема в "Атласі України й сумежних країв", що вийшов під його загальною редакцією у 1937 р., знайшли відображення такі проблеми: 1) розміщення, конфігурація та межі української етнічної території; 2) щільність розселення та відносна частка

українців у межах української етнічної території, її зміни протягом окремих періодів історії; 3) міграційні процеси, розселення українців поза межами української етнічної території; 4) ареали поширення етнічних меншин в Україні, їхня динаміка.

Багатою є і палітра методичних прийомів, що їх застосував В. Кубійович. Так, етнічна структура населення України зображена як у вигляді ареалів, так і крапковим способом із зазначенням етнічного складу населення великих міст, що створює цілісний образ територіальної організації етнонаціональної сфери і виявляє суттєві відмінності в етнонаціональному складі міського і сільського населення. Методично новаторським є картографічне подання розміщення етнічних українців. Це стосується і об'єктивного проведення етнічної межі, і використання таких показників, як кількість українців у відсотках до всієї людності, густина розселення українців, і висвітлення міграційних процесів та розміщення українців поза українською етнічною територією. Такий підхід дав змогу охарактеризувати різні просторові аспекти життєдіяльності української нації, виявити райони послаблення українського етнонаціонального потенціалу. В українській етнічній картографії це поки що єдиний приклад такого всебічного аналізу. В атласі вперше й у всій повноті висвітлено також територіальні аспекти еміграції українців (кількість мігрантів, райони еміграції, розселення в нових умовах), що була зумовлена, як відомо, соціально-політичними чинниками, показано масштабність і водночас трагізм цього явища.

Вагомим здобутком української етнічної картографії стала розроблена В. Кубійовичем карта "Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939" (опублікована у 1953 р., у 1983 р. перевидана з доповненнями), що детально, з точністю до 5%, відображає етнічний склад населення всіх поселень Галичини в межах української етнічної території напередодні Другої світової війни. Джерельну основу карти становлять не лише офіційні статистичні матеріали, які (відповідно до державної політики) перебільшували частку польського елемента, а безпосередньо зібрані і належним чином опрацьовані під керівництвом автора дані. Методика картографування дала можливість не тільки зафіксувати стан тогочасних етнонаціональних відносин, але й розкрити тенденції багатьох етногеографічних процесів, наприклад, вона засвідчує основні напрями польської колонізації, розкриває територіальні обсяги асиміляції українців.

В умовах УРСР етнічна картографія мала у 20-х роках деяке прикладне значення, зокрема, через створення адміністративно-територіальних одиниць етнонаціональних меншин. Це стосується насамперед підготовки "Етнографічної мапи Української Соціалістичної Радянської Республіки", виданої у 1925 році (авт. – І. Мальований). Виходу карти у світ передувала велика робота з формування переліку населених пунктів, у яких переважали етнонаціональні меншини. Попри своє беззаперечно важливе пізнавальне значення, карта мала і методичні прорахунки, які, наприклад, відобразились у перебільшенні площ зосередження етнонаціональних меншин.

У післявоєнний період основним здобутком етнічної картографії в УРСР став вихід у світ „Карти сучасного етнічного складу населення” (1966) В. На-

улка, яка не лише відтворила основні параметри етнонаціонального складу населення в межах УРСР, але відзначалась методичною новизною. Враховуючи особливості міського і сільського розселення, складність зображення етнічно змішаних ареалів, автор використав два основні методи – метод етнічних територій для зображення ареалів компактного розселення етнічних спільнот і груп, етнічно змішаних ареалів (тут застосовувався спосіб штрихування) та спосіб картодіаграми для зображення етнічної структури міського населення. Таке поєднання мало значний позитивний ефект і дало змогу всебічно відтворити етногеографічну ситуацію в Україні за переписом 1959 року. Хоча, насамперед з огляду на ідеологічно-політичні особливості тодішнього режиму, для карти В. Наулка характерними є і незначні недоліки. Так, прагнення показати якомога більше скупчень представників етнонаціональних меншин призвело до деякого розширення контурів етнічно змішаних територій та збільшення їхньої кількості, що загалом гіперболізує етнічну мозаїчність деяких районів.

Можна констатувати, що на сьогодні методика картографічного відображення етногеографічної ситуації вже досить добре розроблена. В її основі – використання методу етнічних територій та етнічних ареалів для зображення компактного розселення етнічних спільнот і груп, методу картодіаграми для зображення національного складу передусім міських населених пунктів, картограми – для зображення питомої ваги різних етнонаціональних груп населення в адміністративних одиницях регіонального типу, крапкового способу – для зображення кількості населення дисперсно розсіяних етнонаціональних спільнот і груп. В межах етнічних територій можна окреслити і ядра поширення етнографічних груп, враховуючи переважно не лінійний, а перехідний характер їхніх меж. Однак створення фундаментальної картографічної моделі сучасної етногеографічної ситуації в Україні ускладнюється фактичною неможливістю одержати інформацію щодо етнонаціонального складу усіх населених пунктів, що у свою чергу не дає змоги чітко окреслити українську етнічну територію та ареали компактного розселення етнонаціональних меншин. З урахуванням таких несприятливих реалій на сьогодні найбільш ґрунтовний характер має карта В.В. Молочко „Національний склад населення” з картографічною врізкою „Розподіл населення за рідною мовою” в „Комплексному атласі України” (2005), яка детально відображає етнонаціональний склад населення до рівня адміністративних одиниць середньої ланки (адміністративних районів, міст обласного й республіканського підпорядкування).

На глобальному, континентальному чи субконтинентальному рівнях не втрачає свого засадничого значення „Атлас народів мира” (1964), зокрема, „Етнолінгвістична карта світу”, в якій показано розміщення і лінгвістичну класифікацію етнічних спільнот з одночасним нанесенням кордонів держав. Розширити і доповнити блок етнічних карт можна й тематичними етнічними картами, що відображають інші аспекти розміщення етнічних спільнот і груп, у т. ч. етноконфесійних (щільність заселення, особливості розселення, ступінь поліетнічності), а також типологію держав за етнонаціональним складом населення.

Оскільки етногеографічні співвідношення значною мірою зумовлені інерційною дією минулих історичних періодів, то актуальною складовою етнічного картографування є *підготовка історичних етнічних карт*, тобто картографування етапів формування етнонаціонального простору держав та регіонів. В Україні історична етнічна картографія за останній період збагатилась новими наробками. Це стосується передусім шкільних історичних атласів та інших публікацій, виданих за редакцією Ю. Лози.

Насамкінець слід зазначити, що всебічне картографічне відображення етногеографічної ситуації і етногеографічних процесів не лише розкриває глибинні регіональні суспільно-географічні зв'язки і співвідношення, але може виконувати культурно-просвітницьку функцію, розширюючи обрії розуміння етнонаціональної сфери.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які основні етапи картографічного висвітлення етногеографічної проблематики?
2. Назвіть основні здобутки етнічної картографії В. Кубійовича.
3. Які методи використано при складанні етнічної карти В. Наулком?
4. Що лежить в основі методики комплексного картографічного відображення сучасної етногеографічної ситуації в державі?

РОЗДІЛ 4. ЕТНОГЕОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ВПРОДОВЖ XX СТ.

4.1. Етногеографія українських земель на початку XX ст.

Наприкінці XIX – поч. XX ст. усталилися межі української етнічної території як ареалу суцільного розселення українців, середовища його життєдіяльності. Причому впродовж двох попередніх століть розширення етнічної території відбувалося природним шляхом освоєння незаселених територій (головно у південному і східному напрямках), звуження – значною мірою під впливом суб'єктивного соціально-державного втручання у демогеографічні взаємини (переважно на західному пограниччі).

Отже, на початок XX ст. українська етнічна територія охоплювала великі простори: від Сяну до Передкавказзя, і від Полісся до Гірського Криму, займаючи значну площу Полісся, Лісостепу і Степу і обмежуючись з півдня Чорним і Азовським морями. Її розміри становили близько 747 тис. км², а з урахуванням змішаних регіонів – понад 900 тис. км². Питання конфігурації, розмірів і меж української етнічної території добре висвітлено в етногеографічній літературі. Зокрема, об'єктивність переважаючого розселення українців засвідчено всіма основними етнічними картами того періоду, укладеними вченими різних країн (Л. Берга, Е. Карського, О. Рітгіха, С. Томашівського, Т. Флоринського, К. Черніга, пізніше І. Зілінського та ін.) на основі переписів населення, що проводились в Австро-Угорщині у 1900 і 1910 роках, і в Росії – у 1897 р., а також польових досліджень мовних особливостей (П. Чубинського, Д. Багалія). Визначення суцільного українського етнічного ареалу здійснювали переважно на основі мажоритарного принципу, тобто виділяли території, насамперед у сільській місцевості, на яких українці становили в нові і новітні часи абсолютну (понад 50%) або відносну більшість (менше 50%, але більше ніж частка інших етносів). За часом освоєння українська етнічна територія включала як давньоосвоєний ареал, прабатьківщину етносу (Полісся, західний Лісостеп, центральне Подніпров'я), так і новоосвоєні землі Причорномор'я і Приазов'я, що, проте, в ранньоісторичні часи так чи інакше були пов'язані з життєдіяльністю українського етносу.

Загальна кількість етнічних українців у межах української етнічної території становила понад 25 млн осіб, а за розрахунками С. Чорного, у тій частині, що обмежена сучасними кордонами України, – 20 млн 750 тис. осіб (72,0% від усього населення). Основними етнічними меншинами були євреї (9,0%), росіяни (8,8%), поляки (4,4%), німці (2,1%), молдаване і румуни (1%), татари (0,8%). Як бачимо,

жодна з етнічних меншин не досягала 10% і не мала істотної кількісної переваги, що свідчить про порівняно невисокий ступінь концентрованого розподілу у середовищі етнічно неукраїнського населення за окремими групами.

На початку ХХ ст. з поступовим утвердженням етнонаціонального принципу у державотворенні українська етнічна територія виконувала функції не лише ареалу розселення і життєдіяльності народу, але й уже виступала просторовою ареною українських політичних вимог, географічним потенціалом української державності. Але політико-географічні передумови для реалізації геоетнополітичного потенціалу були несприятливими: Україна, як самобутня країна, що має окрему унікальну історію, не лише не володіла територіально-політичною суб'єктивністю (залишки української автономії у вигляді Гетьманщини були ліквідовані у Росії ще в кінці ХVІІІ ст.), але й не мала цілісності у межах однієї держави, адже починаючи з кінця ХVІІІ ст. до початку ХХ ст., українські землі були поділені між двома імперіями – Австрійською (з 1867 р. Австро-Угорською) і Російською.

Історичні галицькі землі і частина Волині ввійшли до Австрійської імперії після т. зв. поділу Польщі у кінці ХVІІІ ст. і утворили окремий „коронний край”, титулований як королівство Галичини і Володимирії. Австрійський уряд приєднав до Галичини й частину польських етнічних земель з центром у Кракові. Невідповідність адміністративної Галичини історичній, а також етнічній українській території стала причиною умовного поділу краю на західну (польську) та східну (українську) Галичину. Невиправданим було й поширення таких назв, адже, історична Галичина була лише українським культурно-політичним краєм, з яким приєднані польські землі ніколи не становили жодної культурно-політичної цілісності, а тому й поширювати на них назву “Галичина” не було підстав. Водночас закарпатська частина етнічно українських земель не творила окремої провінції, а була приєднана безпосередньо до угорських адміністративних одиниць (комітатів).

Українська етнічна територія у складі Австро-Угорської монархії охоплювала близько 75,5 тис. км². Тут на початку ХХ ст. проживало понад 5 млн осіб, у т. ч. 3,3 млн українців, що становило лише близько 64% усього населення. Таке кількісне співвідношення між автохтонним українським населенням та іншими етнічними групами стало наслідком потужного колонізаційного іноетнічного натиску впродовж середніх віків та нових часів в умовах бездержавності та несприятливого соціально-економічного становища українського народу. Особливо це було відчутно серед міського населення, де українці, за підрахунками О. С. Мазурка, становили лише 27,85%. Із західноукраїнських регіонів найміцнішими були позиції українства у східній Галичині. Найвищою була концентрація українського населення у прикарпатських і карпатських повітах (Старосамбірському, Турківському, Жидачівському, Долинському, Калуському, Богородчанському, Надвірнянському, Тлумачькому, Косівському, Печеніжинському, Снятинському, Городенківському), куди через менш сприятливі умови не так інтенсивно спрямовувалась польська колонізація. У крайовому центрі, м. Львові, що було у провінції єдиним справді великим на той час містом (понад 170 тис. осіб), українці за переписом 1900 року

становили лише близько 20%. В інших більших містах, людністю понад 20 тис. осіб (Дрогобич, Коломия, Перемишль, Станіслав, Ярослав), частка українців була трохи вищою – від 20 до 23%, у Тернополі – 30% і лише у Самборі – менше 20%. Водночас в окремих малих містах, розміщених у місцевостях з високою часткою автохтонного українського населення, зокрема, в Галичі, Городенці, Делятині, Жидачеві, Любачеві, Великих Мостах, Миколаєві, Печеніжині, Тисмениці, Яворові українці становили більшість.

Досить значним було зосередження у східній Галичині польської людності (понад 20% від усього населення). Найбільшу частку поляки становили у Львові (49,4%) та у підльвівських околицях (близько 40%). Польські землевласники, контролюючи значну частку земельного фонду, усіляко заохочували переселення польських селян, особливо у прилеглі до корінних польських земель повіти з більш родючими ґрунтами (Мостиський, Самбірський, Рудківський, Кам'янка-Струмилівський) та у східній частині галицького Поділля, хоча тут за конфесійною ознакою до поляків офіційно зараховували й латинників (україномовне населення римо-католицької конфесії).

У майже двох третинах міських поселень більшість населення становили євреї – друга за людністю етнічна меншина у Галичині (13,1% від усього населення). З більших міст порівняно високою була концентрація євреїв (понад 40%) у Дрогобичі, Станіславі, Коломиї, Тернополі.

Низка чинників (історичні традиції, більш сприятливі політичні умови, демогеографічні переваги, перехід на національно-патріотичні позиції греко-католицької інтелігенції та ін.) зумовила перенесення в Галичину основного осередку українського культурно-політичного руху. Досить широка мережа просвітницьких, громадсько-політичних, культурних та наукових інституцій, охоплюючи своїм впливом майже все українське населення, створювала цілісне національне середовище його життєдіяльності, сприяла зростанню етнонаціональної самосвідомості, помітно впливаючи й на інші регіони.

Провінція Буковина мала здебільшого двоетнічний українсько-румунський характер, але із значною часткою євреїв та німців. Українська етнічна територія поширювалася насамперед на північну частину, т. зв. Північну Буковину, хоча, з огляду на дифузний характер українсько-румунської етнічної межі, окремі українські поселення заходили у південну частину, а румунські – у північну. З огляду на особливості етнорелігійних взаємин (більшість румунів і українців були православними), в межах Буковини, на відміну від Галичини, етнонаціональну структуру населення могли розкрити лише дані австрійських переписів за ознакою рідної мови. Так, матеріали перепису 1900 року засвідчують, що українці становили більшість у Вашківському, Вижницькому, Заставнівському, Кіцманському та Чернівецькому повітах. Ареали української етнічної території включали й менші частини Сторожинецького, Серетського, Радовецького і Кімполунзького повітів. У населенні крайового центру, Чернівцях, українці хоча і були у меншості (близько 20%), але кількісно переважали румунський елемент, що було одним з чинників досить помітного українського культурно-політичного піднесення в Буковині впродовж другої половини ХХ ст.

Українська етнічна межа в Закарпатті проходила трохи на південний захід від лінії Сигіт – Севлюш – Мукачеве – Ужгород, а далі – на північний захід – попри Снину до Бардієва, а звідти – на захід, до витоків Попраду. В межах ареалу переважаючого розселення українців на початку ХХ ст. проживало близько 600 тис. усього населення, з них – понад 360 тис. українців (60%). Значними були частки інших етнічних груп: угорців (близько 20%), євреїв (майже 15%). Хоча в багатьох міських поселеннях, насамперед гірських, українці становили абсолютну чи відносну більшість (Великий Березний, Великий Бичків, Перечин, Рахів, Свалява, Тересьва, Хуст, Ясіня), прошарок української інтелігенції був порівняно невеликим (головно духовенство, значною мірою мадяризоване). Серед інтелігенції мало вираженими були орієнтації на інтеграцію з іншими українськими регіонами, досить популярними стали москвофільські настрої.

Через перенаселеність сільської місцевості (у Передкарпатті густота сільського населення доходила до 150 осіб на один км²), малоземельність і водночас недостатній рівень промислового розвитку на українських землях у складі Австро-Угорської монархії у кінці ХІХ ст. розпочалася масова еміграція українського населення на захід, передусім в Сполучені Штати Америки, Канаду, Бразилію та Аргентину. За даними В. Кубійовича, у період з 1890 по 1913 роки із західноукраїнських регіонів емігрувало загалом 700–800 тис. осіб, істотно послаблюючи український демогеографічний потенціал.

Більшість інших українських земель (670 тис. км²) входила до складу Російської імперії. Упродовж понад 140 років західний державний кордон Росії з Австрійською (Австро-Угорською монархією) проходив р. Збруч. Із середини ХІХ ст. в Російській імперії стабілізувався адміністративний поділ на губернії й області на вищому рівні та „уїзди“ і волості – на середньому і нижчому. Українські етнічні землі в складі Російської імперії на початку ХХ ст. входили до складу семи губерній: Київської, Харківської, Подільської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Чорноморської (цілком українські), і частково, оскільки межі російських губерній не відповідали етнічним межам, ще до семи губерній (Люблінської, Сідлецької, Гродненської, Кубанської, Мінської) і прирівняних до них областей (Бессарабської і Війська Донського).

Загальна кількість українців за переписом 1897 року, що проживали у межах Російської імперії, за підрахунками А. Ярошевича (1905), становила 22 млн 175 тис. (17,6% від усього населення імперії), і це було лише у 2,5 раза менше, ніж т. зв. великоросів (55,5 млн осіб), які навіть за офіційними, перебільшеними, даними не були абсолютною більшістю у державі (лише 44%). Очевидно, що з огляду на низьку самосвідомість українського населення віддалених територій, а також методологічні недоліки перепису (українців під назвою „малороси“ розглядали лише як одну з трьох гілок (великороси, малороси, білоруси) єдиного „русского“ народу) було зафіксовано дещо меншу кількість українців.

Компактно в межах української етнічної території в Російській імперії проживало понад 20 млн українців, а за сучасними приблизними обрахунками С. Чорного (2001), на території, обмеженій кордонами сучасної України, – 17 373 525 українців (73,0% від усього населення). Разом з тим навіть у межах

суцільного ареалу розселення, географія українців мала істотні відмінності як щодо інших етнічних груп, так і щодо густоти населення. В цьому плані насамперед виділялися давньоосвоєні регіони, історичне ядро розселення, і новоосвоєні землі, зокрема, Херсонська, Таврійська губернії (дод. 1). Отже, найбільшою була частка етнічно українського населення у лівобережних Полтавській (93,0%) та Чернігівській (91,7%) губерніях (без історичної Стародубщини, яка внаслідок напливу російського і білоруського населення, а також асиміляції та еміграції українців поступово почала втрачати етнічно український характер). Досить високою у лівобережній частині України була концентрація українців у Харківській губернії (80,62% від усього населення). З огляду на особливості заселення та географічне положення, частка росіян становила тут 17,7%. В правобережних давньоосвоєних регіонах з високою густотою населення (на Поліссі від 50 до 75 осіб на км², а у Лісостепу – і до 100 осіб на км²) кількісне превалювання етнічних українців було дещо менше вираженим. Найвищою була питома вага українців у Подільській (81%) та Київській (79,2%) губерніях. Серед етнічних меншин у містах і містечках найбільш компактно були розселені євреї, але їхня частка у середньому не перевищувала 13%. Росіяни становили більшість лише у Києві (54,2%), а у повітах їхня частка максимально сягала до 5%. Порівняно нижчою була питома вага українців у Волинській області (70,1%) через більшу наявність у цьому регіоні єврейської (понад 13%), польської (понад 6%) та німецької меншин (понад 5%). Кількісно етнічно українське населення переважало й у південних та південно-східних губерніях (Катеринославській (68,9%), Херсонській (53,5%), Таврійській (60,6%, не включаючи Криму), масове заселення яких розпочалося з кінця XVIII ст., але тут уже траплялися і значні ареали компактного розселення етнічних меншин. У межах Криму (адміністративно належав до Таврійської губернії) частка етнічних українців у середньому становила близько 12%, але у північно-західній частині півострова наявність українців, особливо у сільській місцевості, досягала 25%. Абсолютної більшості у Криму на початку XX ст. не мала жодна етнонаціональна спільнота. Відносно найвищими були частки кримських татар (35,6%) та росіян (33,1%). У межах Бессарабської області етнічні українці становили абсолютну більшість у Хотинському повіті, та відносно – у Аккерманському. Істотно послабили демографічний потенціал етнічно українського населення ініційовані російським урядом масові переселення селян (найбільше з Лівобережної України) за Урал. Упродовж 1897–1914 років туди переселилося понад 1,5 млн осіб, тобто майже десята частина українського населення.

Сам процес заселення українцями південних степів був спричинений природним прагненням переважно хліборобського народу до освоєння родючих степів і здійснювався часто навіть усупереч урядовій політиці заохочувальної інонаціональної колонізації Півдня. Але слід відзначити, що *значно розширюючи свій ареал на південь і схід, український етнос через наявні соціально-політичні обставини не зміг етнокультурно освоїти міста як основні осередки соціально-політичного і культурного життя, чим істотно послаблював свій демогеографічний, а, значить, і державоформуючий потенціал. Це пов'язано насамперед з особливими*

несприятливими соціально-політичними умовами, адже, починаючи з XVII ст., політичними режимами тодішніх держав у міському середовищі були створені у всіх аспектах дискомфортні для української етнічності умови.

Отже, у міському населенні Російської імперії (у кордонах сучасної України) українці становили меншість. За даними А. Ярошевича, у містах проживало 1 млн 211 тис., або 5,2%, від усіх українців. Українське міське населення імперії становило лише 7% від загальної кількості міського населення імперії, що, порівняно з питомою вагою українців у всьому населенні, свідчить про те, що рівень урбанізації українців був одним з найнижчих. Але за різними історично-географічними регіонами ситуація помітно відрізнялася. Так, у межах Волинської губернії частка міського населення (не враховуючи населення містечок) серед етнічних українців мала лише 2,2% при середньому по губернії рівні урбанізації 7,8%. Тобто українці становили лише близько 20% від усього міського населення Волині. Переважно міськими жителями тут були євреї. У найбільших містах їхня частка коливалася від 45 до 60%, а питома вага українців – від 10 до 20% (дод. 1). Найбільш виражений український характер мало м. Кременець (понад 17 тис. мешканців, з них 47% українців (відносна більшість)). На Поділлі та Київщині і частка міських мешканців серед українського населення (3–5%), і частка українців серед усього міського населення були дещо вищими (28–33%). Але домінуючі позиції все ж утримували євреї. У Києві українці становили лише понад 22%.

Якісно іншою була етносоціальна структура населення на Лівобережжі, на території історичної Гетьманщини: у межах Чернігівської (без північних повітів) і Полтавської губерній серед міського населення українці переважали інші етнічні групи (62,3% і 57,0% відповідно) і так само вищим був і їхній загальний рівень урбанізації – понад 6%. У таких містах, як Глухів, Конотоп, Ніжин, Полтава, Переяслав, Прилуки, Ромни українці мали абсолютну більшість, у Чернігові – лише відносно. Ще вищим був рівень урбанізації українців у Харківській губернії – близько 10%. Але вже у міському населенні загалом частка українців була дещо нижчою, ніж в історичній Гетьманщині, – 54%. Зниження у середньому питомої ваги українців у міському середовищі зумовлювали насамперед два міста – (Харків і Чугуїв), де переважали росіяни (понад 63% – у Харкові та 86% у Чугуєві). Разом з тим у таких більших містах, як Суми, Охтирка, Білопідлля, українці становили понад 70% населення.

У межах більш промислово розвинутої Катеринославської губернії розрив між загальним рівнем урбанізації (11,4%, не враховуючи людність великих робітничих промислових поселень) та часткою міських українців (4,5%) був ще більшим. Українське населення становило лише 27% від усієї міської людності, засвідчуючи важливу роль інонаціональної колонізації міських поселень у процесі освоєння та промислового розвитку. Серед більших міст регіону за етнонаціональним складом населення спостерігалась помітна диференціація. Найменшою була наявність українців у Катеринославі, Маріуполі, Луганську, Павлограді, найбільшою (понад 40%) – в Олександрівську, Бахмуті, Новомосковську, Слов'яносербську.

А оскільки українське населення не визначало культурного обличчя міст, то в ході урбанізації процес етнонаціональної модернізації українського населення відбувався дуже повільно або й зовсім не спостерігався. Ті українські соціальні прошарки, що потрапляли в міське середовище, намагаючись адаптуватися до домінуючої культурної традиції, щоб здобути якесь становище, досить швидко асимілювали. В свою чергу, брак концентрації людності в містах як комунікативних вузлах послаблювала соціальні зв'язки, пригальмовуючи процеси консолідації української нації.

Недоліки територіальної структури української етнонаціональної спільноти на початку ХХ ст. ускладнювались і неповнотою її соціальної структури. Так, за всеросійським переписом 1897 року серед україномовного населення Волинської губернії селяни становили 92,5%, міщани – 6,2%, духовні особи – 0,36%, дворяни – 0,52% і купці лише 0,12%. Деяко ліпше виглядала соціальна структура українського населення на Лівобережжі. На Півдні ж знову більш помітно проявлялися її негативні риси. *Таке спрощення соціально-територіальної структури українського етносу, яке в своїй основі мало історично-політичні причини, свідчило про певну кризу української етнічності на початку ХХ ст., знижуючи її державоформуючий потенціал та обмежуючи нові політичні перспективи.*

Процес консолідації українського народу в складі обох імперій, кристалізація його національної самосвідомості відбувалися повільно через відсутність територіально-політичної й економіко-географічної цілісності (а на той час це було особливо важливим, адже формувалися національні ринки, транспортні системи, нова економічна еліта). Ідею такої цілісності підтримували лише невеликі, але досить впливові кола творчої та наукової інтелігенції. Істотно зміцнили єдність українського руху політичні партії та загальносуспільні науково-культурні структури. За наявності в українського населення всіх історичних регіонів сильного відчуття етнічної самобутності, відокремленості від сусідніх народів, дальший розвиток почуття національної самосвідомості відбувався дуже повільно, особливо це стосується південних губерній і північних повітів Волинської, Мінської і Чернігівської губерній у Російській імперії та Закарпатського регіону в Австро-Угорській монархії. Значною перешкодою у ході цього процесу було поширення різних самоназв (русини, малороси, українці та ін.). Істотно перешкоджав формуванню етнонаціональної свідомості українців у Російській імперії й релігійний чинник, тобто позиція духовенства та керівництва російської православної церкви, які чи не найбільш уперто з усіх соціальних структур проповідували ідею єдиного російського народу та чинили опір поширенню української мови в обрядах, проповідях, шкільництві, літературі, науці.

Все ж, попри наявність деяких кризових моментів, зокрема, соціально-територіальних диспропорцій культурно-політичного розвитку та самосвідомості, є підстави вважати, що український етнос на початку ХХ ст. уже мав усі риси нації (усвідомлені й обгрунтовані державно-політичні вимоги, сформовані засади літературної мови, навіть попри збереження різних підходів до її дальшого розвитку, одну з найбагатших на той час слов'янських літератур, наявність загальноукраїнських політичних партій та інших суспільних інституцій).

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Якими були розміри та конфігурація української етнічної території на початку ХХ ст.? Як вона змінювалась упродовж попередніх століть?
2. Розкрийте особливості демосоціальної структури та розселення етнічних українців у складі Австро-Угорської та Російської імперій.
3. Які найбільші етнонаціональні групи компактно проживали в межах української етнічної території?
4. Які чинники визначили регіональні відмінності самосвідомості етнічних українців?
5. Доведіть, що на початку ХХ ст. український етнос уже мав усі риси нації.

4.2. Етнодемографічні тенденції розвитку України впродовж ХХ ст.

Динаміка етнонаціонального складу населення України впродовж ХХ ст. є відображенням складних органічних та неорганічних, зокрема суб'єктивних, геополітичних процесів, визначивши передумови багатьох сучасних етногеографічних співвідношень та механізми низки етнокультурних процесів. За зведеною таблицею, складеною В. Наулком (табл. 4.1), та порівняльним аналізом динаміки кількості населення різних етнонаціональних спільнот та груп можна виділити такі загальні тенденції структурних змін: а) дуже повільне зростання абсолютної кількості українців унаслідок антиукраїнської державної політики різних політичних режимів; б) різке зростання (абсолютне і відносне) кількості росіян (якщо у 1897 році їхня частка становила – 8,1%, то у 1989 році – 22%); в) істотне зменшення в структурі населення України частки єврейської і польської етнічних меншин, зумовлене головно політичними чинниками (якщо, за підрахунками В. Наулка, на початок століття частка євреїв становила 8,9%, поляків – 4,3%, то у 1989 р. – відповідно 0,9% і 0,4%); г) зменшення етнічної мозаїчності в структурі населення (якщо у 1897–1900 роках, окрім українців, частка ще п'яти етнонаціональних меншин перевищувала 1%, то у 1989 році така меншина залишилася лише одна – російська).

Очевидно, що ці істотні етнодемографічні зміни не є результатом лише природних демографічних процесів, а зумовлені значною мірою дією територіально-політичного чинника, яка виявлялася як шляхом безпосереднього політичного втручання (політичні репресії і депортації населення різних етнонаціональних спільнот і груп, геноциди, організовані масові переселення, воєнно-демографічні втрати, масова еміграція з політичних мотивів), так і шляхом цілеспрямованої асиміляторської і міграційної політики (кампанії щодо переселення молодого за віком українського населення на т. зв. новобудови п'ятирічок, комсомольські новобудови та ін.), яку забезпечувало функціонування усіх державних інститутів. В цьому контексті, спираючись на відомі факти демографічної історії, доцільно виділити насамперед суттєві етнодемографічні зміни в Україні впродовж ХХ ст., спричинені прямою дією геополітичних обставин:

1. Переселення близько 120 тис. православного українського населення з Холмщини у часи Першої світової війни вглиб Російської імперії.

Динаміка етнічного складу населення (в сучасних кордонах України)*

Переписи, рік	1897–1900		1921–1926		1959		1979		1989		Дані 1989 р. в % до 1897 – 1900 рр.
	чисельність	%	чисельність	%	чисельність	%	чисельність	%	чисельність	%	
Все населення	29397,4	100,0	38569,0	100,0	41869,0	100,0	49609,3	100,0	51449,5	100,0	175,0
українці	21100,0	71,0	28625,6	74,2	32158,5	76,8	36489,0	73,6	37370,4	72,6	177,1
росіяни	2401,0	8,1	3164,8	8,2	7091,3	16,9	10471,6	21,1	11340,2	22,0	472,3
євреї	2615,3	8,9	2491,9	6,5	840,3	2,0	634,2	1,3	486,0	0,9	18,6
поляки	1255,9	4,3	2193,8	5,7	363,3	0,9	358,3	0,5	218,9	0,4	17,4
німці	616,9	2,1	624,9	1,6	32,1	0,1	34,1	0,1	37,9	0,1	6,1
молдавани					241,6	0,6	293,6	0,6	234,5	0,6	
румунни	419,4	1,4	454,4	1,2	100,9	0,2	121,8	0,2	134,7	0,3	109,5
греки	100,2	0,3	120,7	0,3	104,4	0,2	104,1	0,2	98,6	0,2	98,4
болгари	188,3	0,6	223,1	0,6	219,9	0,5	238,2	0,5	232,8	0,5	123,6
білоруси	122,1	0,4	85,7	0,2	290,9	0,7	406,1	0,8	439,9	0,8	360,3
чехи і словаки	34,4	0,1	84,2	0,2	28,5	0,1	19,3	0,0	17,2	0,1	50,0
угорці	108,3	0,4	123,3	0,3	149,2	0,4	164,4	0,3	163,3	0,3	150,8
татари	51,1	0,2	22,3	0,1	60,9	0,1	90,5	0,2	86,8	0,2	169,9
кримські татари	195,1	0,7	179,1	0,4	0,0	0,0	6,6	0,0	44,0	0,1	22,6
вірмени	15,5	0,1	21,1	0,1	28,0	0,1	38,6	0,1	60,0	0,1	387,1
тагаузи	22,1	0,1	22,1	0,1	23,5	0,1	29,4	0,1	32,0	0,1	144,8
інші	151,8	0,5	131,0	0,3	145,2	0,3	109,5	0,4	362,3	0,7	238,7

* Таблиця складена В. Наулком за даними переписів Російської імперії (1897), Австро-Угорщини (1900), Польщі

2. Прямі і непрямі демографічні втрати етнічно українського населення в часи голодомору 1932–1933 років, що за різними оцінками становлять від 3–3,5 млн осіб до 7–10 млн осіб. Депортації українського населення під час політичних репресій 1937–1938 років.

3. Переселення у 1939 р. етнічних німців із західноукраїнських регіонів до Німеччини. Депортації німців на схід у 1941 р. з південної і лівобережної України.

4. Демографічні втрати українського населення під час Другої світової війни внаслідок воєнних дій, політичних репресій. Голокост євреїв. Політична еміграція українського населення на Захід.

5. Депортації кримських татар та інших етнічних меншин у 1944 р. з Криму до Середньої Азії.

6. Виселення у 1944–1946 роках близько 500 тис. українців із західних етнічно-українських регіонів, що відійшли до Польщі, в південні та західні регіони УРСР, і виселення близько 800 тис. поляків та євреїв – громадян довоєнної Польщі – на територію повоєнної Польщі згідно з угодою про обмін населенням між УРСР та польським комуністичним урядом.

7. Переселення близько 30 тис. чехів з Волині на історичну батьківщину у 1945 році.

8. Депортації українського населення західних регіонів у віддалені регіони Росії упродовж 1939–1941 та 1944–1952 років.

9. Еміграція євреїв в Ізраїль та країни Заходу упродовж 70-х років з етно-політичних і етнорелігійних міркувань.

Оскільки нерівномірність динаміки питомої ваги різних етнонаціональних спільнот і груп в Україні є також значною мірою наслідком асиміляційних процесів та русифікаторської політики, то для окреслення обсягів етнодемографічних змін, спричинених дією цих чинників, необхідним є насамперед порівняння темпів зростання кількості українців та росіян у межах Російської імперії – СРСР, абстрагуючись від територіально-політичних змін. Розрахунки (табл. 4.2) свідчать, що впродовж усього періоду спостерігалось неухильне зростання кількісного переважання росіян (якщо у 1897 році росіян у Російській імперії було більше, ніж українців у 2,5 раза, то у 1989 році – у 3,3 раза). А якщо враховувати територіально-політичні зміни, то такий розрив у співвідношенні між росіянами й українцями був би ще більшим, адже кількість українців у післявоєнний період зросла й внаслідок приєднання західноукраїнських регіонів. Водночас істотного зростання кількості росіян завдяки включенню до СРСР різних регіонів не було. Так само на кожному етапі, як і за весь період, темпи росту етнічних росіян були значно вищими: кількість українців упродовж 1897–1989 років зросла у 1,82 раза, кількість росіян – у 2,62 раза. Для певної кількісної орієнтації зазначимо, що якщо екстраполювати середні темпи росту населення Російської імперії – СРСР (2,28) на українську спільноту, то (з урахуванням кількості українського населення і підросійської України, і західноукраїнських регіонів на початку ХХ ст.) кількість українців за таких середніх темпів росту у 1989 році мала б становити близько 60 млн. А за середніми темпами росту

кількості населення Російської імперії – СРСР кількість росіян у 1989 році мала становити лише трохи більше, ніж 125 млн. Отже, навіть такі приблизні зіставлення виявляють зменшення кількості українців лише в процесах асиміляції, тобто не враховуючи демографічних втрат унаслідок політичних катаклізмів (війни, голодомори), на понад 10 млн і відповідно зростання кількості росіян унаслідок асиміляційних процесів на більше як 15 млн.

Про певну роль територіально-політичного поділу СРСР свідчить порівняння динаміки кількості українців у складі УРСР та поза межами УРСР (табл. 4.3). Насамперед виявляється нерівномірність темпів динаміки за окремими міжпереписними періодами. Наприклад, фактично не відбулося зростання кількості українців поза межами УРСР упродовж 1926–1959 років, разом з тим їхня кількість в УРСР (навіть не враховуючи приєднання західноукраїнських регіонів) зростає в 1,39 раза. Це пояснюється тим, що саме з середини 30-х років була припинена т. зв. українізація передусім у суміжних з УРСР районах Російської Федерації, тобто згорнута вся культурно-освітня інфраструктура етнічно українського населення та змінено його офіційне етнокультурне трактування. А в наступні часи, особливо починаючи з 1970 року, внаслідок заохочувальної і навіть примусової міграції (через т. зв. загальносоюзні розподіли на роботу випускників вищих шкіл УРСР) темпи росту кількості українців поза межами УРСР були навіть вищими за темпи росту етнічних українців в УРСР. Загалом, попри всі негативні моменти формального державно-політичного статусу УРСР, його наявність все ж була чинником деякого стримування асиміляційних процесів в українському середовищі, але виявлялась в різні часи неоднаково.

Особливості державної політики та природних процесів саморозвитку визначили різні тенденції і вектори перебігу геоетнополітичних процесів упродовж різних періодів. Так, протягом 20–30 років минулого століття на українських землях в складі УРСР частка етнічних українців зростає в південному регіоні, зміцнюючи його зв'язаність з основним українським масивом. Водночас на Донбасі, з огляду на доплив мігрантів у процесі індустріалізації, зростає частка росіян. У західноукраїнських регіонах у той час дещо зростає частка українців у Закарпатті, але істотно зменшилась у Галичині внаслідок нової польської колонізації, асиміляції частини українців, передусім латинників.

Оскільки в сучасних умовах особливо відчутною є інерція впливу етно-географічних процесів другої половини ХХ ст., то доцільним є детальніше відображення їхніх рушійних сил, механізмів та наслідків на підставі матеріалів переписів 1959, 1970, 1979 та 1989 років. Розглянемо темпи зростання кількості населення української етнічної нації та найбільших етнічних меншин (табл. 4.6). За період з 1959 по 1989 роки кількість населення в Україні зростає на 9683,0 тис. осіб, кількість етнічних українців, зокрема, на 5260,6 тис., представників етнонаціональних меншин – на 4322,4 тис. осіб. Важливим є те, що частка етнічних українців, які становили у 1959 році 76,8% всього населення, у абсолютному прирості населення була лише 54,9%. Це свідчить, що населення України майже наполовину зростало завдяки етнонаціональним меншинам. Більшою була відносна частка українців у прирості міського населення – 71,2%.

Таблиця 4.2

Динаміка співвідношення людності етнічних українців та росіян упродовж XX ст. у складі Російської імперії – СРСР

Етнонаціональні спільноти	Чисельність етнічних росіян	Чисельність етнічних росіян	Кількість росіян	Темпи росту (з 1897 до 1926)	Чисельність етнічних росіян за переписом 1959 року (млн осіб)	Кількість росіян (у скільки разів більша)	Темпи росту (з 1926 до 1959)	Чисельність етнічних росіян за переписом 1989 року (млн осіб)	Кількість росіян (у скільки разів більша)	Темпи росту (з 1959 до 1989)	Темпи росту (з 1897 до 1989)
	спільнот за переписом 1897 року (млн осіб)	спільнот за переписом 1926 року (млн осіб)	у скільки разів більша)	до 1926)	року (млн осіб)	у скільки разів більша)	до 1959)	1989 року (млн осіб)	у скільки разів більша)	до 1989)	1897 до 1989)
Українці	22,2	28,1	2,5	1,26	37,3*	3,1	1,04	44,2	3,3	1,18	1,82
росіяни	55,5	79,7	2,8	1,44	114,1		1,43	145,2		1,27	2,62

*З урахуванням 6,8 млн етнічно українського населення приєднаних західних регіонів

Таблиця 4.3

Темпи росту кількості етнічних українців в УРСР та в СРСР поза межами УРСР

Територіальні групи етнічних українців	Кількість етнічних росіян	Кількість етнічних росіян	Кількість етнічних росіян	Темпи росту (1926–1959)	Кількість етнічних росіян за переписом 1970 року (млн осіб)	Темпи росту (1959–1970)	Кількість етнічних росіян за переписом 1979 року (млн осіб)	Темпи росту (1970–1979)	Кількість етнічних росіян за переписом 1989 року (млн осіб)	Темпи росту (1926–1989)
	у 1926 році (млн осіб)	у 1959 році (млн осіб)	у 1959 році (млн осіб)	до 1959)	року (млн осіб)	до 1970)	року (млн осіб)	до 1979)	року (млн осіб)	до 1989)
Українці в УРСР	23,2	32,2	32,2	1,39	35,3	1,1	36,5	1,03	37,4	1,02
Українці в СРСР поза межами УРСР	4,9	5,1	5,1	1,04	5,5	1,08	5,8	1,05	6,8	1,17

Узагальнення і порівняння значень кількісних змін в етнічній структурі України впродовж тридцяти років (табл. 4.4) дає змогу виділити такі групи етнонаціональних спільнот і груп: 1) етнічні спільноти і групи, кількість населення яких зменшилась (албанці, греки, євреї, караїми, поляки, словаки, чехи); 2) етнічні спільноти і групи, темпи зростання кількості населення яких є нижчими від середніх (0–23%): українці, болгари, угорці, латиші; 3) етнічні спільноти і групи, темпи зростання кількості населення яких є вищими від середніх (23–50%): гагаузи, литовці, румуни, татари; 4) етнічні групи з високими темпами зростання кількості населення (50–75%): білоруси, мордва, росіяни; 5) етнічні групи з дуже високими темпами зростання кількості населення (більше 75%): азербайджанці, башкири, вірмени, грузини, казахи, узбеки, цигани, чуваші.

Отже, характерною особливістю етнодемографічних процесів 1959–1989 років є той факт, що українці є в групі спільнот з нижчими, ніж у середньому, темпами зростання кількості населення. Тобто кількість етнічних українців в Україні зростала протягом цього періоду значно меншими, ніж в середньому по країні темпами. Найповільніше зростала кількість етнічних українців, порівняно з темпами динаміки кількості населення загалом, протягом 1970–1979 років, що збігається з періодом посилення асиміляційного тиску та репресій проти української інтелігенції. Це проявилось й у поступовому зменшенні відносної частки української етнічної спільноти у загальній кількості населення: у 1959 – 76,8%; 1970 – 74,9%; 1979 – 73,6%; 1989 – 72,7%. Водночас частка українців у міському населенні зросла на 4,3% (з 61,5% – в 1959 році до 65,8% – у 1989 році). Зросла і частка міських жителів в середовищі українського етносу: з 36,6% у 1959 році до 60,3% у 1989 році. Зростання урбанізаційного рівня української етнічної нації, яке вело до збалансування її соціально-територіальної структури, подолання тривалої поляризації у відношенні “українське село – неукраїнське місто”, загалом мало прогресивний характер і могло привести до створення нової культурно-ментальної якості українства. Однак *дискримінаційні для української етнічності соціально-культурні умови середовища великих міст не дали змоги реалізувати ці передумови, а міське середовище, особливо південних і східних регіонів, навпаки, стало чинником деукраїнізації.*

На нерівномірність темпів росту кількості населення української етнічної нації та етнонаціональних меншин вплинули передусім такі чинники: 1) відмінності темпів природного приросту за окремими етнічними спільнотами; 2) різні значення міграційного сальдо; 3) асиміляційні процеси. Щодо природного руху, то згідно з дослідженнями С. Піскунова, “...найбільш високі загальні коефіцієнти народжуваності протягом усіх аналізованих періодів були у білорусів та молдаван, порівняно низькі – у євреїв, поляків, росіян. Українці за рівнем загального коефіцієнта народжуваності серед національностей, що розглядаються (українці, росіяни, євреї, білоруси, молдавани, поляки – прим. М. Д.), протягом усіх періодів займали 3–4 місце” (1997). Що ж до міграційного та асиміляційного чинників, то вони були зумовлені значною мірою державною етнополітикою тодішнього СРСР. Істотні корективи в зміни етнонаціональної структури загалом внесли урбанізаційні процеси. Порівняно низькі темпи зрос-

Динаміка кількості населення української етнічної нації та етнічних меншин упродовж 1959–1989 років

Українці та етнічні меншини	Кількість населення, тис. осіб									Темпи приросту (спаду) за період, %								
	1959	1970	1979	1989	1959	1970–1979	1979–1989	1989–1979	1989–1959	1959	1970–1979	1979–1989	1989–1979	1989–1959				
1	2	3	4	5	6	7	8	9										
Все населення	41869,0	47126,517	49609,3	51452,0	12,6	5,3	3,7	22,9										
українці	32158,5	35283,9	36489,0	37419,1	9,7	3,4	2,5	16,4										
росіяни	7090,8	9126,3	10471,6	11355,6	28,7	14,7	8,4	60,1										
євреї	840,3	776,0	632,6	486,3	-7,6	-18,5	-23,1	-42,1										
поляки	363,3	295,1	258,3	219,2	-18,8	-12,4	-15,1	-39,7										
білоруси	290,9	385,8	406,1	440,0	23,3	5,3	8,3	51,3										
молдавани	241,7	265,6	293,6	324,58	9,9	10,5	10,5	34,3										
болгари	219,4	234,4	238,2	233,8	6,8	1,6	-1,8	6,6										
угорці	149,2	157,7	164,4	163,1	5,7	4,2	-0,8	9,3										
греки	104,4	106,9	104,1	98,6	2,4	-2,6	-5,3	-5,6										
румунни	100,9	112,1	121,8	134,8	11,1	8,7	10,7	33,6										
татари	61,5	72,7	83,6	86,9	18,2	15,0	3,9	41,3										
вірмени	28,0	3,4	38,6	54,2	19,3	15,6	40,4	93,6										
гагаузи	23,5	36,5	29,4	32,0	12,8	10,9	8,8	36,2										
цигани	22,5	30,1	34,4	47,9	33,8	14,3	39,2	122,9										
чехи	14,5	12,1	10,6	9,1	-16,6	-12,4	-14,2	-37,2										
словаки	14,0	10,2	8,7	7,9	-27,1	-14,7	-9,2	-43,6										
грузини	11,6	14,7	16,3	23,5	26,7	10,9	44,2	102,6										
мордва	11,4	14,7	16,5	19,3	28,9	12,2	17,0	69,3										
чуваші	8,9	13,6	16,5	20,4	52,8	21,3	23,6	129,2										
литовці	8,9	10,7	9,7	11,3	20,2	-9,3	16,5	20,0										
узбеки	8,5	10,6	9,9	20,3	24,7	-6,6	105,1	138,8										
латиші	6,9	7,4	7,2	7,1	7,2	-2,7	-1,4	2,9										
азербайджанці	6,7	10,8	17,2	37,0	61,2	59,3	115,1	452,2										
казахи	4,7	7,6	7,1	10,5	61,7	-6,6	47,9	123,4										
естонці	4,2	4,6	4,1	4,2	9,5	-10,9	2,41	0,0										

1	2	3	4	5	6	7	8	9
албанці	3,8	4,0	3,9	3,3	5,3	-2,5	-15,4	-13,2
кримські тагари	-	3,6	6,6	46,8	-	83,0	609,1	-
башкири	3,3	3,7	5,4	7,4	12,1	45,9	37,0	124
караїми	3,3	2,6	1,8	1,4	-21,2	-30,8	-22,2	-57,6

тання кількості етнічно українського населення деякою мірою були зумовлені зниженням природного приросту, адже у 1979 році природний приріст етнічних українців (3,3‰) був трохи меншим від середнього по Україні (3,6‰), а у 1989 році дорівнював середньому – 1,7‰. Зменшення природного приросту етнічних українців в Україні впродовж 70-х років минулого століття було зумовлено політикою заохочувальної еміграції української молоді на різні “всесоюзні новобудови”. Зниження питомої ваги етнічних українців випереджало темпи їхнього зменшення внаслідок міграцій і природного руху, засвідчуючи велику роль асиміляційного чинника. Втрата українцями основних етнокультурних ознак та їхня ідентифікація як росіян були зумовлені й дискримінацією українського населення в культурно-освітній сфері, загальною політичною кон’юнктурою та збільшенням кількості міжетнічних шлюбів.

Отже, найбільш суттєві зміни в етнічній структурі населення пов’язані передусім із різким зростанням частки етнічних росіян, що на той час виступали фактично державоформуючим етносом. Упродовж 1959–1989 років їхня відносна частка зросла на 5,2 % (з 16,9% до 22,1%), а у абсолютному прирості усього населення приріст росіян становив аж 44,5%. Такий високий абсолютний і відносний приріст етнічних росіян був лише частково зумовлений природними процесами відтворення. За підрахунками О. Хомри, з 1959 по 1989 роки чисельність росіян в Україні завдяки міграції і асиміляції зросла на 2230,3 тис., чисельність українців зменшилась на 1297,8 тис. (1992).

Відносна частка інших етнічних меншин у загальній кількості населення загалом зменшилась з 6,3% у 1959 році до 5,2% у 1989 році через суттєве зменшення їхньої частки в міському населенні. У сільському населенні частка етнічних меншин навіть дещо зросла (на 1,7%) завдяки високим темпам урбанізації українського етносу та міграціям у сільську місцевість південних та східних регіонів вихідців із інших республік. Разом з тим темпи зростання в розрізі окремих етнічних меншин сильно диференційовані, залежно від політичних, соціальних та культурних чинників.

Найвищі темпи зростання характерні для етнічних меншин, у структурі яких переважали мігранти останніх поколінь: азербайджанці, башкири, вірмени, грузини, казахи, узбеки, чуваші. Міграційний приріст не лише безпосередньо вів до зростання кількості населення етнічних груп, але й мав опосередкований вплив на процеси відтворення, адже основу

мігрантів становило молоде населення. Позначалися й етнокультурні традиції у плануванні сім'ї, зумовлюючи, наприклад, вищі показники народжуваності мусульманського населення.

Значні корективи в структуру етнонаціональних меншин України внесло помітне зменшення кількості євреїв і поляків, в основі якого лежать як об'єктивні чинники (природна асиміляція, еміграція євреїв в Ізраїль), так і політичні чинники суб'єктивного характеру (дискримінація в галузі освіти, тотальне звинувачення в політичній неблагонадійності та ін). Процеси зменшення людності відбувалися і в інших західних слов'ян (словаків, чехів), деяких малих народів (караїми), а також етнічних меншин, значно віддалених від своїх історичних батьківщин (албанці, греки).

Для етнічних меншин, компактно розселених у південно-західній прикордонній смузі (гагаузи, молдавани, румуни), характерними були вищі від середніх темпи зростання кількості населення, що пояснюється традиційно вищим природним приростом та низьким ступенем асиміляції. Значно нижчими темпами зростала кількість етнічних болгар та угорців. Завдяки стабільному міграційному приросту збільшувалось населення та відносна частка білорусів, що дало змогу їм стати у 1989 році третьою (після росіян та євреїв) за чисельністю етнічною меншиною.

Ще глибше розкриваються етнодемографічні процеси в Україні упродовж 1959–1989 років через зміни відносних показників етнонаціональної структури в розрізі регіонів, виявляючи їхні рушійні сили та механізми (табл. 4.5). Картографічне відображення динаміки відносної частки етнічних українців виявляє деякі просторові тренди перебігу етнодемографічних процесів (рис. 4.1). Насамперед помітними є відмінності між західними областями (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька), в яких частка українців навіть дещо зросла, та групою компактно розміщених східних і південно-східних областей (Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Харківська, Херсонська) з високими значеннями зменшення кількості етнічно українського населення. Така диференціація виявляє, з одного боку, райони інтенсивної імміграції неукраїнського населення та, з другого – засвідчує цілісність західноукраїнського етнокультурного середовища, його вищу опірність русифікації, а також тенденцію до незначної асиміляції в країномовне середовище представників етнонаціональних меншин з високою часткою міського населення. Найвищі значення зростання відносної частки етнічних українців, характерні для столиці, міста Києва, зумовлені насамперед урбанізацією прилеглої етнічно української сільської округи та істотним зменшенням частки єврейської людності внаслідок еміграції та асиміляції. Зростало етнічно українське населення і в деяких інших регіонах: Житомирській області, частково внаслідок асиміляції поляків і чехів, та Криму, зумовлене його включенням до складу УРСР у 1954 році та природною і заохочувальною міграцією на півострів населення сусідніх регіонів. У двох волинських областях частка етнічних українців суттєво не змінилась. Ураховуючи те, що частка етнічних росіян зменшилась лише у Криму, Львівській і Тернопільській

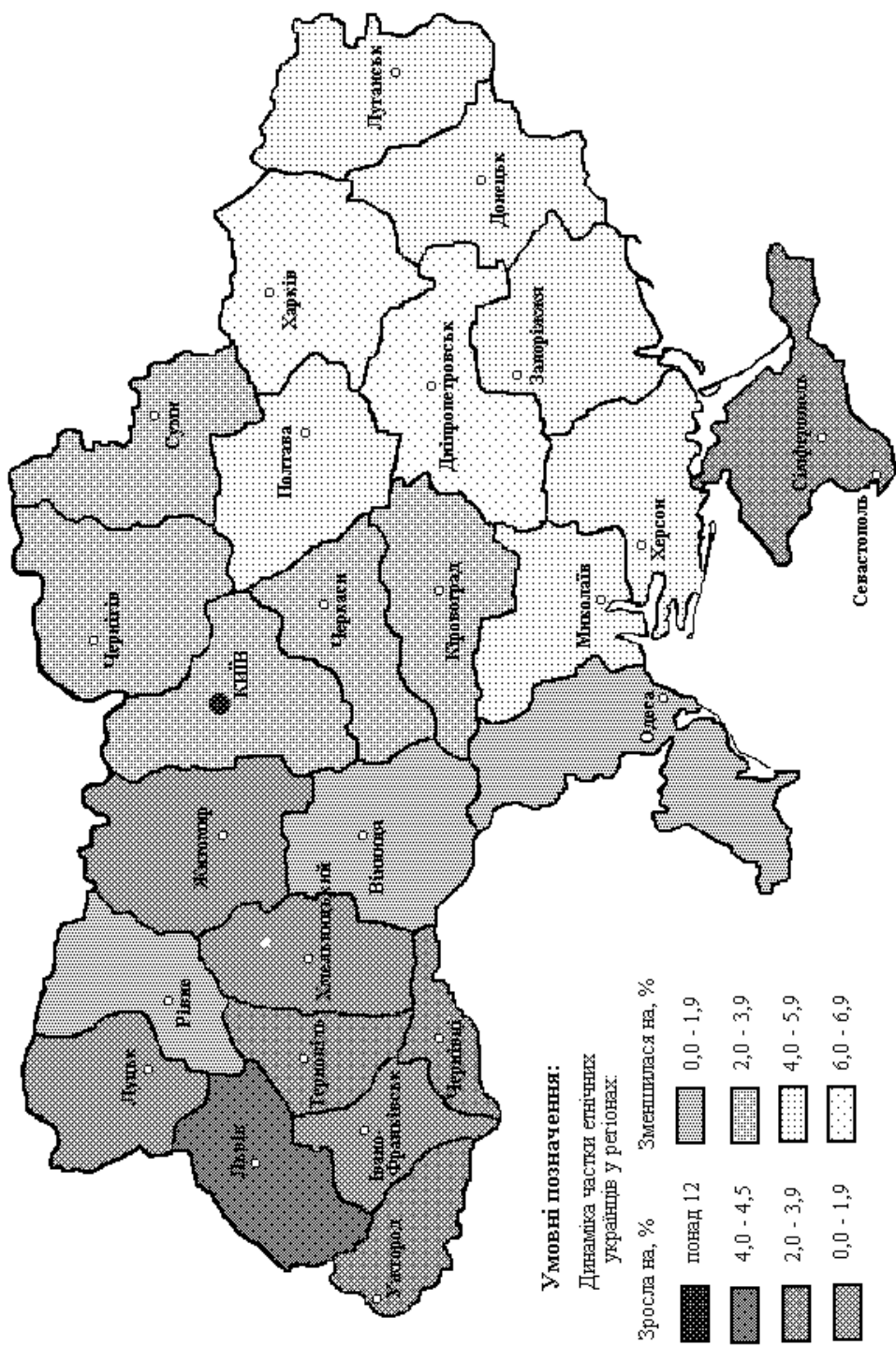

Рис. 4.1. Динаміка частки етнічних українців у регіонах 1959–1989 років

Таблиця 4.5
Динаміка відносних показників етнопонаціональної структури населення України впродовж 1959–1989 років, в розрізі регіонів*

Україна, автономія, області	Частка українців в усьому населенні, %			Частка росіян в усьому населенні, %			Частка інших етнічних меншин в усьому населенні, %		
	1959	1989	частка зросла (зменшилась) на, %	1959	1989	частка зросла (зменшилась) на, %	1959	1989	частка зросла (зменшилась) на, %
	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Україна	76,8	72,7	-4,1	16,9	22,1	5,2	6,3	5,2	-1,1
АР Крим**	22,3	25,8	3,5	71,4	67,0	-4,4	6,3	7,2	0,9
Вінницька	91,8	91,5	-0,3	4,4	5,9	1,5	3,8	2,6	-1,2
Волинська	94,6	94,6	0,0	4,2	4,4	0,2	1,2	1,0	-0,2
Дніпропетровська	78,0	71,6	-6,4	17,0	24,2	7,2	5,0	4,2	-0,8
Донецька	55,6	50,7	-4,9	37,6	43,6	6,0	6,8	5,7	-1,1
Житомирська	84,5	84,9	0,4	5,7	7,9	2,2	9,8	7,2	-2,6
Закарпатська	74,5	78,4	3,9	3,2	4,0	0,8	22,3	17,6	-4,7
Запорізька	68,3	63,1	-5,2	25,9	32,0	6,1	6,8	4,9	-1,9
Івано-Франківська	94,8	95,0	0,2	3,5	4,0	0,5	1,7	1,0	-0,7
Київська	93,2	89,4	-3,8	4,8	8,7	3,9	2,0	1,9	-0,1
Кіровоградська	88,7	85,3	-3,4	8,4	11,7	3,3	2,9	3,0	0,1
Луганська	57,8	51,9	-5,9	38,8	44,8	6,0	3,4	3,3	-0,1
Львівська	86,2	90,4	4,2	8,6	7,2	-1,4	5,2	2,4	-2,8
Миколаївська	81,1	75,6	-5,5	13,7	19,4	5,7	5,2	5,0	-0,2
Одеська	55,4	54,6	-0,8	21,7	27,4	5,7	22,9	18,0	-4,9
Полтавська	93,4	87,9	-5,5	5,0	10,2	5,2	1,5	1,9	0,4
Рівненська	93,4	93,3	-0,1	4,2	4,6	0,4	2,4	2,1	-0,3
Сумська	87,9	85,5	-2,4	11,1	13,3	2,2	1,0	1,2	0,2
Тернопільська	94,8	96,8	2,0	2,5	2,3	-0,2	2,7	0,9	-1,8
Харківська	68,8	62,8	-6,0	26,4	33,2	6,8	4,8	4,0	-0,8
Херсонська	81,0	75,7	-5,3	15,6	20,	4,6	3,4	4,1	0,7
Хмельницька	90,3	90,4	0,1	3,8	5,8	2,0	5,9	3,8	-2,1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Черкаська	94,0	90,5	-3,5	4,4	8,0	3,6	1,6	1,5	-0,1
Чернівецька	66,9	70,8	3,9	6,6	6,7	0,1	26,6	22,5	-4,1
Чернігівська	94,5	91,5	-3,0	3,9	6,8	2,9	1,6	1,7	0,1
м. Київ	60,2	72,5	12,3	23,0	20,9	-2,1	16,8	6,6	-10,2

*Розраховано за офіційними матеріалами переписів населення 1959 і 1989 років.

** На той час Кримська область

областях та у м. Києві, очевидно, що зростання відносної кількості українців відбулося завдяки зменшенню частки інших етнічних меншин, передусім поляків та євреїв.

Серед регіонів, де частка українців упродовж 1959–1989 років зменшилась нижче середніх по Україні значень (на 0,8%), особливо виділяється Одеська область, для якої характерна значна відмінність етнодемографічних процесів у сільському та міському населенні: у сільській місцевості відносна кількість українців різко зменшилась (на 9,3%), у міському середовищі – різко зросла (на 9,8%), насамперед внаслідок випереджаючої урбанізації українців та еміграції євреїв.

Такі тенденції регіональних етнодемографічних процесів упродовж 1959–1989 років суттєво змінили територіальну організацію етнонаціональної сфери України. Поглибилась її етнонаціональна поляризація, особливо помітна в мовно-культурній сфері. Але зросла етнонаціональна однорідність західних, Закарпатської та Чернівецької, областей.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Назвіть загальні тенденції динаміки етнонаціонального складу населення України впродовж ХХ ст.
2. Зіставляючи темпи динаміки кількості різних етнонаціональних спільнот і груп, розкрийте загальні контури демографічних втрат етнічно українського населення.
3. Чим була зумовлена диференціація темпів динаміки кількості населення етнонаціональних меншин?
4. Які етногеографічні процеси спостерігалися в Україні впродовж другої половини ХХ ст.? Об'єктивно оцініть їхні наслідки.

4.3. Зміни структури населення за рідною мовою впродовж 1959–1989 років

Політичні аспекти етнодемографічних процесів у другій половині ХХ ст. виявились найбільш випукло у змінах структури населення за рідною мовою. Інерція їхнього впливу зберігається і в сучасних умовах, актуалізуючи необхідність пізнання загальних тенденцій та просторових трендів. Отже, за переписом 1959 року частка населення, яке вважало рідною українську мову, становила 73,0%; російську – 24,3%; інші мови – 2,7% (табл. 4.6). У

Зміни мовної структури населення України впродовж 1959–1989 років*

Автономія, області, столиця	Частка населення, що вважало рідною українську мову, %			Частка населення, що вважало рідною російську мову, %			Частка населення, що вважало рідними інші мови, %		
	частка зросла (зменшилася) на, %		1989	частка зросла (зменшилася) на, %		1989	частка зросла (зменшилася) на, %		1989
	1959	1989		1959	1989		1959	1989	
Україна	73,0	64,6	-8,4	24,3	32,9	8,6	2,7	2,5	-0,2
АР Крим	11,9	13,7	1,8	86,4	82,6	-3,8	1,7	3,7	2,0
Вінницька	92,4	90,6	-1,8	6,4	8,6	2,2	1,2	0,8	-0,4
Волинська	94,5	94,5	0	5,0	5,1	0,1	0,5	0,4	-0,1
Дніпропетровська	73,0	61,5	-11,5	26,0	37,2	11,2	1,0	1,3	0,3
Донецька	44,4	30,6	-13,8	53,7	67,7	14,0	1,9	1,7	-0,2
Житомирська	89,7	87,2	-2,5	8,5	12,2	3,7	1,8	0,6	-1,2
Закарпатська	74,1	78,1	4,0	4,1	5,0	0,9	21,8	16,8	-5,0
Запорізька	61,8	49,3	-12,5	35,7	48,8	13,1	2,5	1,9	-0,6
Івано-Франківська	95,2	95,0	-0,2	4,2	4,8	0,6	0,6	0,2	-0,4
Київська	93,2	88,4	-4,8	6,2	10,9	4,7	0,6	0,7	0,1
Кіровоградська	87,9	83,3	-4,6	10,7	15,1	4,4	1,3	1,6	0,3
Луганська	51,1	34,9	-16,2	47,4	63,9	16,5	1,5	1,2	-0,3
Львівська	86,3	90,1	3,8	11,6	8,8	-2,8	2,1	1,1	-1,0
Миколаївська	74,4	64,2	-10,2	24,2	33,8	9,6	1,4	2,0	0,6
Одеська	49,4	41,2	-8,2	35,8	47,1	11,3	14,8	11,7	-3,1
Полтавська	92,7	85,9	-6,8	6,9	13,2	6,3	0,4	0,9	0,5
Рівненська	93,8	93,9	0,1	5,2	5,6	0,4	1,0	0,5	-0,5
Сумська	82,4	78,1	-4,3	17,2	21,4	4,2	0,4	0,5	0,1
Тернопільська	96,7	97,3	0,6	2,3	2,5	0,2	1,0	0,2	-0,8
Харківська	61,8	50,5	-11,3	37,3	48,1	10,8	0,9	1,4	0,5
Херсонська	77,1	67,7	-9,4	22,1	30,4	8,3	0,8	1,9	1,1
Хмельницька	93,2	91,3	-1,9	5,4	8,0	2,6	1,4	0,7	-0,7
Черкаська	93,5	89,1	-4,4	6,0	10,3	4,3	0,5	0,6	0,1
Чернівецька	68,1	70,8	2,7	10,6	10,5	-0,1	21,3	18,7	-2,6
Чернігівська	88,4	85,7	-2,7	11,1	13,6	2,5	0,5	0,7	0,2
м. Київ	43,7	57,6	13,9	53,8	41,1	-12,7	2,5	1,3	-1,2

* Розраховано за офіційними матеріалами відповідних переписів населення

1989 році мовна структура населення виглядала вже іншим чином: частка населення, яке вважало рідною українську мову, зменшилося до 64,6%, рідну російську мову – зросла до 32,9%, інші мови визнали рідними 2,5% усього населення. Зіставлення значень відносної кількості населення за рідною мовою за переписами 1959 і 1989 років свідчить, що помітні структурні зміни відбулися внаслідок різкого зменшення (на 8,4%) питомої ваги населення, що вважало рідною українську мову, і відповідно – різкого збільшення (на 8,6%) питомої ваги населення, що вважало рідною російську мову. Частка населення, що вважало рідними інші мови істотно не змінилася (зменшилася лише на 0,2%). Важливо зазначити, що обсяги зменшення частки україномовного населення суттєво випереджали обсяги зменшення частки етнічних українців (зменшилася на 4,1%) і відповідно темпи зростання частки російськомовного населення випереджали темпи зростання частки етнічних росіян (зросла на 5,2%). Кількість російськомовних українців упродовж 1959–1989 років зросла у 2,22 раза. А частка російськомовного етнічно українського населення в структурі усього російськомовного населення зросла з 20,4% у 1959 році до 27,1% у 1989 році. *Такі широкомасштабні зміни мовної структури населення симптоматично відображають своєрідний етнодемографічний перехід, насамперед у напрямку поглиблення кризи української етнічності. А Україна внаслідок таких змін поступово еволюціонувала від переважно монолінгвістичної до білінгвістичної країни. Той факт, що звужувалось мовне середовище саме етнічної більшості, корінної нації, об'єктивно свідчить про неорганічність процесів та велику роль деструктивної державної етнополітики.*

Загальні тенденції русифікації і як наслідок – деукраїнізації своєрідно пов'язуються і з урбанізаційними процесами. З позицій життєдіяльності, враховуючи усі чинники (демографічна ситуація, традиційна культура, освіта, поширення мови), українська етнічність у 50-ті роки в сільській місцевості мала цілісний характер. Зокрема, у 1959 році серед сільського населення 98,6% етнічних українців вважали рідною українську мову. Причому і 5,1% етнічних росіян у сільській місцевості також визнали себе україномовними. В міському середовищі, враховуючи не лише демографічні, але й соціально-культурні аспекти, українство домінуючих позицій не мало. Так, у 1959 році лише 53,1% усього міського населення України і 84,7% міських українців вважали рідною українську мову. А в Києві, наприклад, у 1959 році саме етнічні українці становили більшість (57,4%) від усього населення, що вважало рідною російську мову. І лише 1,1% етнічних росіян у містах України ідентифікували себе як україномовне населення. Внаслідок урбанізації, з одного боку, частка українців в міському населенні зростала, оптимізуючи загалом соціальну структуру українського етносу, однак, з другого боку, дискомфортні для української етнічності соціально-культурні умови великих міст, особливо східних і південних регіонів, прискорювали асиміляційні процеси. Разом з тим значення і роль сільської місцевості як цілісного українського середовища, зменшились. Отже, *урбанізація лише в західному регіоні частково оптимізувала територіальну соціально-культурну організацію українства, а в інших регіонах багато в чому лише послабила його позиції.*

Динаміка етнонаціонального складу населення упродовж 1959–1989 років істотних коректив у кількісній співвідношенні різних мовних сімей і груп не внесла. Завдяки зростанню частки росіян, питома вага представників східнослов'янської мовної групи зростає з 94,4% до 95,7% і стає ще більш домінуючою. Частка представників західнослов'янських народів (поляків, чехів, словаків) дещо зменшилась (з 0,7% – у 1959 році до 0,5% – у 1989 році), а південнослов'янських (болгари) – залишилась незмінною (0,5%). Намітилось деяке зростання представників тюркомовних (0,3% – у 1959 році і 0,5% – у 1989 році) та романомовних (0,8% – у 1959 році і 0,9% – у 1989 році) народів. Такі структурні зрушення, виявляючи певні тенденції, культурно-цивілізаційного обличчя країни загалом не змінили.

Групування областей за динамікою частки населення з рідною українською мовою відображає й певні просторові тренди (див. рис. 4.2). Так, великий компактний район утворюють суміжні області (Луганська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Харківська), в яких відбулося найбільше зменшення частки населення з рідною українською мовою – понад 11%. На фоні цілеспрямованої русифікаторської культурно-демографічної політики колишнього СРСР формування такого району зумовлене й об'єктивними соціально-економічними чинниками (високий ступінь урбанізованості і промислового розвитку), та його географічним розміщенням (найбільш висунутий в східному і південно-східному напрямках), а також особливостями історії заселення.

Високі показники зменшення частки україномовного населення (від 8 до 11%) упродовж 1959–1989 років характерні і для трьох південних областей – Одеської, Миколаївської і Херсонської, засвідчуючи загалом *меншу опірність асиміляційним процесам українського середовища пізніше заселених регіонів*. У південному регіоні за напрямом мовно-структурних змін окремо слід виділити Крим, де внаслідок політичних змін (включення Кримської області до складу УРСР у 1954 році) та міграції етнічних українців зростає і відносна частка населення з рідною українською мовою. Як бачимо, приєднання Кримської області до складу УРСР, навіть без належної культурно-освітньої інфраструктури, мало для української етнічності позитивні наслідки.

Значно нижчими темпами зменшувалась відносна кількість населення, котре вважало рідною українську мову, у центральному Подніпров'ї, особливо на Чернігівщині та на Поділлі. А у столиці, де внаслідок урбанізації різко зростає частка етнічних українців і здійснювалась дальша концентрація української інтелігенції, частка населення з рідною українською мовою, навпаки, різко зростає, започаткувавши процес подолання контрастності етнонаціонального і мовного складу населення великого міста та прилеглої сільської округи. Приріст частки населення з рідною українською мовою у Києві (13,9%) став навіть вищим від приросту частки етнічних українців (12,3%). З позицій життєдіяльності українського етносу такі зміни мали прогресивний характер.

У західному регіоні частка україномовного населення зменшилась лише в Івано-Франківській області, передусім з огляду на порівняно вищі темпи імміграції росіян, зумовлені політичними чинниками та індустріалізацією

Прикарпаття. Майже не змінився цей показник у двох волинських областях – Волинській і Рівненській. Найвищий приріст частки населення з рідною українською мовою відбувся у Закарпатській, Львівській та Чернівецькій областях завдяки вищим значенням зростання частки етнічно українського населення загалом.

Зростання частки населення, що вважало рідними інші мови, відбулося лише у деяких центральних, центрально-східних, східних і південних регіонах (Дніпропетровська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Кримська (на той час) області) переважно завдяки більшому напливу мігрантів нового покоління з азійських регіонів тодішнього СРСР. В регіонах компактного розселення неслов'янських етнічних меншин (Закарпатська, Чернівецька, Одеська області) частка населення, що вважала рідними інші, крім української і російської, мови, зменшилася.

Загальні тенденції змін мовної структури населення України засвідчує аналіз динаміки мовного середовища української етнічної нації та російської меншини (див. табл. 4.9). Саме динаміка частки українців, що вважали рідною російську мову, розкриває механізми різкого зростання частки всього російськомовного населення. Частка етнічних українців, котрі стали визнавати рідною російську мову, найбільше зросла (понад 12%) у східних і південних областях: Донецькій (19,4%), Запорізькій (12,4%), Луганській (21,2%), Одеській (13,4%). Вище середніх по Україні значень (понад 6%) обсяги русифікації етнічних українців охопили Дніпропетровську (8,0%), Миколаївську (6,8%), Харківську (9,5%) області. На рівні середніх по Україні значень – Херсонську область, і нижче середніх – Сумську, Крим та центральні (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Хмельницька, Черкаська) і західні (Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська і Чернівецька) області України. Дещо зменшилася частка етнічних українців з рідною російською мовою лише у Львівській, Тернопільській та Чернігівській областях, але найбільш помітно – у м. Києві, оскільки у столиці на той час стали активно проявлятися процеси українського етнокультурного піднесення.

Своєрідним індикатором життєздатності українського мовного середовища загалом може бути його спроможність асимілювати інші етнічні групи у процесі природної взаємодії та адаптації (про державну політику, яка у той час сприяла б українізації, немає підстав говорити). В цьому контексті у 1959 р. лише 1,8% етнічних росіян в Україні вважали рідною українську мову, що свідчить про їхню мінімальну асиміляцію у післявоєнний період, своєрідно відображаючи реальне становище національних культур того часу. Впродовж наступних 30 років частка етнічних росіян з рідною українською мовою ще зменшилась – до 1,6%. Найбільше зменшення їхньої відносної частки відбулося в тих регіонах центрально-східної України (Полтавська, Київська, Кіровоградська, Черкаська області), де на початку 50-х років українське мовно-культурне середовище, особливо у сільській місцевості, мало впливовий характер, який однак істотно послабився в наступні десятиліття. І лише в кількох регіонах, переважно західних, частка росіян, що визнали рідною українську мову, дещо зросла.

Таблиця 4.9

Мовно-асиміляційні зміни в середовищі української етнічної нації та російської етнічної групи впродовж 1959–1989 років*

Автономія, області, столиця	Частка етнічних українців, що вважала рідною російську мову, %			Частка етнічних росіян, що вважала рідною українську мову, %		
	1959	1989	частка зросла (зменшилася) на, %	1959	1989	частка зросла (зменшилася) на, %
Україна	6,45	12,3	5,85	1,84	1,6	-0,24
АР Крим	47,0	47,4	0,4	0,05	0,1	0,05
Вінницька	1,0	1,8	0,8	5,6	4,8	-0,8
Волинська	0,6	0,6	0,0	4,3	5,8	1,5
Дніпропетровська	7,2	15,2	8,0	3,2	2,2	-1,0
Донецька	21,0	40,4	19,4	0,9	0,6	-0,3
Житомирська	1,5	3,2	1,7	7,9	8,0	0,1
Закарпатська	0,7	1,0	0,3	1,2	3,8	2,6
Запорізька	10,6	23,0	12,4	2,2	1,7	-0,5
Івано-Франківська	0,45	0,6	0,1	3,1	3,9	0,8
Київська	1,0	2,0	1,0	6,8	4,7	-2,1
Кіровоградська	2,0	3,6	1,6	4,9	4,5	-0,4
Луганська	12,5	33,7	21,2	1,1	0,7	-0,4
Львівська	1,7	1,1	-0,6	1,5	2,9	1,4
Миколаївська	9,5	16,3	6,8	3,2	2,6	-0,6
Одеська	12,4	25,8	13,4	1,0	0,9	-0,1
Полтавська	1,4	2,9	1,5	7,4	4,1	-3,3
Рівненська	0,7	0,9	0,2	4,4	6,0	1,6
Сумська	6,7	9,2	2,5	2,7	2,8	0,1
Тернопільська	0,3	0,2	-0,1	5,4	7,7	2,3
Харківська	11,0	20,5	9,5	1,9	1,5	-0,4
Херсонська	6,7	12,3	5,6	4,5	3,9	-0,6
Хмельницька	0,9	1,7	0,8	6,7	6,2	-0,5
Черкаська	1,0	2,1	1,1	5,7	4,6	-1,1
Чернівецька	1,6	2,6	1,0	1,4	2,6	1,2
Чернігівська	6,8	6,7	-0,1	4,3	3,5	-0,8
м. Київ	28,1	21,2	-6,9	0,6	1,3	0,7

* Розраховано за офіційними матеріалами переписів населення 1959 і 1989 років

Унаслідок нерівномірності мовно-асиміляційних процесів 1959–1989 років у регіонах України поглибилася етномовна диференціація між, з одного боку, центральними і західними та, з другого боку, східними і південними областями. Причому південні регіони, які впродовж 20–30 років істотно вирівнялися за етнічним складом населення з центральними, знову віддалилися від основного українського етнокультурного ядра. Такі зміни, у свою чергу, призвели до порушення цілісності українського мовно-культурного середовища східних і південних регіонів та дальшої його маргіналізації, зокрема звуження сфери вживання української мови навіть у сільській місцевості. Водночас дві західні області, Закарпатська і Чернівецька, які найпізніше увійшли до складу України, за етнічним і мовним складом населення дещо вирівнялися із іншими західними регіонами.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Як змінилося співвідношення кількості населення з рідною українською та рідною російською мовами впродовж другої половини ХХ ст.? Чим були зумовлені такі структурні зрушення?
2. Які регіональні особливості змін кількості населення, що вважало рідною українську, російську та інші мови, за цей період?
3. Назвіть етногеографічні процеси, що були спричинені змінами в структурі населення за рідною мовою. До яких етнокультурних наслідків вони призвели?

4.4. Релігійно-конфесійний чинник етногеографічних змін в Україні впродовж ХХ ст.

Упродовж ХХ ст. значний вплив на перебіг етнодемографічних і геоетнополітичних процесів мав релігійно-конфесійний чинник, роль якого у міжетнічних контактах, у процесах збереження та зміни ідентичності особливо помітно виявилась на окраїнах української етнічної території. Історичні передумови склалися так, що у смузі західного етнічного пограниччя, починаючи з кінця ХІV і до середини ХХ ст., українську етнічність фактично і навіть офіційно ототожнювали із греко-католицькою і православною конфесіями, чітко відмежовуючи від польської, словацької (переважно римо-католики) та угорської (римо-католики і протестанти) етнонаціональних ідентичностей. Тут основну роль відігравала не так підпорядкованість конфесій, як мова літургії, яка істотно впливала на формування культурних традицій та орієнтацій. Тому *перехід із греко-католицької чи православної конфесії у римо-католицьку означав розрив з українською (руською) мовно-культурною традицією, вів поступово до втрати національної української ідентичності і дальшого ототожнення з польською, угорською чи словацькою*. Відповідно і географія поширення греко-католицької і православної (на західному пограниччі) конфесій відображала і межі поширення українського етносу. В цьому контексті західні межі греко-католицьких єпархій на початок ХХ ст. (Мукачівської, Пряшівської, Перемиської, а до 1875 р. й Холмської), особливо у зіставленні із сучасним українським розселенням, можуть бути своєрідним мірилом для визначення розмірів зміщення зі заходу на схід української етнічної території і окраїнних етнічно українських територіальних втрат. Водночас етнодемографічні втрати, яких зазнав український народ у прикордонних західних регіонах, були спричинені не стільки міжрелігійними і міжконфесійними взаєминами, як значною мірою політичним втручанням у сферу релігійного життя. Це, зокрема, результат таких послідовних змін, як підпорядкування Мукачівської і Пряшівської єпархій угорському уряду, який розпочав витіснення церковно-слов'янської мови як певного гаранта національної ідентичності і введення у церковно-освітні установи та греко-католицький обряд угорської мови, створення у 1912 р. окремої Гайдудорозької єпархії, яка з'єднала греко-католицькі громади західного Закарпаття, виділені з Мукачівської і Пряшівської єпархій. Отже, внаслідок цілеспрямованої політики

витіснення давньоукраїнських елементів з обряду і релігійної літератури кілька десятків тисяч українців у північно-східній частині сучасної Угорщини, котрі ще до ХХ ст., попри помітну акультурацію, зберігали самоназву “русин”, у 20–30-х роках минулого століття були остаточно асимільовані.

Значної шкоди національній самобутності українського населення у межах сучасної Словаччини завдала ліквідація греко-католицької церкви комуністичним чехословацьким режимом у 40-х роках і примусове запровадження православної віри, внаслідок чого десятки тисяч українців, не бажаючи переходити на православ'я, визнали себе словаками-католиками. Зворотний процес переходу з православ'я у греко-католицьку церкву після 1968 р. і особливо після ліквідації чехословацького прорадянського режиму завдав, як це не парадоксально, також значних втрат, оскільки, з одного боку, певна частина українців вже ідентифікувала себе з православною церквою, а з іншого – греко-католицька церква у Словаччині вже була на той час дуже словакізована. Отже, якщо на початок ХХ ст. на території сучасної Словаччини проживало близько 100 тис. українського населення, то за переписом 1991 року – лише 31 тисяча (до того ж поділених на русинів і українців). Значна кількість греко-католиків у статистиці сучасного угорського і словацького населення (майже 400 тис.), переважно українського походження, також є відображенням розширеного відтворення українських етнотериторіальних втрат у цьому регіоні.

Дещо по-іншому проходили подібні процеси у Галичині, оскільки тут греко-католицька церква мала міцніші позиції і виражений український національний характер. Але, незважаючи на це, польська людність у Галичині мала більші економічні і політичні можливості, а тому і тут відбувалися процеси асиміляції, в т. ч. і на ґрунті переходу з греко-католицької церкви у римо-католицьку. Ще В. Барвінський (1901), порівнюючи австрійські переписи населення, виявив у другій половині ХІХ ст. значну кількість (майже 200 тис. осіб) т. зв. латинників, тобто населення переважно українського походження (була тут і деяка частка зукраїнізованих польських селян) і з українською розмовною мовою, котре прийняло римо-католицьке віровизнання, ставши своєрідним субстратом колонізації. У наступні десятиріччя, особливо впродовж 20–30-х років, тенденція до зміни етнічного обличчя деяких груп українського населення через перехід на римо-католицьке віровизнання зберігалась. За підрахунками В. Кубійовича, у 1939 році в українській Галичині налічувалось уже 514 тис. латинників (8,8% усього населення), котрих польський уряд однозначно трактував як поляків. Причому в офіційній статистиці польської людності Галичини, за оцінками В. Кубійовича, латинники становили 35%.

Найбільших етнічних втрат зазнало українство внаслідок цілеспрямованої політики у галузі релігійної сфери на Холмщині, де українське духовенство і миряни опинилися в епіцентрі польсько-російського протистояння, в якому польські провідні верстви намагалися колонізувати та уніфікувати з латинським літургійний обряд, а російські – підпорядкувати єпархію адміністративно. Ще у 1875 р. російський уряд ліквідував Холмську греко-католицьку єпархію, що значно послабило тут український етнокультурний потенціал. І коли у

1905 році було дано дозвіл на діяльність римо-католицької церкви, велика кількість українського населення (понад 150 тис.), не бажаючи визнавати православ'я, перейшла до римо-католицької церкви, чим фактично ідентифікувала себе з поляками.

Підкреслюючи значення церковно-слов'янського обряду як певного гаранта національної ідентичності на західних окраїнах української етнічної території, не можна не відзначити і таких деструктивних етнокультурних явищ, як москвофільство, політичне русинство, зорієнтованих на порушення цілісності українського народу, і які значною мірою спиралися на інерційність мовно-культурних традицій. Особливо негативні наслідки мав симбіоз церковно-слов'янської мови, москвофільства і політичного русинства у Закарпатській Україні, де він надовго пригальмував поширення нової літературної мови на основі живої народної і нового етноніма "українці".

Отже, впродовж ХХ ст. антиукраїнські акції щодо організації релігійного життя суттєво перешкождали консолідації нації і подоланню регіонального відчуження. Україна, як етнонаціональна цілісність, так і не склалась як релігійно-конфесійна цілісність. Конфесійні центри мало формували в свідомості віруючих образ єдиної України. Канонічна відчуженість, адміністративна підпорядкованість конфесій зарубіжним центрам, які перешкождали формуванню автономних, зв'язаних на території України церковно-адміністративних структур, детермінували вузькорегіональну свідомість, а це зумовлювало посилення етнокультурної диференціації у регіональному розвитку, послаблювало внутрішній опір асиміляції, особливо в окраїнних етнічно українських регіонах. Обсяги українських етнодемографічних втрат також залежали від територіальної структури української етнічної території. Зокрема, в межах українського етнодемографічного ядра, з огляду на вищий ступінь цілісності культурного середовища та відносно менший вплив негативної ролі політичного та релігійно-конфесійного чинників, етнодемографічні втрати були не так помітні, як на окраїнах української етнічної території. Під впливом державної політики та негативних тенденцій розвитку релігійно-конфесійних взаємин упродовж ХХ ст. сформувалися і, що важливо, продовжують діяти в сучасній Україні механізми багатьох етнокультурних процесів, зорієнтованих на послаблення демогеографічного і мовно-культурного потенціалу української етнічної нації, які в сучасних умовах є географічною основою низки кризових явищ української етнічності.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Перелічіть українські етнодемографічні втрати, спричинені негативними тенденціями розвитку релігійно-конфесійних взаємин.
2. Які регіональні відмінності негативного впливу релігійно-конфесійних взаємин на етногеографічні процеси в Україні впродовж ХХ ст. ви можете назвати?

РОЗДІЛ 5. ЕТНОГЕОГРАФІЧНА СТРУКТУРА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

5.1. Етногеографічні параметри державної території та державних кордонів України

Незалежна Україна у 1991 році успадкувала територію УРСР, конфігурація якої остаточно окреслилась після Другої світової війни. Територія УРСР була сформована лише з частковим урахуванням етногеографічного чинника, тому процес успадкування визначив помітну невідповідність і розмірів, і конфігурації державної території українському етнічному ареалу, який на основі національного принципу державотворення мав би стати ядром державної території України. Складність історії державотворення, яку здебільшого зумовлювало зовнішнє втручання, спричинила державно-політичне відокремлення від основного українського етнонаціонального ядра цілих історичних і етнографічних областей, що послабило й етнокультурний, і геополітичний потенціал України як самобутньої країни. Такі переважно етнічно українські регіони, що не увійшли до складу України, як Холмщина, Підляшшя, Берестейщина, Лемківщина, Кубань, вклинюючись глибоко в інонаціональні території, поєднували одночасно Прибалтійський, Центрально-Європейський, Кавказький світи, несучи в собі певні їхні ознаки, що робило загальноукраїнську національну культуру і світогляд більш багатограними, а економічні і політичні перспективи багатообіцяючими. І, зрозуміло, їхнє здебільшого насильне прилучення до інших держав знизило загальнонаціональні можливості і звузило перспективи. Хоча, безумовно, з огляду на незворотні наслідки тривалих змін та необхідність збереження політичної стабільності у Центрально-Східній Європі, не може бути мови про перегляд у сучасних умовах державно-територіальних реалій, що склалися у післявоєнний період.

Історично-географічні особливості формування державності України впродовж ХХ ст. свідчать, що її державна територія в етногенетичному відношенні має *інтеграційний* характер, тобто включає регіони, які тривалий час розвивалися в складі різних держав, зумовлюючи помітні регіонально-культурні відмінності. Але, незважаючи на це, *основним чинником, який визначив об'єднання різних історичних регіонів в одному державному утворенні, незалежно від того, яким шляхом це було здійснено, була географія етнічних українців, розуміння їхньої єдності в середовищі культурних і політичних еліт, право українського народу на самовизначення на своїй етнічній території.* Це і визначило той факт, що близько 95% державної території України – це українська етнічна територія, що в свою чергу

ставить Україну за історично-генетичними засадами в один ряд з іншими національними державами, сформованими на основі політичного самовизначення етносів-націй (насамперед центрально-східноєвропейських). Тому із заходу на схід (від Львівської до Сумської областей), і з півночі на південь (від Чернігівської області до північного Криму), етнонаціональна структура населення є доволі однорідною і характеризується великим превалюванням етнічних українців, що може стати природною геополітичною основою цілісності українського суспільства. Водночас складні перипетії формування державної території та кордонів зумовили й наявність в Україні ареалів компактного розселення етнонаціональних спільнот і груп та етнічно змішаних територій (Крим). Користуючись статистичними даними перепису 2001 р. у розрізі адміністративних одиниць середньої ланки (адміністративних районів і міст обласного підпорядкування), можна досить точно локалізувати ці території. Отже, етнічні росіяни в Україні становлять більшість в адміністративних одиницях середньої ланки АР Крим (за винятком Красноперекіпського і Первомайського районів), а також в Станично-Луганському, Краснодонському районах Луганської області, Путивльському районі Сумської області, таких містах обласного підпорядкування Луганської області, як Краснодон, Свердловськ, Красний Луч, Стаханов та деяких містах обласного підпорядкування Донецької області; угорці – лише в Беретівському районі Закарпатської області; етнічні румуни – в Герцаївському районі Чернівецької області; етнічні молдавани – в Новоселицькому районі Чернівецької області, Ренійському районі (відносна більшість) Одеської області; болгари – абсолютну більшість у Болградському районі і відносну більшість в Арцизькому, Тарутинському і Татарбунарському районах Одеської області (рис. 5.1). У жодному адміністративному районі чи місті обласного підпорядкування не становлять абсолютної чи відносної більшості кримські татари, євреї, поляки, гагаузи.

В умовах наростання глобалізаційних процесів на етногеографічну ситуацію в Україні істотно впливатиме її *зовнішньо-етногеографічне положення*, насамперед розміщення щодо сусідніх центрально-європейських та східноєвропейських держав, включаючи ідентифікацію етнополітичних проблем і тенденцій, що у в них спостерігаються. В цьому контексті позитивним чинником є те, що всі держави регіону визнають непорушність кордонів як один з основних принципів міжнародного права, підтверджений європейськими форумами і загально-визнаний усім міжнародним співтовариством. Але оскільки сучасні кордони у регіоні Центрально-Східної Європи є порівняно “молодими” і переважно формувалися в складних умовах Другої світової війни та післявоєнного періоду під впливом великих держав-переможців (на Тегеранській (1943), Ялтинській (1944) та Потсдамській конференціях (1945)), які хоча й були підкріплені двосторонніми міждержавними угодами, то все ж залишається відчутною визначальна роль інтересів великих держав коаліції, закладаючи в сучасних умовах і певні моменти напруженості. Це пов’язано передусім з деякою невідповідністю державних кордонів етнічним межах, а також з іншими суб’єктивними чинниками розмежування. Так, є великі ареали історичного розселення угорців

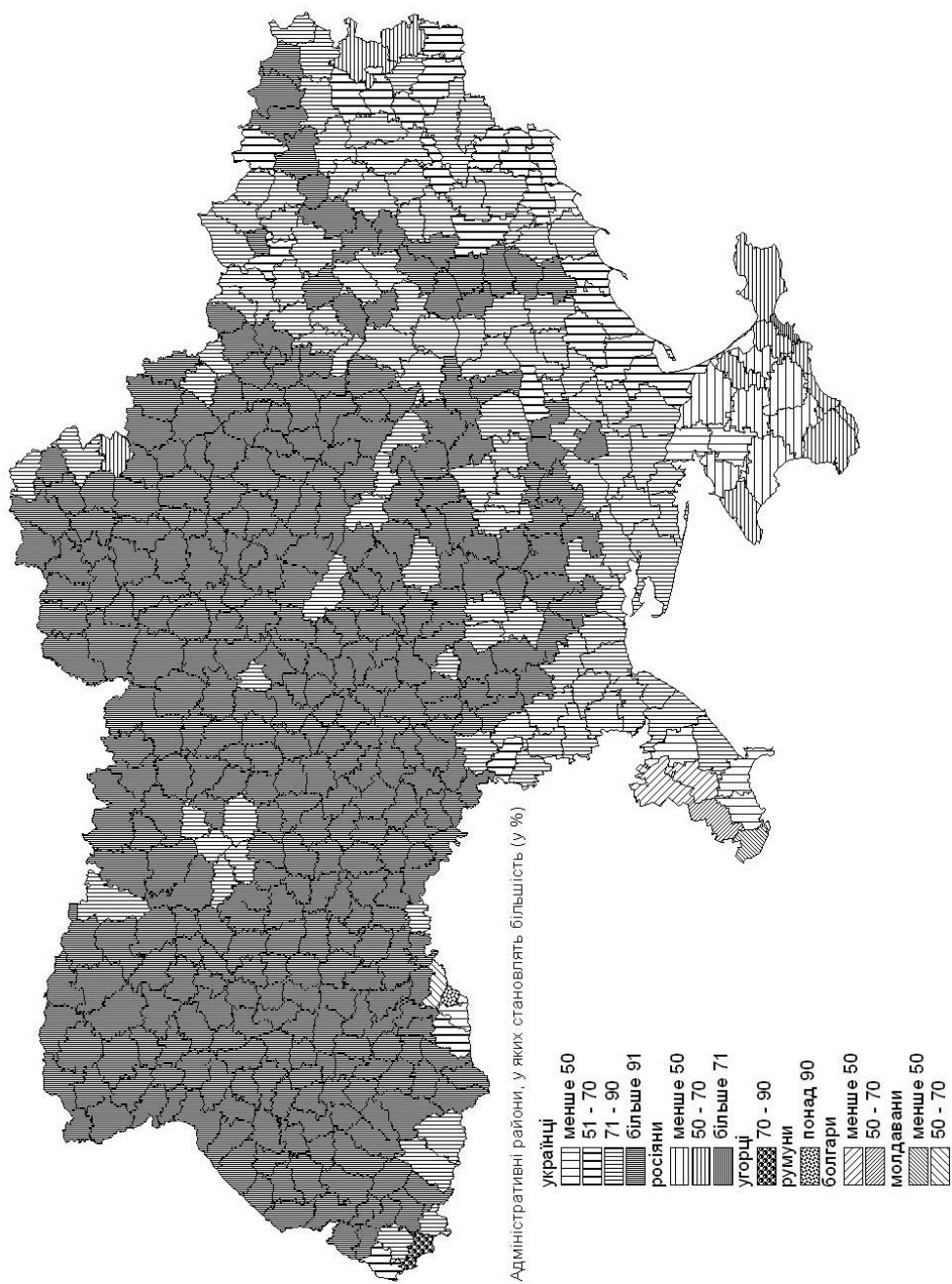

Рис. 5.1. Географія абсолютної чи відносної більшості етнічнонаціональних спільнот і груп в адміністративних районах України

на території Румунії і Словаччини, албанців – на території Сербії і Македонії, сербів – на території Хорватії, Боснії і Герцоговини. Історичні німецькі області (без корінного населення) опинилися в складі Польщі і Росії. Внаслідок цього висуваються й територіальні претензії, але переважно на неофіційному рівні. Так само поширюються й ідеї відновлення великодержав. У цьому контексті генетично експансіоністське мислення окремих політичних еліт найбільше затрималося у Росії та Румунії. Ці та багато інших моментів є причиною певного етнополітичного напруження, проте все ж більшість політичних сил регіону керується принципом реалізму і не ставить під сумнів доцільність стабільності державних кордонів.

На етногеографічні процеси в Україні, зокрема, в її прикордонних регіонах, певний вплив мають і внутрішні територіально-політичні процеси, що відбуваються в сусідніх державах, які за певних умов можуть стати генератором етнополітичного збурення. Наприклад, проблема визначення місця і ролі національних меншин гостро стоїть для Румунії (чисельна угорська, німецька й українська меншини), Словаччини (чисельна угорська й українська меншини), Сербії та Македонії (чисельна албанська меншина), Хорватії (чисельна сербська меншина), держав Балтії (чисельна російська меншина), Росії (народи Північного Кавказу, Поволжя, Європейської Півночі, чисельна українська меншина). Напруженими є стосунки між державоформуючою нацією та ромами-циганами в Чехії, Румунії, Словаччині. Гостре етнополітичне протистояння спостерігається в Боснії і Герцоговині, історичній області Косово (Сербія). На етнополітичні рухи на Кавказі і Балканах частково наклалося й активізація ісламського чинника. Тому для Росії, Молдови, Боснії і Герцоговини, Македонії залишаються актуальними проблеми реорганізації територіально-політичного устрою в аспекті етнополітичної федералізації чи автономізації, насамперед задля забезпечення етнополітичних потреб автохтонних етнонаціональних спільнот і груп. З огляду на невідповідність державних кордонів та етнічних меж для багатьох держав також важливо, щоб державні кордони не стали бар'єрами, що розділяють цілісні етнокультурні організми.

Враховуючи складність історії формування, характерні і водночас суперечливі етногеографічні особливості мають також кордони України. Загальна довжина сухопутного державного кордону становить близько 5 624 км, морського – понад 1 050 км. Україна межує по суходолу з сімома державами Центральної і Східної Європи: Росією (довжина кордону 1 955 км), Білоруссю (1 084 км), Польщею (542 км), Словаччиною (98 км), Угорщиною (135 км), Румунією (608 км), Молдовою (1 202 км). Найбільша частка довжини кордону (34,8%) припадає на кордон з Росією, далі йдуть: Молдова – 21,4%; Білорусь – 19,3%; Румунія – 10,8%; Польща – 9,6%; Угорщина – 2,4%; Словаччина – 1,7%. Конфігурацію кордонів Україна успадкувала від УРСР, але, з огляду на умови та обставини проведення, – це кордони, переважно нав'язані в односторонньому порядку впродовж того періоду, коли український народ не виступав повноправним суб'єктом міжнародно-правових відносин, не мав змоги реалізувати право на самовизначення на всій своїй етнічній території. В історично генетичному аспекті деякі ділянки

державного кордону України, передусім закарпатська ділянка, враховуючи обставини встановлення і їхню значну невідповідність етнічним межам, мають ознаки колоніальних, тобто вони проводились механічно за попередніми кордонами, які впродовж 20–30-х років минулого століття роз'єднували держави (Чехословаччину з Угорщиною і Румунією), що в культурно-національному відношенні не мають нічого спільного з українською державністю.

З огляду на суб'єктивні моменти формування, Державний кордон України відповідає межі української етнічної території, що склалася на початок ХХ ст., лише на деяких ділянках: північному сході – з Білоруссю, на сході (від р. Десни до околиць м. Білопідля Сумської області) – з Росією і на незначних ділянках кордону з Угорщиною і Молдовою. Водночас державно-політичний чинник (переселення і депортації населення, насильна і природна асиміляція) уже значною мірою призвів до того, що крайні межі західного українського розселення збігаються із західним державним кордоном, особливо з його польсько-українською ділянкою. Якщо у післявоєнний період за межами державного кордону України у прилеглих регіонах сусідніх держав проживало близько 3 млн етнічних українців, то зараз їхня кількість через несприятливі культурно-політичні умови набагато зменшилася. Разом з тим в Україні прикордонні ареали розселення національних меншин, які досить добре забезпечені соціально-культурною інфраструктурою й одержують допомогу сусідніх національних держав, зазнали лише незначного звуження. Отже, на сьогодні у прикордонній смузі України, тобто у 86 адміністративних районах, що безпосередньо прилягають до кордону, проживає понад 1 млн етнічно неукраїнського населення, що становить 10% від усього населення етнонаціональних меншин України. Саме у прикордонній смузі розміщено дев'ять адміністративних районів з усіх 23, де етнічні українці становлять меншість (абсолютну чи відносну). Найбільша концентрація етнічно неукраїнського населення у прикордонні з Угорщиною, Румунією, Молдовою. Причому насамперед у сільській місцевості. Так, якщо у Берегівському районі етнічні угорці у 2001 році становили 76,1% населення, то у м. Берегове значно менше – 48,1%. Безпосередньо у західній прикордонній смузі, зокрема, розселено понад 90% всіх угорців та румунів і понад 80% усіх молдаван та болгар України. Водночас порівняно незначна частка представників етнонаціональних меншин проживає у прикордонні з Білоруссю та Польщею. На східній ділянці кордону найбільш вагомою є частка етнічних росіян у прикордонній смузі в межах Луганської області. Такі особливості етнонаціональної структури прикордонної смуги свідчать про її важливе місце в територіальній етнополітичній системі держави, що мусить бути предметом всебічного моніторингу.

Характерною етнополітичною особливістю східних прикордонних районів України є нижчий рівень самосвідомості (етнонаціональної і державно-політичної) українського населення, поширеність регіональної та т. зв. „радянської” ідентичностей, особливо серед населення старших вікових груп. Разом з тим серед населення молодших вікових груп спостерігається помітне зростання української етнонаціональної та державно-політичної самосвідомості як наслідок об'єктивних етнополітичних процесів. Ця особливість є ще одним під-

твердженням того, що разом з непростими процесами становлення державного кордону зростатиме серед українського населення у прикордонній з Росією смузі й рівень усвідомлення своєї самобутності, причому більшою мірою це стосуватиметься саме державно-політичної ідентичності.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Який характер має державна територія України в історично-етногеографічному аспекті? Проаналізуйте її конфігурацію щодо етнічних територій та ареалів компактного розселення етнонаціональних меншин.
2. Які історичні етнічно українські регіони опинилися поза межами державної території України?
3. Розкрийте етногеографічні особливості та параметри державного кордону України.
4. Окресліть місце прикордонної смуги України у загальнодержавних етногеографічних співвідношеннях.

5.2. Етнодемогеографічні співвідношення в структурі населення України. Ідентифікація суб'єктів етногеографічних взаємин

Етногеографічна ситуація в сучасній Україні характеризується складними співвідношеннями та динамізмом, адже вона, по-перше, втілює інерцію багатьох попередніх процесів, однак, по-друге, враховуючи якісно відмінні геополітичні умови, відображає й появу нових етнодемографічних явищ. З огляду на це, розкриття основних параметрів етногеографічної структури потребує зіставлень даних останнього радянського перепису 1989 року та українського перепису 2001 року. Так, за останнім переписом населення 2001 року абсолютна кількість та питома вага української державоформуючої нації та етнонаціональних груп істотно диференційована як у розрізі сільського і міського населення всієї України, так й за адміністративними регіонами вищого рівня (табл. 5.1 і 5.2). Зокрема, якщо частка етнічних українців у всьому населенні становить 77,8%, міському – 73,7%, то у сільському населенні, етнічна структура якого більшою мірою формувалася об'єктивними демографічними процесами, є більш вагомою – 87,1%, засвідчуючи відносно високий ступінь однорідності етногеографічної ситуації у сільській місцевості України, а також і у середовищі невеликих міських поселень (рис. 5.1). Кількість українців у сільській місцевості (13,9 млн осіб) переважає кількість найбільшої національної меншини росіян (1,1 млн осіб) у 12,7 раза, а сумарну кількість населення всіх етнонаціональних меншин – в 6,7 раза. У структурі міського населення етнічні українці становлять 23 658 227 осіб (73,7%) і співвідношення між їхньою кількістю та кількістю росіян й етнічно неукраїнського населення становить відповідно 3,3 і 2,7 раза. Отже, й питома вага етнонаціональних меншин у структурі сільського й міського населення є різною: в сільській місцевості становить лише 12,9%, у містах і селищах міського типу – 26,3% (в усьому населенні – 22,2%).

Співвідношення етнонаціональних спільнот і груп у сільському та міському населенні України (за переписом 2001 року) *

Етнонаціональні спільноти	Частка етнонаціональних спільнот та груп у структурі		
	всього населення, %	сільського населення, %	міського населення, %
українці	77,8	87,1	73,7
росіяни	17,3	6,9	22,4
євреї	0,2	0,0	0,3
білоруси	0,6	0,4	0,7
молдавани	0,6	1,2	0,2
болгари	0,5	0,8	0,3
поляки	0,3	0,3	0,3
угорці	0,3	0,6	0,2
румунни	0,3	0,8	0,1
греки	0,2	0,2	0,2
татари	0,2	0,1	0,2
вірмени	0,2	0,1	0,3
цигани	0,1	0,1	0,1
татари кримські	0,6	1,0	0,3
німці	0,1	0,1	0,1
азербайджанці	0,1	0,1	0,1
гагаузи	0,1	0,2	0,1

* Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003

Помітна диференціація етнонаціональної структури населення в розрізі сільського і міського населення, що зберігається навіть попри помітні тенденції до вирівнювання, засвідчує роль міграційного чинника в етногеографічних процесах як у минулому, так і у сучасних умовах. Про це свідчить, зокрема, і той факт, що, згідно з даними перепису 2001 року, 11,1% усіх громадян України народилося поза її межами. Вектори впливу міграційного чинника завжди залежали від геополітичних обставин. Нові тенденції впливу зовнішніх міграцій на етнонаціональну структуру населення України з'явилися після проголошення незалежності України та інших республік колишнього СРСР, спричинивши хвилю переїзтів з різних мотивів (повернення на національну батьківщину, включаючи й повернення депортованого населення, пошуки кращих соціально-економічних можливостей, втеча від різних дискомфортних умов тощо). Причому, якщо на початку 90-х років обсяги імміграції населення в Україну переважали обсяги еміграції, то після 1994 року міграційне сальдо стало від'ємним. За даними М. Шульги (2002), впродовж 90-х років в Україну прибуло 929,3 тис. етнічних українців, а вибуло 715,7 тис. осіб. Міграційне сальдо

Таблиця 5.2

Питома вага етнічних українців та найбільших національних меншин в етнічній структурі населення України, %*

Регіони	українці	росіяни	євреї	білоруси	молдавани	поляки	болгари	угорці	румунни
АР Крим	24,3	58,3	0,2	1,4	0,2	0,2	-	-	-
Вінницька	94,9	3,8	0,2	0,2	0,2-	0,2	-	-	-
Волинська	96,9	2,4	-	0,3	-	-	-	-	-
Дніпропетровська	79,3	17,6	0,4	0,8	-	-	-	-	-
Донецька	56,9	38,2	0,5	0,9	-	-	-	-	-
Житомирська	90,3	5,0	0,2	0,4	-	3,5	-	-	-
Закарпатська	80,5	2,5	0,2	-	-	-	-	12,1	2,6
Запорізька	70,8	24,7	0,2	0,7	-	-	1,4	-	-
Івано-Франківська	97,5	1,8	-	-	-	-	-	-	-
Київська	92,5	6,0	-	0,5	-	0,2	-	-	-
Кіровоградська	90,1	7,5	-	0,5	0,7	-	0,2	-	-
Луганська	58,0	39,0	-	0,8	-	-	-	-	-
Львівська	94,8	3,6	-	0,2	-	0,7	-	-	-
Миколаївська	81,9	14,1	0,3	0,7	1,0	-	0,5	-	-
Одеська	62,8	20,7	0,5	0,5	5,0	0,2	6,1	-	-
Полтавська	91,4	7,2	-	0,4	0,2	-	-	-	-
Рівненська	95,9	2,6	-	1,0	-	0,2	-	-	-
Сумська	88,8	9,4	-	0,3	-	-	-	-	-
Тернопільська	97,8	1,2	-	-	-	0,3	-	-	-
Харківська	70,7	25,6	0,4	0,5	-	-	-	-	-
Херсонська	82,0	14,1	-	0,7	0,4	-	-	-	-
Хмельницька	93,9	3,6	-	0,2	-	1,6	-	-	-
Черкаська	93,1	5,4	-	0,3	-	-	-	-	-
Чернівецька	75,0	4,1	0,2	0,2	7,3	0,4	-	-	12,5
Чернігівська	93,5	5,0	-	0,6	-	-	-	-	-
Київ	82,2	13,1	0,7	0,6	-	0,3	-	-	-
Сенатополь	22,4	71,6	0,3	1,6	0,2	-	-	-	-
Україна	77,8	17,3	0,2	0,6	0,6	0,3	0,5	0,3	0,3

* Таблиця складена за: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003. Зазначено дані лише щодо етніціональних груп, частка яких у загальній кількості населення відповідного регіону становила не менше 0,2%

(213,6 тис. осіб) становить лише 0,5% від абсолютної кількості українців за переписом 1989 року, засвідчуючи відносно невисокий ступінь впливу зовнішніх міграцій на динаміку кількості та питомої ваги етнічно українського населення. Водночас за той же час в Україну прибуло 818,8 тис. і вибуло – 968,2 тис. етнічних росіян, а сальдо міграцій (-149,4 тис. осіб) становить 1,3% від кількості росіян за переписом 1989 року, виявляючи більший вплив міграцій на зменшення як кількості, так і питомої ваги етнічних росіян. Ураховуючи більш істотне зменшення частки росіян, яке зафіксував перепис 2001 року, є підстави припустити, що деяка частина іммігрантів, за попередніми паспортними даними росіяни, все ж, з огляду на своє українське етнічне походження, пізніше ідентифікувала себе як українці. Але найбільшою мірою вплинули зовнішні міграції на кількість населення кримських татар і євреїв. Насамперед завдяки імміграції кількість кримських татар зросла в Україні за міжпереписний період у 5,3 раза, а кількість євреїв зменшилася більше, ніж у 4 рази.

Обсяги сучасних зовнішніх міграцій, порівняно з першою половиною 90-х років минулого століття, істотно зменшилися, але вони продовжують залишатися чинником зміни етнонаціонального складу населення України. Оскільки сальдо зовнішніх міграцій загалом від'ємне, то найбільші зміни стосуватимуться різних темпів та ваги вибуття представників різних спільнот та груп. Для прогнозу дальших структурних зрушень деяке значення може мати показник відношення міграційного сальдо до кількості населення цієї спільноти чи групи за переписом 2001 року. Як засвідчують дані демографічних щорічників, упродовж останніх років в Україні зменшується кількість населення і державоформуючої нації, і більшості етнічних меншин. Але незважаючи на те, що у від'ємному міграційному сальдо на етнічних українців припадає більше половини, коефіцієнт зменшення їхньої питомої ваги (відсоток міграційного сальдо у кількості населення спільноти) є меншим, ніж, зокрема, у росіян, білорусів, угорців. Найвищими є темпи зменшення питомої ваги євреїв і зростання – кримських татар.

Кількісні зміни в етнонаціональній структурі населення України упродовж 1989–2001 років виявляються й у якісних зрушеннях територіальної структури етнонаціональної сфери. Передусім вони стосуються диференційованого зростання питомої ваги української етнічної нації у розрізі регіонів (табл. 5.2). За міжпереписний період частка етнічних українців зросла у всіх регіонах, за винятком АР Крим, але найбільше у м. Києві та у східних і південних областях (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська), тобто у тих регіонах, де на кінець 80-х ця частка була переважно нижчою від середніх по Україні значень (рис. 5.2). У результаті таких змін, які відбулися як унаслідок міграцій, природного руху, так і внаслідок зміни політичної ситуації, зріс демографічний потенціал української етнічної нації, особливо в напрямі із заходу на схід, і значною мірою нівелювалися райони його послаблення. Отже, *впродовж 90-х років спостерігалась прогресивна, з геополітичної точки зору, тенденція вирівнювання (деполяризації) етнонаціонального простору України.*

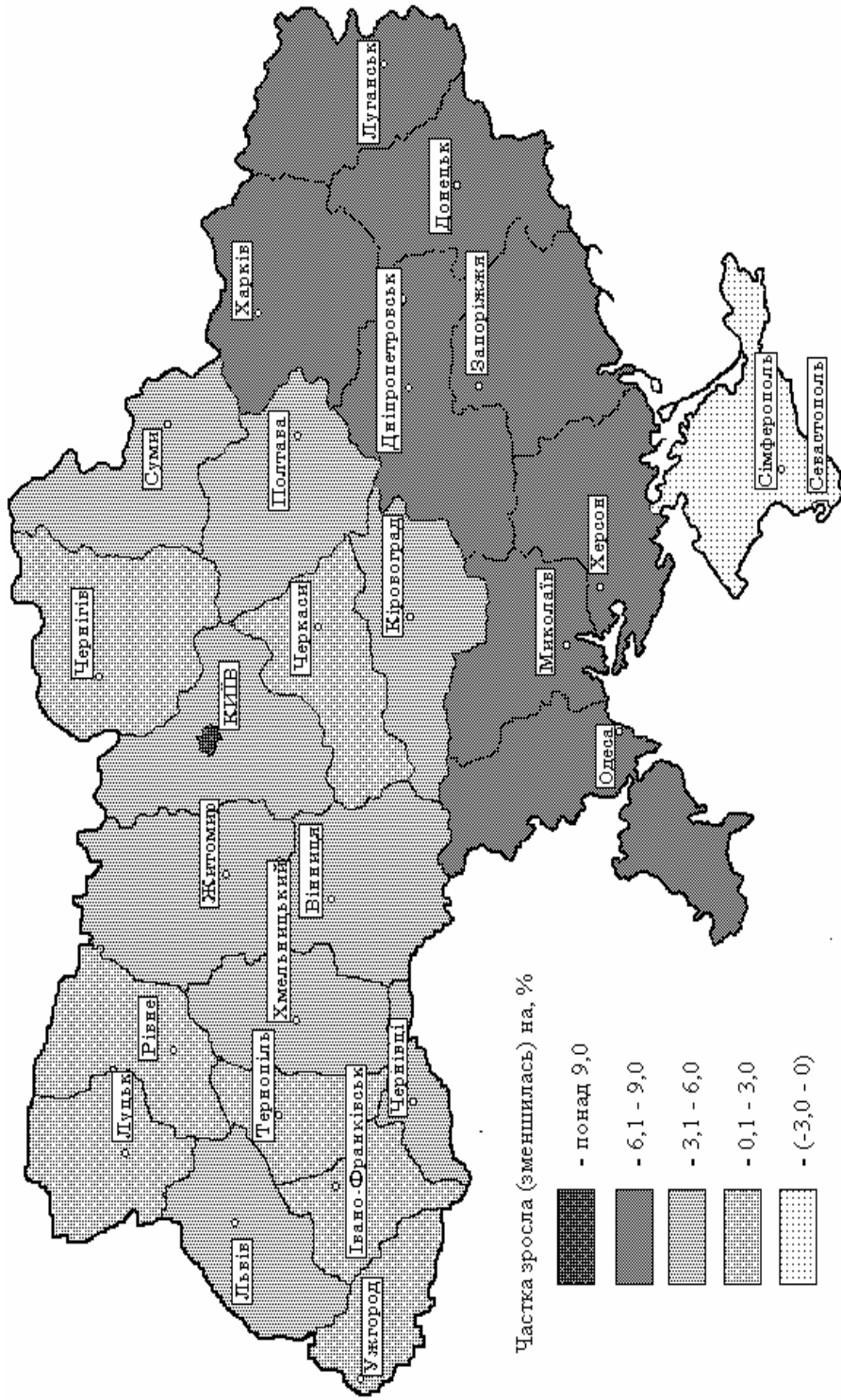

Рис. 5.2. Динаміка питомої ваги етнічних українців в Україні за міжперелісний період (1989–2001 рр.)

Великий розрив кількісних співвідношень характерний і для етнічно неукраїнського населення, адже частка найбільшої етнонаціональної меншини, росіян, переважає частку наступної за кількістю етнонаціональної меншини: в сільському населенні – в 6,3 раза, в міському – аж в 20,7 раза. Без росіян частка всіх інших етнонаціональних меншин і в сільському, і в міському населенні приблизно однакова і становить 5,2 і 5,3% відповідно. Питома вага жодної з них не досягає в усьому населенні, і у міському, зокрема, одного відсотка. У сільському населенні лише частка кримських татар становить один відсоток, а частка молдаван – 1,2%. Такі кількісні співвідношення в середовищі етнічно неукраїнського населення засвідчують, що на сьогодні в Україні є лише одна велика етнонаціональна група – етнічні росіяни і зовсім немає середніх за людністю етнічних меншин. В групі малих етнонаціональних меншин доцільно виділити підгрупу з людністю понад 90 тис. осіб (білоруси, молдавани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки) та підгрупу людністю від 75 до 30 тис. осіб (татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи). Інші етнонаціональні меншини з дуже малою чисельністю (менше 13 тис.) також утворюють окрему групу. Така демографічна класифікація етнонаціональних груп не може бути підставою для будь-яких громадянських обмежень, а, навпаки, має стати інформаційним орієнтиром щодо створення умов збереження культурної самобутності.

Об'єктивні кількісні співвідношення етнонаціональних спільнот та груп у структурі населення України, поєднані з аналізом етногенетичних засад державності та її історико-демогеографічних особливостей, дають змогу чіткіше ідентифікувати суб'єкти етнонаціональних взаємин в Україні. В цьому плані ядром етнонаціональної сфери України, державоформуючим етносом є українська етнічна нація, що підтверджується як її визначальною роллю в історичному процесі, зокрема, у державотворенні, так і питомою вагою у структурі населення, у т. ч. й територіальній (рис. 5.1). На необхідність означення української етнічної нації в етнополітичній системі України як державотворчого етносу слід вказати з огляду на поширеність некоректного для цього випадку поняття “титульна нація”, яке доцільно застосовувати до автохтонних народів, котрі через різні причини у межах свого історичного ареалу розселення уже не становлять більшості (наприклад, народи Російської Півночі – карели, комі, чукчі та ін).

Середовище етнонаціональних меншин утворюють етнонаціональні групи та невеликі корінні народи (кримські татари, гагаузи, караїми, кримчаки). Серед етнонаціональних груп, як уже зазначалося, є лише одна велика, росіяни, і низка малих та дуже малих етнонаціональних груп. Якщо такі групи є частинами народів, що сформувались поза Україною, і мають в межах основного ареалу розселення свої національні держави, то їх можна означити як національні групи (молдавани, румуни, угорці, поляки та ін.), і у протилежному випадку, тобто якщо такі частини етносів не мають поза Україною своєї національної державності, то їх окреслюють поняттям етнічні групи (роми, ассірійці та деякі ін.).

Динаміка відносних показників етнопонаціональної структури населення України впродовж 1989–2001 років*

Україна, автономія, області	Частка українців в усьому населенні, %				Частка росіян в усьому населенні, %				Частка інших етнічних меншин в усьому населенні, %				
	1989		2001		1989		2001		1989		2001		
	2	3	4	5	6	7	8	9	10				
1													
Україна	72,7	77,8	5,1	22,1	17,3	-4,8	5,2	4,9	-0,3				
АР Крим	25,8	24,3	-1,5	67,0	58,3	-8,7	7,2	17,4	10,2				
Вінницька	91,5	94,9	3,4	5,9	3,8	-2,1	2,6	1,3	-1,3				
Волинська	94,6	96,9	2,3	4,4	2,4	-2,0	1,0	0,7	-0,3				
Дніпропетровська	71,6	79,3	7,7	24,2	17,6	-6,6	4,2	3,1	-1,1				
Донецька	50,7	56,9	6,2	43,6	38,2	-5,4	5,7	4,9	-0,8				
Житомирська	84,9	90,3	5,4	7,9	5,0	-2,9	7,2	4,7	-2,5				
Закарпатська	78,4	80,5	2,1	4,0	2,5	-1,5	17,6	17,0	-0,6				
Запорізька	63,1	70,8	7,7	32,0	24,7	-7,3	4,9	4,5	-0,4				
Івано-Франківська	95,0	97,5	2,5	4,0	1,8	-2,2	1,0	0,7	-0,3				
Київська	89,4	92,5	3,1	8,7	6,0	-2,7	1,9	1,5	-0,4				
Кіровоградська	85,3	90,1	4,8	11,7	7,5	-4,2	3,0	2,4	-0,6				
Луганська	51,9	58,0	6,1	44,8	39,0	-5,8	3,3	3,0	-0,3				
Львівська	90,4	94,8	4,4	7,2	3,6	-3,6	2,4	1,6	-0,8				
Миколаївська	75,6	81,9	6,3	19,4	14,1	-5,3	5,0	4,0	-1,0				
Одеська	54,6	62,8	8,2	27,4	20,7	-6,7	18,0	16,5	-1,5				
Полтавська	87,9	91,4	3,5	10,2	7,2	-3,0	1,9	1,4	-0,5				
Рівненська	93,3	95,9	2,6	4,6	2,6	-2,0	2,1	1,5	-0,6				
Сумська	85,5	88,8	3,3	13,3	9,4	-3,9	1,2	1,8	0,6				
Тернопільська	96,8	97,8	1,0	2,3	1,2	-1,1	0,9	1,0	0,1				
Харківська	62,8	70,7	7,9	33,2	25,6	-7,6	4,0	3,7	-0,3				
Херсонська	75,7	82,0	6,3	20,2	14,1	-6,1	4,1	3,9	-0,2				

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Хмельницька	90,4	93,5	3,5	5,8	3,6	-2,2	3,8	2,5	-1,3
Черкаська	90,5	82,2	2,6	8,0	5,4	-2,6	1,5	1,5	0,0
Чернівецька	70,8	75,0	4,2	6,7	4,1	-2,6	22,5	20,9	-1,6
Чернігівська	91,5	93,5	2,0	6,8	5,0	-1,8	1,7	1,5	-0,2
м. Київ	72,5	82,2	9,7	20,9	13,1	-7,8	6,6	4,7	-1,9

*Зрештою за офіційними матеріалами переписів населення 1989 та 2001 років

Однією з істотних характеристик етнонаціональних взаємин є ступінь етнонаціональної мозаїчності, який відображає складність етнонаціональних поєднань різних держав та регіонів і для розрахунку якого можна використовувати різні показники, зокрема, індекс етнічної мозаїчності Б. Еккеля. Слід наголосити, що історично-генетичні засади етнонаціональної структури держави і регіонів більш об'єктивно відображає етнічна мозаїчність сільського населення, структура якого формується більшою мірою природними процесами. Розрахунки значення цього показника для всього населення та окремо для сільського і міського за результатами останнього перепису населення (табл. 5.4) засвідчують, що при середньому значенні показника для всього сільського населення, яке становить 0,24, виділяється лише вісім прикордонних регіонів (АР Крим, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Луганська, Одеська, Харківська і Чернівецька області), в яких значення показника порівняно вищі, що є наслідком складності заселення та міжетнічного взаємопроникнення. Причому індекс етнічної мозаїчності сільського населення АР Крим і Одеської області є навіть вищим, ніж міського. Загалом, етнічна мозаїчність міського населення за міжпереписний період істотно зменшилася (з 0,48 до 0,41), але залишається вищою, ніж сільського, в 1,71 раза, що ще раз засвідчує більшу роль механічного руху населення у формуванні його етнонаціонального складу у міському середовищі України. Однак розрив у значеннях етнічної мозаїчності міського і сільського населення України за міжпереписний період зменшився. Слід зауважити, що в жодному регіоні індекс етнічної мозаїчності міського населення не перевищує відповідний показник сільського населення АР Крим (0,67) та Одеської області (0,56), тобто етнічна мозаїчність міського населення на сьогодні переважно формується не більше, ніж двома етнонаціональними спільнотами (частинами спільнот) (виняток – Закарпатська і Чернівецька області).

Індекс етнічної мозаїчності усього населення України за переписом 2001 року становить 0,37 і є меншим, ніж у таких сусідніх державах, як Словаччина, Молдова, Румунія і дещо вищим, ніж в Угорщині і Польщі. Порівняно з ситуацією 1989 року етнічна

Ступінь етнічної мозаїчності населення України

Україна, області, автономія	Індекс етнічної мозаїчності всього населення у 2001 та 1989 роках (у дужках)	Індекс етнічної мозаїчності сільського населення у 2001 та 1989 роках (у дужках)	Індекс етнічної мозаїчності міського населення у 2001 та 1989 роках (у дужках)
Україна	0,37 (0,42)	0,24 (0,25)	0,41 (0,48)
Автономна Республіка Крим	0,59 (0,54)	0,67 (0,57)	0,51 (0,45)
Вінницька	0,10 (0,14)	0,04 (0,04)	0,16 (0,31)
Волинська	0,06 (0,09)	0,02 (0,02)	0,10 (0,20)
Дніпропетровська	0,34 (0,42)	0,18 (0,22)	0,37 (0,47)
Донецька	0,53 (0,55)	0,42 (0,45)	0,53 (0,56)
Житомирська	0,18 (0,27)	0,10 (0,15)	0,24 (0,37)
Закарпатська	0,34 (0,37)	0,31 (0,32)	0,38 (0,45)
Запорізька	0,44 (0,48)	0,38 (0,43)	0,45 (0,52)
Івано-Франківська	0,05 (0,09)	0,01 (0,02)	0,10 (0,22)
Київська	0,14 (0,19)	0,07 (0,07)	0,19 (0,29)
Кіровоградська	0,18 (0,26)	0,14 (0,18)	0,21 (0,33)
Луганська	0,51 (0,53)	0,41 (0,44)	0,52 (0,54)
Львівська	0,10 (0,18)	0,02 (0,03)	0,15 (0,28)
Миколаївська	0,31 (0,39)	0,20 (0,25)	0,36 (0,45)
Одеська	0,56 (0,62)	0,56 (0,64)	0,54 (0,58)
Полтавська	0,16 (0,21)	0,08 (0,09)	0,21 (0,33)
Рівненська	0,08 (0,12)	0,04 (0,06)	0,12 (0,22)
Сумська	0,20 (0,25)	0,16 (0,17)	0,23 (0,31)
Тернопільська	0,04 (0,06)	0,02 (0,02)	0,08 (0,14)
Харківська	0,43 (0,49)	0,31 (0,36)	0,46 (0,53)
Херсонська	0,31 (0,38)	0,23 (0,28)	0,35 (0,44)
Хмельницька	0,12 (0,18)	0,06 (0,07)	0,17 (0,30)
Черкаська	0,13 (0,17)	0,06 (0,06)	0,19 (0,28)
Чернівецька	0,42 (0,47)	0,45 (0,45)	0,34 (0,48)
Чернігівська	0,12 (0,15)	0,05 (0,05)	0,18 (0,26)
м. Київ	0,31 (0,43)	-	0,31 (0,43)

мозаїчність України істотно зменшилася (на 0,05). Більшою, ніж в середньому по Україні, є етнічна мозаїчність лише у семи регіонах (АР Крим, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Харківська, Чернівецька області) та у м. Севастополі. Найбільше значення індексу етнічної мозаїчності (0,56), характерне для Одеської області, через порівняно меншу тут частку українців та більшу частку, окрім росіян, інших етнічних груп. Інші регіони, за винятком Чернівецької області, що мають вищий ніж у середньому в Україні індекс етнічної мозаїчності, досягають його головно завдяки значній частці лише двох спільнот: українців і росіян. Близькою до середньоукраїнських значень є етнічна мозаїчність Дніпропетровської, Закарпатської, Миколаївської, Херсонської областей

та м. Києва. Водночас більшість інших областей України (13), а це понад 50% території, відзначаються мінімальною етнічною мозаїчністю (рис. 5.3). За міжпереписний період найбільше знизилася етнічна мозаїчність населення м. Києва (на 0,12), а також Дніпропетровської, Житомирської, Львівської, Миколаївської і Херсонської областей. З поверненням депортованого населення зросла етнічна мозаїчність лише в АР Крим.

Зважаючи на кількісні співвідношення, немає підстав для абсолютизації поліетнічності України та більшості її регіонів. Лише Одеську область, насамперед її південно-західну частину (Південну Бессарабію), враховуючи такі дві ознаки, як високий ступінь етнонаціональної мозаїчності та множинність ареалів компактного розселення етнічних груп, можна однозначно вважати поліетнічним регіоном. Набула за останній період рис поліетнічного (переважно триетнічного) регіону й АР Крим. Структура населення ще двох регіонів (Донецька та Луганська області) має переважно двоетнічний характер. Такі висновки підтверджуються й іншими розрахунками. Зокрема, якщо видозмінити індекс етнічної мозаїчності Б. Еккеля і замість часток етнонаціональних спільнот подати частки території, де вони становлять більшість, то значення показника етнотериторіальної мозаїчності для України буде мінімальним (близько 0,10), характерним для *етнічно моноареальних* держав. Близьким до нуля буде індекс етнотериторіальної мозаїчності (етнічної поліареальності) на близько 70% території України. І лише у Закарпатській, Одеській, Луганській та Чернівецькій областях значення цього показника будуть дещо вищими від середніх по Україні значень. Слід зауважити, що впродовж післявоєнного періоду частка компактних ареалів у межах території сучасної України, особливо в її внутрішніх районах, де неукраїнське населення становить абсолютну чи відносну більшість, у результаті депортацій, міграції, часткової асиміляції та геополітичних змін зменшилась. У сучасних умовах така тенденція більш характерна для східних і південно-східних районів. Водночас прикордонні західні і південно-західні райони компактного розселення угорців, румунів, молдаван переважно залишаються стійкими.

Кількісні параметри етнонаціональної структури населення України як у компонентному, так і в територіальному відношенні засвідчують, що Україна за етнотериторіальною структурою населення належить до типу переважно моноетнічних держав, понад 80% території яких – це ареал розселення одного етносу за наявності порівняно невеликих ареалів компактного розселення етнічних меншин та малих корінних народів, частка державоформуючого етносу в абсолютній кількості населення – понад 65%, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер. Тобто в обґрунтованій нами типології держав за етнонаціональним складом населення Україна належить до другого типу держав. До цього ж типу, який визначає доволі сприятливі передумови для формування національних держав, можна віднести й такі сусідні держави, як Білорусь, Молдова, Словаччина і Румунія; два інших сусіди, Польща і Угорщина, – ще більшою мірою моноетнічні національні держави; Росія – поліетнічна держава з домінуванням одного етносу,

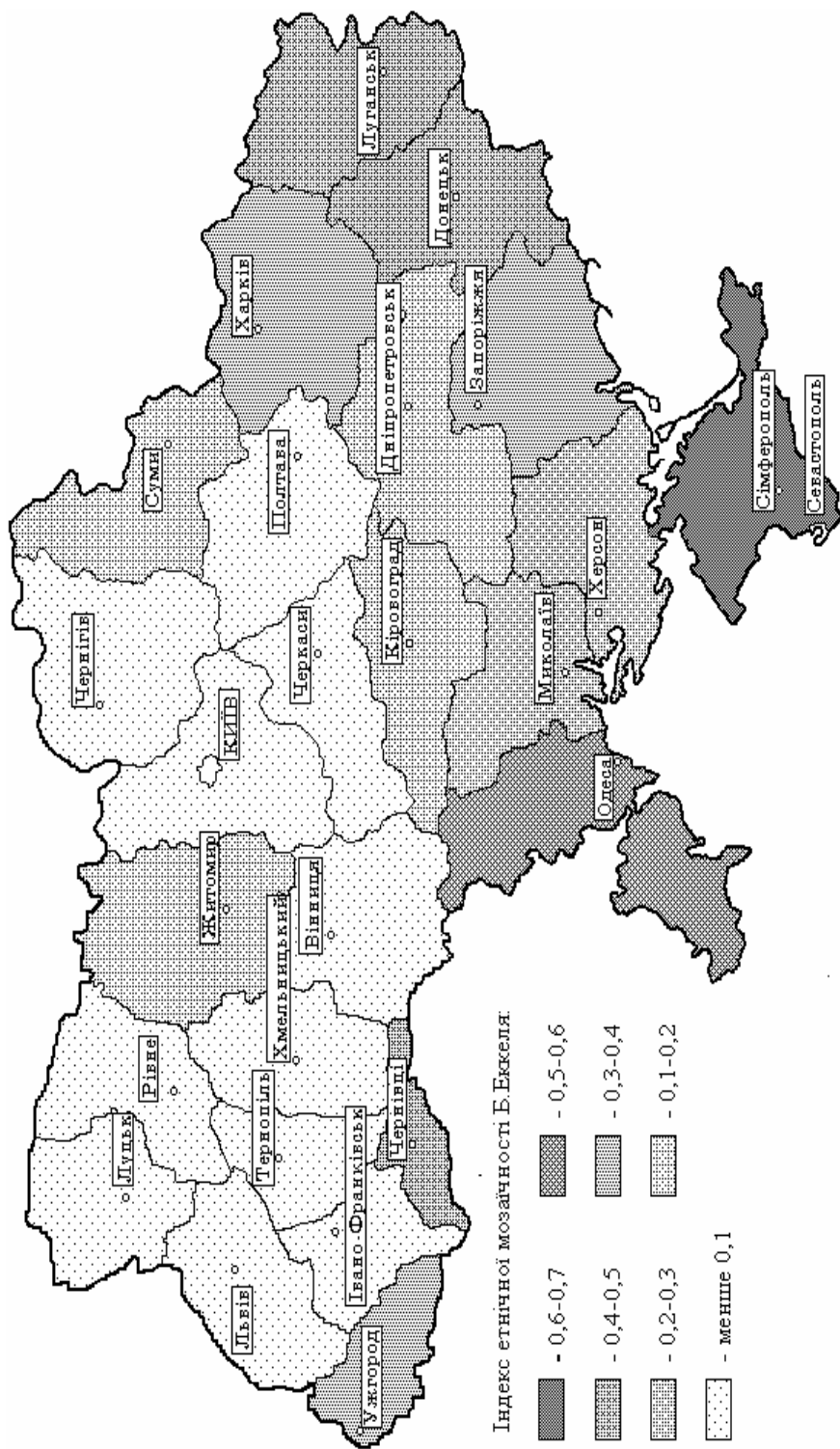

Рис. 5.3. Ступінь етнічної мозаїчності сільського населення України у 2001 році

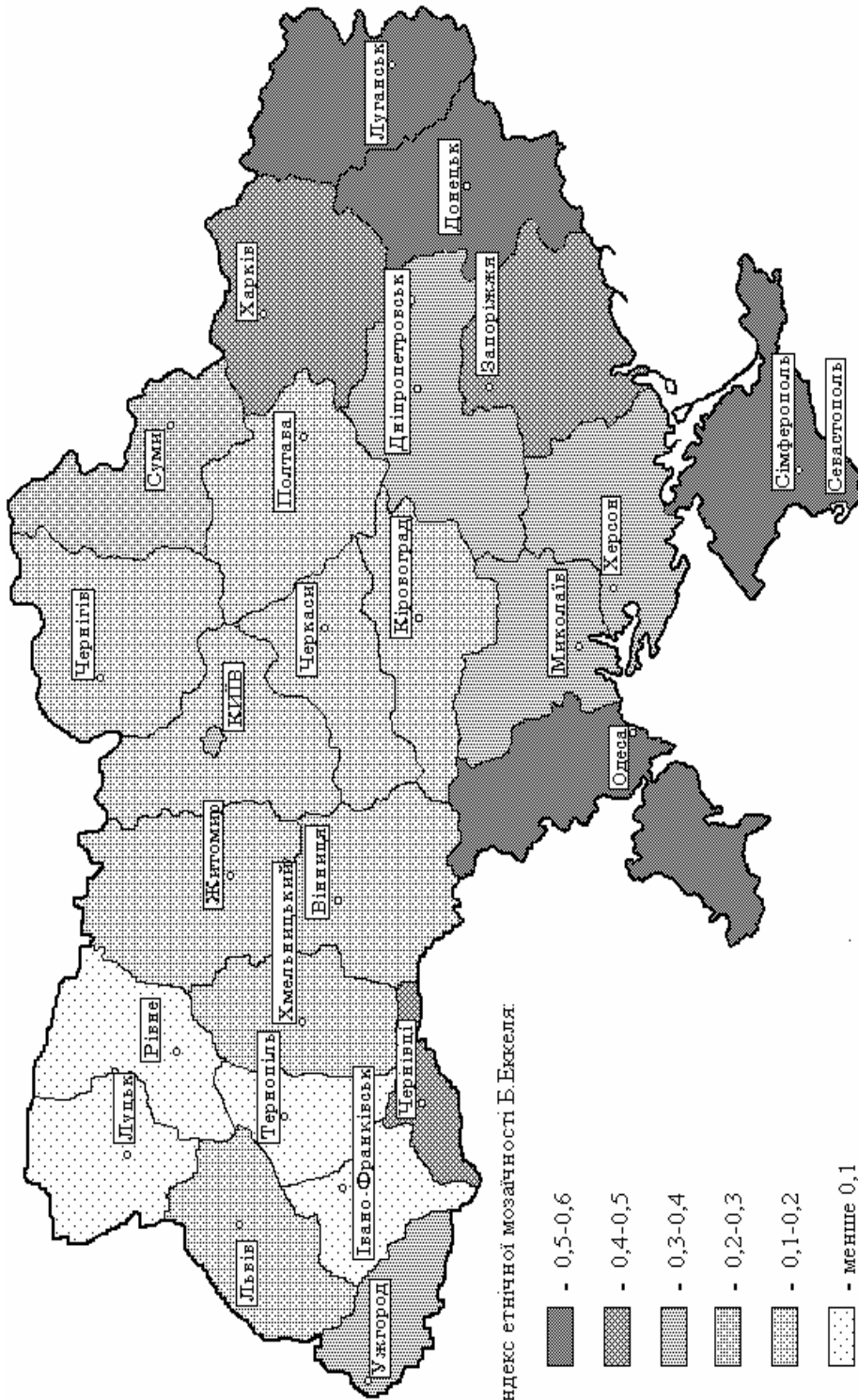

Рис. 5.4. Ступінь етнічної мозаичності усього населення України у 2001 році

яка за деякими об'єктивними геополітичними ознаками є етнонаціональною федерацією, за іншими – національною державою російської етнічної нації. З огляду на тенденції динаміки етнонаціональної структури України, спричинені новими геополітичними умовами, вона поступово еволюціонуватиме до держав першого типу.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Назвіть параметри питомої ваги етнонаціональних спільнот і груп в усьому населенні, міському та сільському населенні України загалом та за регіонами.
2. Спираючись на демогеографічні та історико-географічні особливості, ідентифікуйте суб'єкти етногеографічних взаємин в Україні.
3. Які основні зміни (і під дією яких чинників) відбулися в етнонаціональній структурі населення України за останній міжпереписний період?
4. Розкрийте особливості етнонаціональної мозаїчності регіонів України й ідентифікуйте їхні типологічні риси щодо етнонаціональної однорідності чи неоднорідності.

5.3. Географія української етнічної нації в Україні

Розглядаючи різні виміри етнонаціональної структури України, ще раз слід наголосити, що її самотність як окремої країни впродовж історичного часу забезпечував насамперед український етнос, який визначав напрям історично-політичних процесів та окрему культурну ідентичність. Автохтонний державоформуючий характер української етнічної нації підтверджується тим фактом, що згідно з даними останнього перепису населення понад 97,6% українців народилося в Україні. *Саме завдяки українському етносу-нації територія сучасної України, поділена в минулі історичні часи різними державами, набула державного статусу, цілісності і сучасного вигляду, незважаючи на те, яким шляхом це було зроблено.* Такі об'єктивні чинники засвідчують й особливу геополітичну відповідальність української етнічної нації у забезпеченні цілісності держави Україна. І згідно з конституційними засадами сучасна українська держава є результатом самовизначення української нації, яка об'єднала й інші етнічні групи у творенні національної держави і громадянського суспільства. Державоформуючий характер української етнічної нації визначається не лише історично-генетичною роллю у сфері політики, але й сукупністю інших функцій. Так, українська етнічна нація переважно визначає обличчя традиційної народної культури майже усіх регіонів України.

За переписом 2001 року абсолютна кількість етнічних українців в Україні становила 37,54 млн осіб. Причому за міжпереписний період (з 1989 по 2001 рік) вона збільшилася лише на 0,3%, але питома вага українців зросла більш істотно – на 5,1% (з 72,7% у 1989 році до 77,8% у 2001 році). Показово, що це зростання відбулося насамперед в міському середовищі: приріст питомої ваги українців у містах становив 7,9%, тоді коли у сільській місцевості – лише 0,6%. Абсолютна кількість українців у містах зросла на 4,8%, а у сільській місцевості зменшилася

на 6,5%. Враховуючи той факт, що сумарна кількість міського населення України впродовж того часу не зростала, а зменшилась (на 5,9%), є підстави вважати, що зростання частки українців у містах відбулося не лише завдяки міграційним процесам. Передусім можна зробити висновок, що через нові політичні реалії, значна частка осіб, народжених у змішаних українсько-російських сім'ях (а на кінець 80-х років більше третини росіян народилася у таких родинах), самоідентифікувались як українці. Про це свідчить і той факт, що частка росіян у містах зменшилась на 6,6% (з 29,0% до 22,4%), а у сільській місцевості на 1,3% (з 8,2% до 6,9%), та загалом – на 4,8 (з 22,1% до 17,3%). Не враховуючи росіян, сумарна частка інших етнічних меншин зменшилася лише на 0,3% (з 5,2% у 1989 році до 4,9% у 2001 році). Порівняно невелика роль імміграції у динаміці етнічно українського населення підтверджується і тим, що за даними перепису населення 2001 року лише 1,4% етнічних українців народилися на території Російської Федерації.

Отже, згідно з останнім переписом, етнічно українське населення становило 77,8% від усього населення і 87,1% від сільського населення. Дещо меншою (73,7%) є питома вага етнічно українського населення в структурі міського населення, що водночас є наслідком демографічної політики минулих періодів і вагомим чинником сучасних культурних і політичних стосунків, оскільки саме міське населення має визначальний вплив на соціальні процеси. Важливо однак зауважити, за період з 1989 по 2001 роки розрив у питомій вазі етнічних українців у сільському та у міському населенні істотно зменшився (на 7%) внаслідок більшого приросту частки українців у міському населенні (частка українців у містах зростає на 7,9%, а у сільській місцевості – лише на 0,6%), відображаючи об'єктивну і прогресивну тенденцію подолання контрастності етнонаціональної структури міського і сільського середовищ, характерної для етносоціально-географічних співвідношень у більшості залежних країн.

Статеву структуру етнічно українського населення України залишається незрівноваженою: частка жінок – 53,6%, чоловіків – 46,4% (середнє по Україні співвідношення – 53,7% до 46,3%). Кількість жіночого населення є у 1,15 разів вищою, ніж чоловічого. Це є значним негативним чинником етнодемографічного й етносоціального розвитку. Однак, як бачимо за середніми співвідношеннями, незрівноваженість статевої структури українців все ж є меншою, ніж населення етнічних меншин загалом. Найбільший розрив між кількістю жінок-українок та чоловіків-українців є характерним для регіонів з найгострішими виявами демографічної кризи (північний схід, центр), а найменший – для західних регіонів з більш сприятливою демографічною ситуацією, що підтверджує взаємопов'язаність демографічних процесів. Так, у Донецькій та Кіровоградській областях жіноче етнічно українське населення переважає чоловіче у 1,18 разів, у Луганській області – у 1,17 разів, водночас у Закарпатській області – лише у 1,07 разів, у Волинській та Івано-Франківській областях – у 1,12 разів. Окрім безпосереднього впливу на процеси відтворення, статеву структуру населення української нації має й деякі інші конкретні етнополітичні функції, зокрема, у тому аспекті, що ступінь мовної русифікації чоловічого етнічно українського

населення все ж є вищим ніж жіночого (тут позначилась роль служби в армії, більшої міграційної активності та інших чинників).

Наростання негативних тенденцій помітне й у віковій структурі української етнічної нації. Це, наприклад, неухильне зростання частки населення пенсійного віку і відповідне зменшення частки населення середнього та дитячого віку, внаслідок чого збільшується демографічне навантаження на працездатне населення. Відповідно до даних перепису 2001 року частка етнічно українського населення у непрацездатному віці становила 23,2% (серед жінок 29,4%, чоловіків – 16,1%). Середній вік етнічних українців становив 38,2. Серед найбільших етнічних груп більш сприятливі демографічні характеристики мають кримські татари (частка населення пенсійного віку 15,3%, середній вік – 33,4), румуни (частка населення пенсійного віку 19,3%, середній вік – 35), угорці (частка населення пенсійного віку 20,6%, середній вік – 37,2%) і, навпаки, менш сприятливі – білоруси (частка населення пенсійного віку – 40,3%, середній вік – 50), поляки (частка населення пенсійного віку – 40,9%, середній вік – 49,5), росіяни (частка населення пенсійного віку – 26,4%, середній вік – 41,9), болгари (частка населення пенсійного віку – 25,4%, середній вік – 40,7). Найвища частка (понад 26%) етнічно українського населення пенсійного віку є у північно-східних та центральних областях, найменша (менше 20%) – у Закарпатській області та у м. Києві.

Розвиток поколінь українців у різних геополітичних умовах зумовив більше, ніж це могло б бути в стабільних умовах незалежного етнополітичного розвитку, поширення культурно-ідеологічних бар'єрів між ними, послаблюючи міжпоколінні зв'язки. Так само у різних вікових категоріях спостерігаються різні вияви кризи української етнічності. Зокрема, серед українського населення старшого віку, за винятком західних регіонів, досить помітними є впливи більшовицької ідеології і “загальнорадянської” ідентичності, але зберігається культурна ідентифікація з українським мовно-культурним середовищем. Водночас для населення молодого віку через різні соціально-політичні чинники характерним є етнонаціональний нігілізм, залежність від російської масової культури та російського інформаційного середовища.

Кризові вияви української етнічності стосуються й природного приросту українського населення, значення якого, починаючи з 60-х років минулого століття, виявляло тенденцію до зменшення, насамперед з огляду на входження України у фазу демографічного переходу, відлуння демографічних втрат 30-х і 40-х років минулого століття, масовий виїзд молоді на т. зв. новобудови п'ятирічок, занепад сільської місцевості. Перепис населення 1989 року зафіксував різке зменшення природного приросту етнічних українців (майже у два рази) порівняно з 1979 роком. Слід зауважити, що етнічні українці у природному прирості усього населення становили у 1989 році лише 64,1%, що було значно меншим від їхньої питомої ваги в усьому населенні. Процес депопуляції (природного скорочення) українського населення, що намітився ще у кінці 70-х років (перепис населення уже у 1979 році зафіксував від'ємний природний приріст етнічних українців (-1,0‰) у сільській місцевості), поглибився соціально-економічними негараздами перехідного періоду впродовж 90-х років (житлова проблема, безробіття,

масові трудові поїздки за кордон). Однак, попри помітні загальнодержавні негативні тенденції, природний приріст серед українців є на сьогодні істотно диференційованим за регіонами з огляду на співвідношення сільського і міського населення, вікову структуру населення, показники шлюбності і розлучуваності, культурно-релігійні стереотипи і значною мірою відповідає географії природного приросту усього населення. Найнижчими є значення природного приросту у тих регіонах, де внаслідок прискореної (значною мірою штучно) урбанізації відбулися негативні зміни у віковій структурі сільського населення, і водночас у міському середовищі зросли соціальні негаразди та змінилися підходи до моделювання сім'ї (Чернігівська, Сумська, Полтавська, Луганська області).

Порівняти значення природного приросту українців та представників етнічних меншин, зважаючи на обмеженість результатів перепису, можна лише опосередковано й у розрізі окремих регіонів. Зокрема, Л. Шабашова, аналізуючи етнодемографічну ситуацію у Закарпатському регіоні, виявила вищі, порівняно з українцями, показники природного приросту румунської і ромської етнічних груп і, навпаки, менші – етнічно угорського населення (2003), які вона пояснює різними культурними стереотипами та підходами до моделювання сім'ї. Так само, на основі зіставлення демографічних показників за окремими адміністративними одиницями, а також спираючись на дані щодо вікової структури у розрізі етнонаціональних спільнот і груп, можна виявити значно менший природний приріст етнічних українців, порівняно з населенням кримських татар, і дещо менший, порівняно з деякими етнічними групами Північної і Південної Бессарабії (молдавани, гагаузи).

Одним з вагомих чинників, які впливають на природні процеси етнонаціонального відтворення, є шлюбність та розлучуваність. У цьому аспекті в Україні на сьогодні склалася ще більш тривожна ситуація. Зокрема, кількість шлюбів на 1 000 осіб за останні роки скоротилася майже удвічі, а кількість розлучень, навпаки, значно зростає. Так, у 2003 році у середньому по Україні на 1 000 осіб припадало 7,8 шлюбів і 3,7 розлучень. Як бачимо, кількість шлюбів є лише у 2,2 раза вищою від кількості розлучень, що є ще одним чинником демографічної кризи. У регіональному розрізі найнижчий показник шлюбності є у найбільш демографічно неблагополучних Сумській, Чернігівській, Кіровоградській, Луганській, Донецькій областях та АР Крим і дещо вищим від середніх значень у західних областях та у містах Київ і Севастополь. Найменшим у західних областях є і показник розлучуваності, підтверджуючи взаємопов'язаність багатьох демографічних процесів. Водночас у двох містах загальнодержавного значення (Києві і Севастополі) показник розлучуваності є одним з найвищих. Питома вага розлучених українських чоловіків становить 6,4% від усього чоловічого населення дорослого віку, жінок – аж 9,6%. Тобто розлученими є фактично кожен п'ятнадцятий український чоловік і кожна десята українська жінка. Це дещо менше, ніж серед етнічних росіян і білорусів, але більше, ніж серед кримських татар, молдаван, болгар, угорців та румунів.

Згідно з переписом 1989 року, приблизно 75% етнічних українців проживало у сім'ях, де всі члени сім'ї українці. Середній розмір української сім'ї (3,2 осіб, за переписом 1989 року) відповідає середньому по Україні і є дещо вищим від середнього розміру російської (3,0), білоруської (2,9), польської (2,9) і єврейської сімей (2,8), але нижчим від середнього розміру молдавської і болгарської (3,4) сімей.

Етнічні українці становили більшість у всіх областях України: понад 90% у 13 областях (Вінницькій, Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Полтавській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській), від 80 до 90% – у чотирьох областях (Закарпатській, Миколаївській, Сумській, Херсонській) і м. Києві, від 70 до 80% – ще у чотирьох областях (Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській, Чернівецькій), понад 60% в Одеській області і від 50 до 60% у Донецькій та Луганській областях (рис. 5.5). Меншість – лише в АР Крим і м. Севастополі, хоча в двох з чотирнадцяти адміністративних районів Криму (Первомайському і Красноперекопському) етнічні українці становлять відносну більшість, а у Роздольненському районі частки українців та росіян є приблизно рівними (понад 40%).

В районах компактного розселення етнічних меншин на заході України найменшою є частка етнічних українців у Герцаївському районі (5%). В південно-західній Одеській області найнижчою є наявність українців у Болградському районі (7,6%). Водночас у східній частині України у кількох адміністративних районах (Путильський, Краснодонський, Станично-Луганський) з кількісним переважанням етнічних росіян частка українців все ж перевищує 30% й спостерігається тенденція до вирівнювання питомої ваги українців та росіян. Це стосується й таких міст Луганської області, як Краснодон, Свердловськ, Стаханов. У Кримському регіоні дещо більше послаблення питомої ваги українців характерне для східних та передгірських районів.

Істотно диференційованим за регіонами є і кількісне переважання українців над кількістю населення найбільшої етнічної групи (у більшості регіонів це етнічні росіяни, у Закарпатській області – угорці, Чернівецькій – румуни). Отже, у 14 областях українського історичного ядра (Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська) коефіцієнт кількісного переважання українців є вищим від дев'яти; у двох західних областях (Закарпатській і Чернівецькій) українці кількісно переважають другу етнічну групу у понад шість разів, а у двох південних (Херсонській й Миколаївській) – у понад п'ять разів. Водночас у двох східних регіонах (Донецька та Луганська області) коефіцієнт кількісного переважання українців над найбільшою етнічною групою становить лише 1,5 (табл. 5.5 і рис. 5.7).

Територія поширення українців як автохтонного населення має компактний характер, що підтверджується й етнонаціональною структурою сільського населення регіонів, у 15-ти з яких частка етнічних українців перевищує 90%, а ще у восьми – 70%. (рис. 5.6). Питома вага етнічно українського сільського населен-

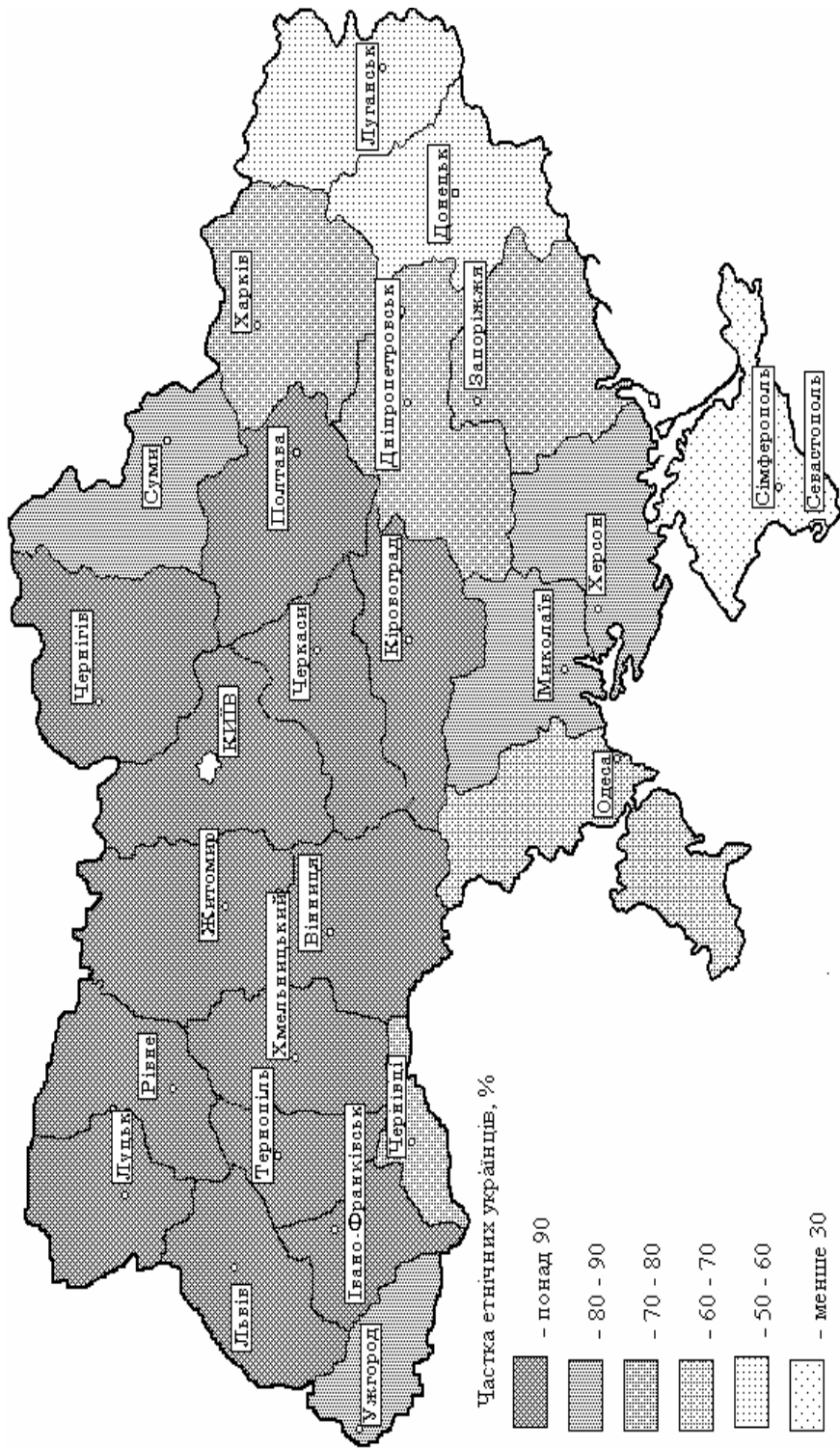

Рис.5.5. Частка етнічних українців у регіонах України

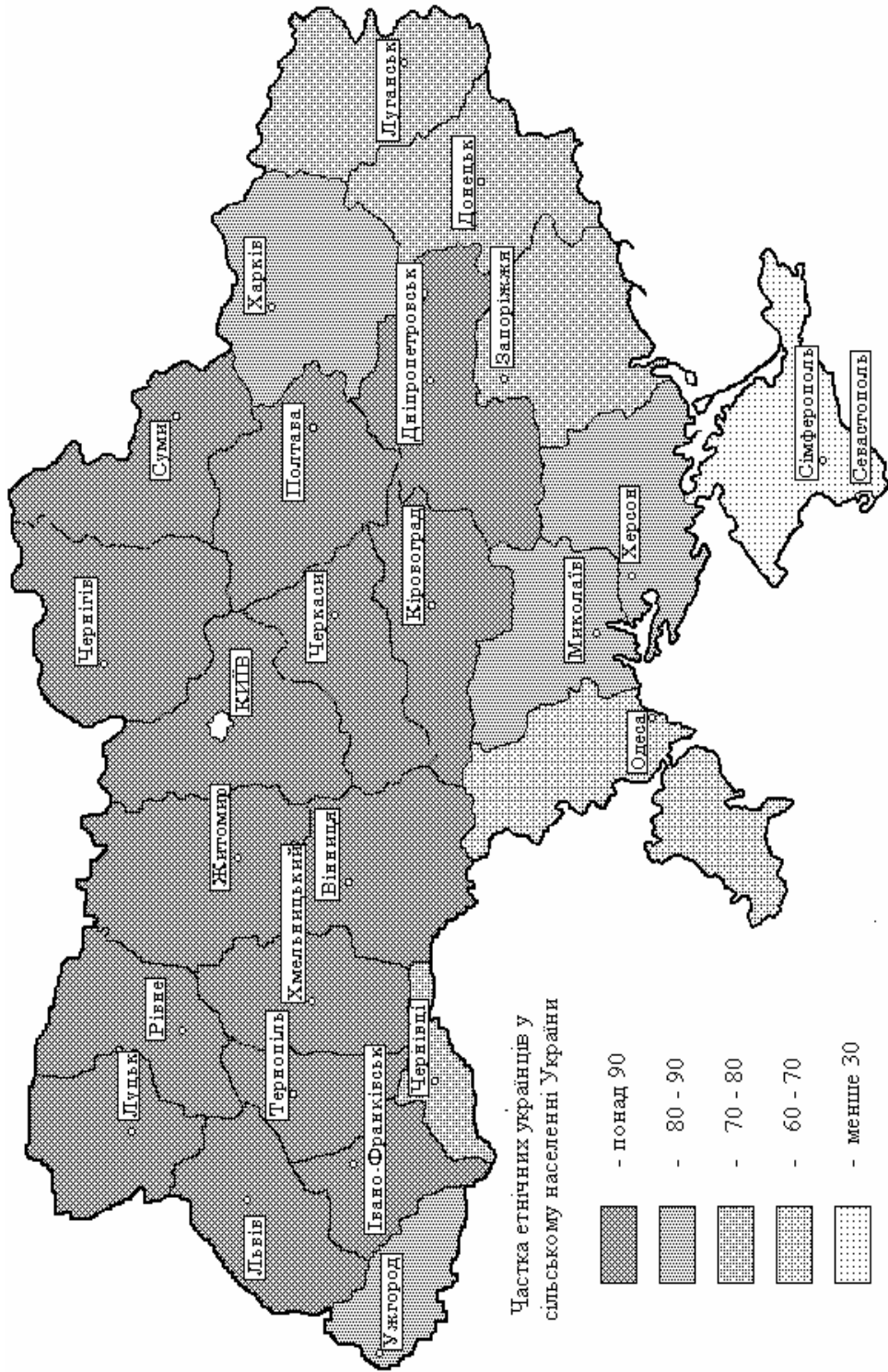

Рис. 5.6. Частка етнічних українців у сільському населенні України

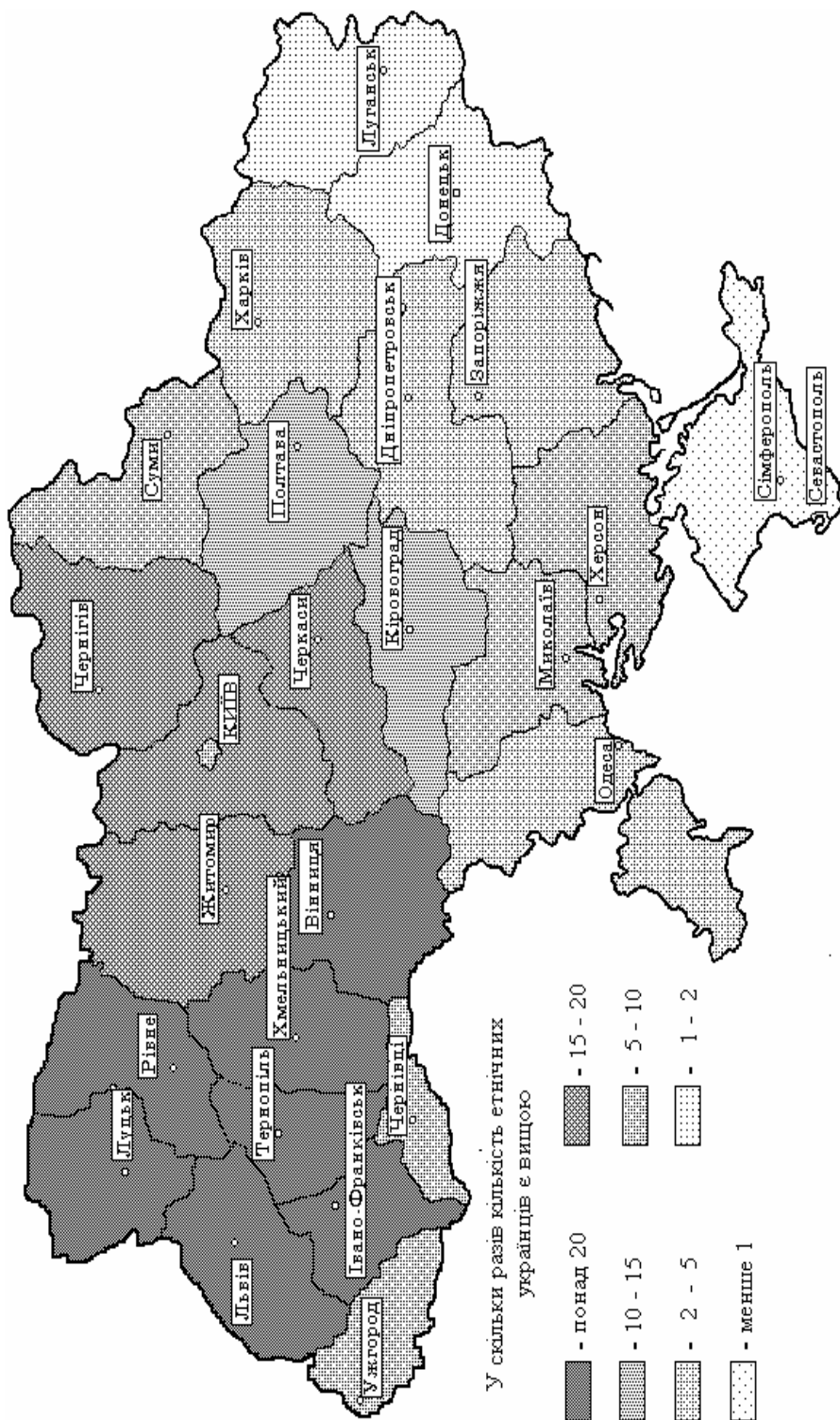

Рис. 5.7. Регіональні відмінності співвідношення кількості етнічних українців та найбільшої етнічної групи

Деякі параметри соціального складу та розміщення етнічних українців в Україні

Україна, автономія, області	Частка українців в усьому населенні, %	Частка українців в міському населенні, %	Частка українців в сільському населенні, %	Частка українців у міському населенні, %	Частка міського населення серед українців, %	Частка українців, що вважають рідною мову своєї національності	Частка українців, що вважають рідною російську мову	Густина етнічно українського населення	Густина сільського українського населення	Індекс кількісного переважання українців над найбільшою етнічною меншиною
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Україна	77,8	73,7	87,1	63,0	85,2	14,8	62,2	23,0	4,5	
АР Крим	24,3	22,5	27,4	57,5	40,4	59,5	18,9	8,0	0,4	
Вінницька	94,9	91,3	98,0	44,1	98,2	1,2	63,2	35,3	24,8	
Волинська	96,9	94,8	99,1	48,7	99,7	0,3	50,7	26,0	40,8	
Дніпропетровська	79,3	77,1	90,4	80,5	82,5	17,4	88,6	17,3	4,5	
Донецька	56,9	55,0	73,4	87,1	41,2	58,7	103,6	13,3	1,5	
Житомирська	90,3	86,8	94,7	53,5	97,8	2,2	42,0	19,5	18,2	
Закарпатська	80,5	77,5	82,3	35,3	99,2	0,5	78,9	51,0	6,7	
Запорізька	70,8	68,8	77,0	73,3	68,8	30,9	50,2	13,4	2,9	
Івано-Франківська	97,5	94,7	99,5	40,5	99,8	0,2	98,6	58,7	55,1	
Київська	92,5	89,6	96,4	55,4	98,4	1,5	60,0	26,8	15,4	
Кіровоградська	90,1	88,4	93,7	58,8	96,7	3,3	41,2	17,0	12,1	
Луганська	58,0	55,6	72,7	82,4	50,4	49,4	55,1	9,7	1,5	
Львівська	94,8	92,0	98,9	57,1	99,6	0,4	113,3	48,6	26,7	
Миколаївська	81,9	78,2	89,1	63,1	2,4	17,5	42,0	15,5	5,8	
Одеська	62,8	62,3	63,7	64,8	71,6	28,3	46,3	16,3	3,0	
Полтавська	91,4	88,3	95,7	56,3	97,1	2,9	51,4	22,3	12,6	
Рівненська	95,9	93,7	97,8	45,4	99,6	0,4	55,9	30,5	37,3	
Сумська	88,8	87,4	91,4	63,3	92,4	7,6	48,4	17,6	9,5	
Тернопільська	97,8	96,0	99,2	41,4	99,9	0,1	80,7	47,3	78,4	
Харківська	70,7	67,8	81,3	75,0	74,1	25,8	65,2	16,3	2,8	
Херсонська	82,0	78,5	87,2	57,3	87,0	13,0	33,7	14,4	5,8	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Хмельницька	93,9	90,7	97,1	49,0	99,1	0,9	65,0	33,2	26,4
Черкаська	93,1	89,5	97,2	51,4	98,3	1,6	62,3	30,3	17,2
Чернівецька	75,0	80,5	71,3	43,0	98,5	1,3	85,1	48,5	6,0
Чернігівська	93,5	90,5	97,6	56,1	94,4	5,6	36,2	15,9	18,6
м. Київ	82,2	82,2	-	100	85,8	14,2	2638,5	-	6,3
м. Севастополь	22,4	22,1	27,1	93,1	-	-	93,8	-	0,3

ня є вищою від середньорегіональних значень частки українців у більшості регіонів (за винятком Чернівецької області та АР Крим). Але, на відміну від минулого століття, українське населення становить більшість не лише в сільській місцевості, а й у міському населенні всіх регіонів, за винятком АР Крим. У Чернівецькій області частка українців у міському населенні (80,5%) є вищою ніж у сільському (71,3%).

Сучасну конфігурацію української етнічної території в Україні значною мірою визначають кордони державної території. Її форма, абстрагуючись від державних кордонів, відображає, з одного боку, географію первинного ядра в межах Полісся та Лісостепу, а також поширення ареалів пізнішої колонізації Степу та, з другого боку – колонізаційний натиск сусідніх народів, зокрема, відносно глибоке проникнення румунсько-молдавського етнічного масиву.

З часу закінчення Другої світової війни значної еволюції зазнали українські етнічні межі. Так, волонтаристські, але вже безповоротні зміни післявоєнного періоду в районі українсько-польського розселення, зумовили на сьогодні однозначно лінійний характер українсько-польської етнічної межі. Поступово відступає до лінії українського кордону й межа розселення українців на території сучасної Румунії (Мармарощина, Південна Буковина), залишаючи переважно лише невеликі острови українських поселень. Подібні процеси, хоча й не так інтенсивно, відбуваються й на українсько-словацькому та українсько-російському пограниччі. Значною мірою зберігається перехідний характер українсько-білоруської етнічної межі. Водночас, з огляду на повернення депортованого населення, зростає дифузність етнічної межі українського розселення у північній частині Криму.

Середня густина етнічно українського населення в межах України становить 62,2 осіб на км.І Різке зменшення густоти етнічних українців (до 18,9 осіб на км²) характерне лише для Криму. У всіх інших регіонах значення цього показника є вищими за 30 осіб на км. А у Донецькій, Івано-Франківській та Львівській областях густина українців є вищою за 95 осіб на км², що дає підстави стверджувати: густина всього населення України формується насамперед густотою населення етнічних українців. Демографічний центр етнічно українського розселення в Україні зміщений дещо на захід від демог-

рафічного центру всього населення України. За міжпереписний період, через відносно більший приріст кількості українців у східних і деяких південних регіонах, він змістився більше на схід, тоді, коли демографічний центр всього населення, у зв'язку з вищою депопуляцією населення північно-східного регіону, – навпаки, на захід. Унаслідок цього відбулося ще більше зближення центрів розселення етнічно українського населення та населення України загалом.

У соціально-географічній структурі української етнічної нації дуже важливим залишається співвідношення сільського і міського населення. Питома вага міських жителів серед етнічних українців за останнім переписом становила 63,0%, що все ще є нижче середнього по Україні рівня урбанізації (67,%). Частка міського населення серед українців найвища (понад 90%) у найбільш урбанізованих регіонах (Дніпропетровська, Донецька, Луганська області), разом з тим у Закарпатській, Вінницькій, Івано-Франківській, Тернопільській областях питома вага міських етнічних українців є лише від 35 до 45%.

Соціально-культурне становище українців в Україні є двоїтим. З одного боку, українці є етнічною більшістю, але з другого – помітною, а подекуди визначальною, є інерція статусу українців як дискримінованої національної меншини в складі колишнього Радянського Союзу. Це виявляється не лише у мовній асиміляції українського населення, але й у вживанні української мови в культурній сфері і навіть у соціальній структурі населення. Згідно з дослідженням Т. Рудницької, ранжований ряд за кількісними пропорціями представництва етнонаціональних спільнот в управлінському середовищі України (на високостатутних щаблях соціально-професійної драбини) має такий вигляд: 1 місце – євреї, 2 – росіяни, 3 – білоруси, 4 – українці, 5 – поляки, 6 – болгари і 7 – молдаване (1998). Порівняно меншою є і частка українців у середовищі приватного підприємництва і особливо малою – у середовищі великого бізнесу. За матеріалами перепису 1989 року, етнічні українці знаходились лише на четвертому місці (після євреїв, росіян і білорусів) і за часткою осіб з вищою і середньою спеціальною освітою. Перепис 2001 року також засвідчив їхнє деяке відставання від етнічних росіян та білорусів за здобуттям повної вищої освіти. Отже, при загалом достатній повноті сучасної соціальної структури української етнічної нації простежуються й окремі вияви соціально-культурної незрівноваженості в її структурі (недостатнє представництво в інженерно-технічній та бізнесових елітах, традиційних (кіно) та нових галузях культури і міської молодіжної субкультури), що поряд з інерцією дискримінованого соціального становища українців у попередні історичні періоди є негативним чинником у реалізації українським народом державотворчих функцій.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому виявляється державоформуючий характер української етнічної нації в Україні?
2. Розкрийте демографічні параметри та особливості розселення етнічних українців за регіонами України та у розрізі сільського й міського населення.
3. Охарактеризуйте особливості соціальної структури та соціально-культурні проблеми життєдіяльності української етнічної нації.

5.4. Геополітичні проблеми етнокультурної єдності і консолідації етнічних українців

Український етнос, незважаючи на значні регіональні відмінності, на сьогоднішній день усвідомлює свою єдність, хоча й зберігаються суттєві відмінності і етнографічного характеру у рівнях етнонаціональної свідомості українського населення. Етнографічні особливості найбільшою мірою збереглися на території Українського Полісся та Українських Карпат. Поширення таких відмінностей, яке характерне для більшості етнонаціональних спільнот і має об'єктивний характер, великодержавні політичні режими завжди намагалися використати у своїх прагненнях розчленувати політично дискриміновані народи. Зокрема, впродовж 20–30-х років минулого століття польська влада на території Західної України всіляко відокремлювала від українського етносу поліщуків, гуцулів, лемків. Подібні підходи застосовували й інші політичні режими (румунський, чехословацький).

Згідно з методологією останнього перепису, громадяни України могли зазначити не лише свою етнонаціональну приналежність, але й етнографічні особливості. Оскільки такий підхід значною мірою закладав протиставлення етнонаціональної та етнографічної ідентичностей, то його навряд чи можна вважати конструктивним. Тому кількість тих, хто ідентифікував себе з бойками, гуцулами, лемками, є значно меншою (у десятки разів) від їхньої реальної кількості. Тобто ідентифікували себе з цими етнографічними групами переважно лише ті, хто менше себе вважає українцем, ніж бойком, лемком чи гуцулом (це лише 21,4 тис. гуцулів, 672 лемки, 131 бойко, 22 литвини, 1 поліщук). За винятком гуцулів, більшість тих, хто ідентифікував себе за етнографічними ознаками, – це переважно міське населення, що відображає суперечливе явище своєрідної “етнографічної модернізації”.

І статистичні дані, і безпосередній досвід засвідчують, що етнографічна група бойків виокремлюється дуже високим рівнем української національної самосвідомості і переважно низьким рівнем етнографічної самоідентифікації. А гуцули та лемки (в Україні, але не поза її межами) поєднують порівняно вищу етнографічну самосвідомість із загальнонаціональною. Поза межами України частина представників лемківської етнографічної групи під дією різних, переважно суб'єктивних, чинників, насамперед недоброзичливої до українства позиції урядових польських і словацьких кіл, опинилась втягнутою у різні етносепаратистські моделі (окремого лемківського народу, окремого русинського народу). Слід також зазначити, що в етнополітичному аспекті діяльність етнографічних товариств при більшості позитивних моментів доволі рідко, але все ж іноді опосередковано має негативні наслідки. Зокрема, виділення деяких самобутніх рис подекуди розглядається як підстава для трактування великої етнічної мозаїчності України. Є і випадки перебільшення етнокультурної й етнополітичної значущості етнографічних відмінностей. Це стосується, зокрема, виділення їх як окремих субетносів, хоча, як уже зазначалося, їм якраз і не притаманні основні субетнічні риси. Це особливо характерно для бойків, які

взагалі не сприймають цей етнонім і жодним чином не відокремлюють себе від основного українського етнічного масиву. Не є конструктивними й окремі практичні рекомендації, що мають геополітичні аспекти, зокрема, щодо реформування адміністративно-територіального устрою відповідно до етнографічних меж, адже це суперечить основним засадам організації системи територіального управління. Зауважимо, що *політизація етнографічних відмінностей, особливо в сучасних українських умовах, має здебільшого деструктивний характер, не створюючи реальних передумов для збереження традиційної культури і не сприяючи поступовому включенню етнографічних елементів культури у загальнонаціональну, тобто розширенню загальнонаціональної культури шляхом залучення всього багатства традиційної культури етнографічних районів.*

Переважаю монорелігійна (християнська) українська етнічна нація відзначається на сьогоднішній день ще більшою поліконфесійністю, ніж у минулому. Така ситуація ускладнюється й браком соціальної впорядкованості у стосунках між конфесіями, що характерно для добре сформованих національно-політичних спільнот, а також конкуренцією за переважаючі впливи у ще донедавно атеїстичному суспільстві. Однак, хоча вияви ідентифікації великих груп населення, в т. ч. територіальних, з певними конфесіями залишаються генератором регіонального відчуження, все ж для більшості населення, особливо інтелігенції, національна свідомість стоїть вище конфесійної, а тому немає підстав для формування етноконфесійних груп у рамках української етнічної нації й небезпеки етнонаціональної дивергенції, зумовленої дією релігійно-конфесійного чинника. Проблема об'єктивної поліконфесійності українського народу потребує терпимості, толерантного ставлення, адже, як зазначав В. Липинський, "...маючи в своїй нації і Схід і Захід, і одну і другу церкву, ми мусимо, коли хочемо бути нацією, ці два напрями під гаслом єдності та індивідуальності нашої національної в собі весь час гармонізувати. Без такої гармонізації ми згинемо як нація" (1956).

Відмінності у рівнях етнонаціональної свідомості етнічних українців все ж найбільше зумовлені історичними чинниками, а тому відрізняються насамперед за історичними регіонами і значною мірою виявляються у визнанні рідної мови та у її вживанні на побутовому рівні. Перепис 2001 року зафіксував навіть деяке поглиблення мовної асиміляції українців, більш характерне не для державоформуючої нації, а для етнічних меншин. Тобто, якщо у 1989 році вважало рідною російську 12,3% етнічних українців, то у 2001 році – 14,8%, причому, що є особливо несприятливим чинником етнополітичної консолідації української етнічної нації, 3,2% усього етнічно українського населення взагалі не володіє українською мовою. При зростанні частки етнічних українців на 5,1% частка населення з рідною українською мовою зростає лише на 2,8%. І це при тому, що й відносно більша частка представників етнонаціональних меншин визнала рідною українську мову. Слід, однак, зауважити, що зростання частки українців з рідною російською мовою частково зумовлено тим, що в українське середовище інтегрували акультуровані українці-іммігранти та деяка частка населення, що у минулому ідентифікувала себе як росіяни.

Рівень акультурації етнічних українців у російськомовне культурне середовище є певним індикатором стану етнонаціональної самосвідомості, адже для українців з рідною російською мовою більш характерна змішана, "радянська", чи регіональна ідентичність. Значення показника частки українців з рідною російською мовою істотно диференційоване як за окремими регіонами, так і у розрізі сільського і міського населення. Отже, якщо загалом по Україні 14,8% етнічних українців визнало рідною російську мову, то у міському середовищі 21,8%, а у сільській місцевості – 2,7%. Порівняно з 1989 роком частка українського населення з рідною російською мовою у містах зросла на 1,8%, а у селах – на 0,7%. Як бачимо, попри деякі тенденції до русифікації українського села, все ж основним середовищем русифікаційно-асиміляційних процесів залишаються українські міста, відображаючи кризовий стан української етнічності. Найбільша частка українців (переважно це мешканці обласних центрів та великих міст) асимілювала в російськомовне середовище АР Крим (59,5%), Донецької (58,7%) та Луганської (49,4%) областей (рис. 5.8). *Ступінь цілісності українського культурно-ментального середовища відображають, по-перше, загально регіональні показники мовної асиміляції, і, по-друге, співвідношення частки українців, що вважає рідною українську мову у великих містах, та у сільській місцевості.* Отже, щодо мовної асиміляції українців у сільській місцевості, то лише в Автономній Республіці Крим більше половини (51,7%) українського сільського населення вважає рідною російську мову. Порівняно високою є частка сільських українців з рідною російською мовою ще у Донецькій (21,4%), Луганській (14,2%) та Запорізькій (10,0%) областях. Окрім цих регіонів, деякі контрасти між міським і сільським населенням у визначенні українцями своєї рідної мови характерні для Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей. А найбільший розрив між часткою українців, що вважають рідною російську мову, у регіональному центрі та у сільській місцевості характерний для АР Крим, Луганської, Донецької, Запорізької, Миколаївської, Одеської, Харківської, Херсонської областей (рис. 5.9). *У процесах мовної русифікації етнічних українців східних й південних регіонів простежується й така закономірність: чим більша частка етнічних українців в адміністративних одиницях, тим більшою є серед них і питома вага тих, хто вважає рідною українську мову.* Ця залежність є помітною як на внутрішньорегіональному, так і на загальнодержавному рівнях. Так, коефіцієнт кореляції між часткою етнічних українців в адміністративних районах Луганської області та питоною вагою українців з рідною українською мовою становить 0,87. На рівні регіонів коефіцієнт кореляції між часткою українців в усьому населенні і часткою українців, що вважають рідною російську мову (не включаючи Закарпатської і Чернівецької областей, де зниження питомих ваг українців не пов'язане з демографічною вагою етнічних росіян), становить (-0,95), засвідчуючи наявність тісного оберненого зв'язку між цими показниками.

Опосередкованим відображенням культурної цілісності українського середовища є також і показник частки росіян, котрі вважали рідною українську мову, який також істотно коливається за регіонами: від 0,2% у АР Крим, 1,3% у Донецькій і 1,7% у Луганській областях до 19,6% у Тер-

нопільській і 18,6% у Житомирській областях (при середньому 3,9%). Тобто найвищою є частка росіян з рідною українською мовою (понад 10%) у тих регіонах, де поряд із значною часткою українців більш розвинутим є українське мовно-культурне середовище (західні і центральні регіони України) і найнижчою у східних і південних регіонах, де є найвищим ступінь компактності розселення росіян, а українське культурне середовище має переважно фрагментарний характер (рис. 5.9).

Отже, обсяги мовної асиміляції українців у середовищі великих міст та у сільському і містечковому середовищах з урахуванням деяких інших чинників дають змогу окреслити територіальну модель культурно-лінгвістичної структури українського етносу, виділяючи такі ареали: 1) ареал з відносно цілісним українським культурним середовищем; 2) ареал з переважно цілісним сільським середовищем і середовищем малих міських поселень та деякою акультурацією українського населення обласних центрів, де менше 10% етнічних українців вважає рідною російську мову; 3) ареал з порушеними внутрішньорегіональними етнокультурними зв'язками: мовно асимільоване українське населення великих і середніх міст (більше 10% етнічних українців вважають рідною російську мову) і лише частково асимільоване українське населення сільської місцевості; 4) ареали із загостреними кризовими виявами української етнічності (половина і більше українського населення вважає рідною російську мову) (рис. 5.10). Для кожного із зазначених ареалів характерна низка мовно-культурних особливостей, які склалися в ході заселення території та інших соціально-політичних процесів. Перший, територіально найбільший, ареал охоплює етнічно українське населення всіх західних і центрально-західних областей України. В історично-географічному аспекті – це переважно ядро формування і розселення, яке, з огляду на вищу опірність, зазнало дещо меншої акультурації. Другий культурно-лінгвістичний ареал українського розселення включає частину українського населення центральної і центрально-східної (переважно Лівобережної) України, яка за історичними особливостями також належить до первинного ядра розселення українського народу. Характерною для цього району є практика вживання української мови у домашній обстановці і російської мови у громадських місцях, що разом з іншими чинниками зумовлює *значну невідповідність структури населення з рідною мовою і структури культурно-інформаційного середовища великих міст*. До третього культурно-лінгвістичного району в межах української етнічної території належать переважно центрально-східні (Дніпропетровщина), східні (Харківщина) та південні регіони України (Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області). Попри те, що сільське населення цього району у великій більшості вважає рідною українську мову, її мінімальне використання у більших містах “тисне” на різні соціальні середовища сільської місцевості (молодь, інтелігенцію), що веде до поступового звуження україномовного середовища і в українському селі. І нарешті, кризові явища української етнічності (глибока русифікація українського як міського,

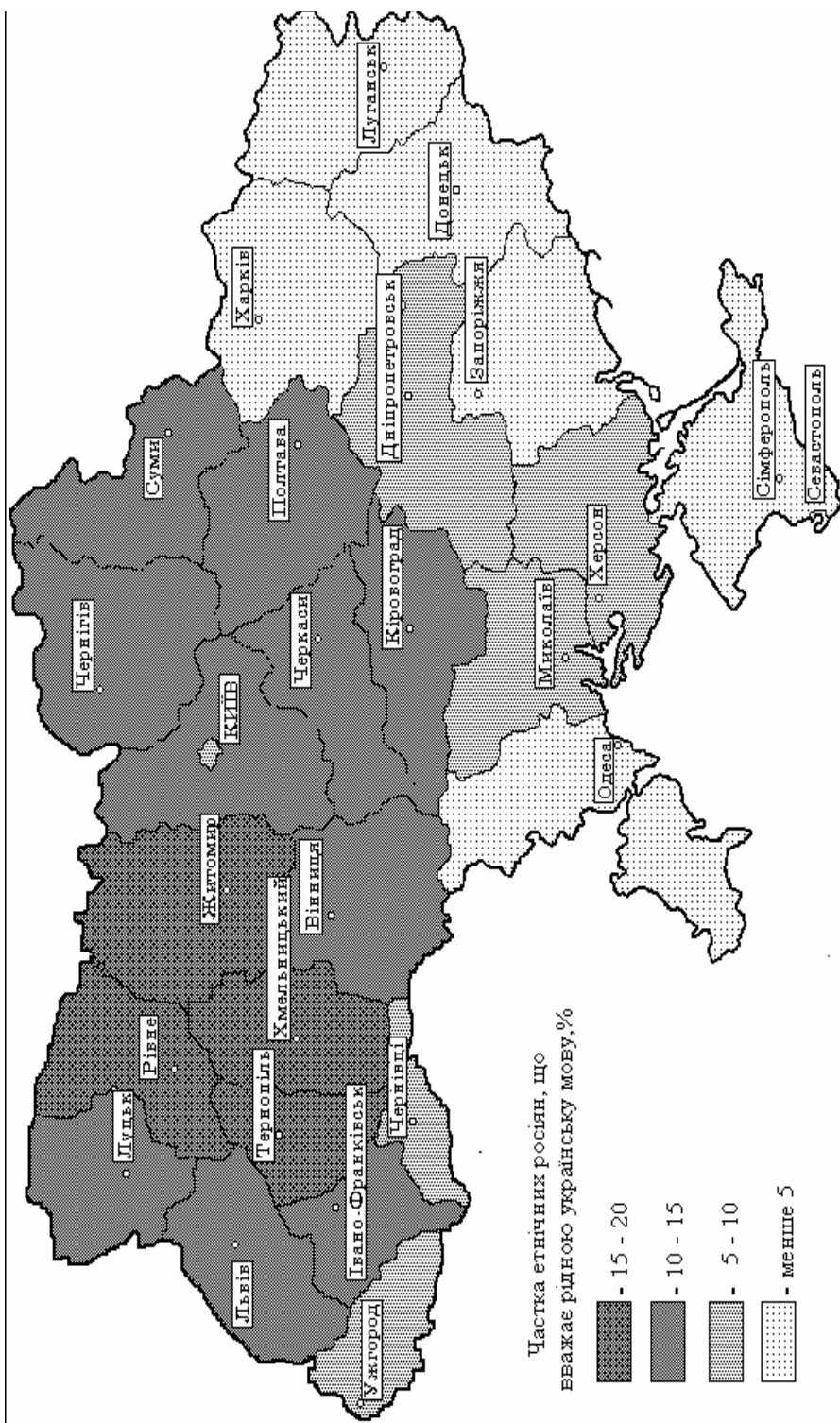

Рис. 5.9. Частка етнічних росіян, що вважають рідною українську мову

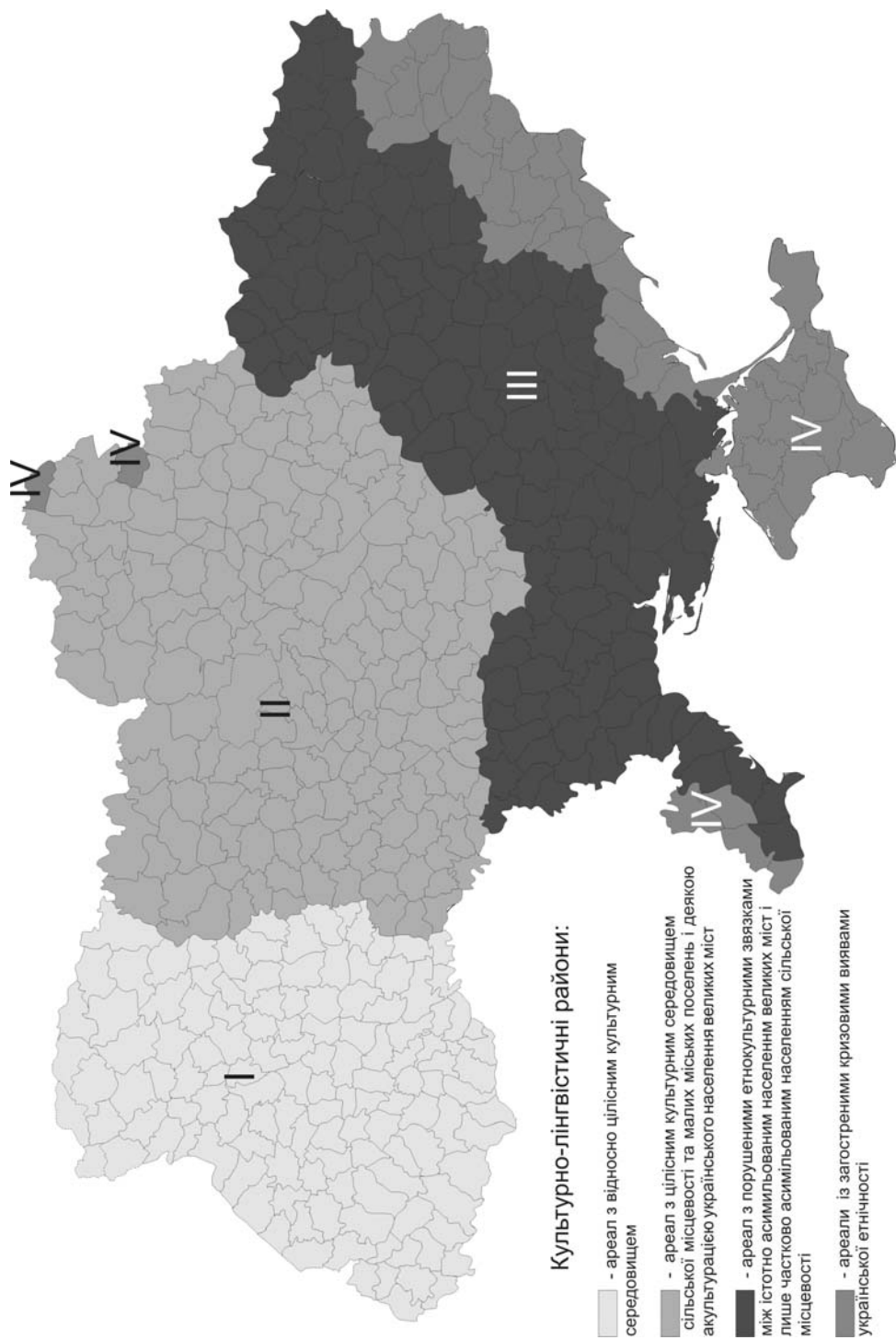

Рис. 5.10. Регіональні відмінності культурно-лінгвістичної структури української етнічної нації

так і сільського населення, низький рівень володіння українською мовою, змішана і регіональна ідентичності та ін.), характерні для виділеного нами четвертого культурно-лінгвістичного району, найбільше виявляються у Донецькій і Луганській областях та у АР Крим. Важливо зауважити, що рівень кризи української етнічності має певне політичне значення, зумовлюючи насамперед маргіналізацію політичних настроїв.

Мовна асиміляція етнічних українців та представників етнічних меншин у російськомовне середовище спричинила також невідповідність етнонаціональної структури населення структурі населення за рідною мовою і загалом, і за регіонами, що є результатом тривалої бездержавності українства і, зокрема, мовної політики колишнього Радянського Союзу. Але навіть за результатами останнього радянського перепису населення 1989 р., україномовне населення становило абсолютну більшість і в Україні (64,6%), і в двадцяти двох регіонах (табл. 5.6). Російськомовне населення становило тоді в Україні 32,9%, абсолютну більшість в АР Крим (82,6%), Донецькій (67,7%) та Луганській (63,7%) областях і відносну – в Одеській області. І лише 2,5% громадян України визнавало рідною інші мови. Перший український перепис населення 2001 року хоча й не зафіксував принципово нових змін у кількісних співвідношеннях населення з рідною мовою (рис. 5.11), але все ж виявив деякі нові тенденції. Зокрема, як уже зазначалося, зросла частка населення з рідною українською мовою до 67,5% (на 2,8%), зменшилася до 29,6% питома вага населення з рідною російською мовою (на 3,2%). Однак, як бачимо з рис. 5.12, темпи зростання частки населення з рідною українською мовою значно відстали від темпів збільшення частки етнічних українців, засвідчуючи збереження несприятливих для української етнічності інформаційних та культурно-ментальних обставин. У регіональному вимірі тенденції зміни структури населення за рідною мовою дещо диференційовані: при зростанні частки населення з рідною українською мовою у більшості регіонів, у АР Крим, Донецькій та Луганській областях спостерігалось її зменшення (рис. 5.13). Водночас у Донецькій і Луганській областях відповідно зросла частка населення з рідною російською мовою, а у АР Крим – з рідною кримськотатарською. Частка населення, що вважає рідними інші, крім української та російської, мови загалом також дещо зросла (на 0,4% з 2,5% у 1989 році до 2,9% у 2001 році). Але це відбулося завдяки зростанню їхньої питомої ваги у кількох регіонах (АР Крим, Кіровоградська, Одеська і Чернівецька області), тоді, коли в більшості областей спостерігалось зменшення частки населення, що вважає рідними інші, крім української та російської, мови. І на сьогодні лише у трьох областях (Закарпатській, Одеській, Чернівецькій) та в АР Крим вона перевищує 10%. Останній факт також свідчить про безпідставність абсолютизації поліетнічності України загалом.

В узагальненому вигляді параметри етномовної ситуації та обсяги асиміляційних процесів, у т. ч. і здатність україномовного середовища здійснювати природну асиміляцію щодо представників інших етнонаціональних груп, розкриває співвідношення питомої ваги етнічних українців та україномовного населення ($I_{уу}$) (табл. 5.6). Цей показник також істотно диференційований між

Таблиця 5.6

Структура населення України за рідною мовою в розрізі областей і автономії (за результатами переписів населення 1989 і 2001 років)

Україна, автономія, області	Частка населення, що вважала рідною українську мову (%) у 2001 та 1989 роках	Частка населення, що вважала рідною російську мову (%) у 2001 та 1989 роках	Частка населення, що вважала рідними інші мови (%) у 2001 та 1989 роках	Індекс відповідності частки українців та населення з рідною українською мовою	Індекс відповідності частки українців з рідною російською мовою та частки росіян з рідною українською мовою
Україна	67,5	29,6	2,9	2,5	3,8
Автономна Республіка Крим	10,0	76,6	13,4	3,7	297,5
Вінницька	94,8	4,7	0,5	0,8	0,09
Волинська	97,3	2,5	0,2	0,4	0,02
Дніпропетровська	67,0	31,9	1,1	1,3	2,9
Донецька	24,1	74,9	1,0	1,7	45,2
Житомирська	93,0	6,6	0,4	0,6	0,12
Закарпатська	81,0	78,1	16,1	16,8	0,06
Запорізька	50,2	49,3	1,6	1,9	7,02
Івано-Франківська	97,8	95,2	0,4 -	0,7	0,01
Київська	92,3	88,4	0,5	0,7	0,12
Кіровоградська	88,9	83,3	7,6	1,6	0,26
Луганська	30,0	34,9	1,2	1,2	29,1
Львівська	95,3	90,1	0,9	1,1	0,03
Миколаївська	69,2	64,2	1,5	2,0	2,82
Одеська	46,3	41,2	11,8	11,7	10,48
Полтавська	90,0	85,9	0,5	0,9	0,24
Рівненська	97,0	93,9	0,3	0,5	0,02
Сумська	84,0	78,1	0,4	0,5	0,73
Тернопільська	98,3	97,3	0,5	0,2	0,01
Харківська	53,8	50,5	1,9	1,4	6,0
Херсонська	73,2	67,7	1,9	1,9	1,55
Хмельницька	95,2	91,3	0,7	0,7	0,06
Черкаська	92,5	89,1	0,8	0,6	0,14
Чернівецька	75,6	70,8	18,7	18,7	0,19
Чернігівська	89,0	85,7	0,7	0,7	0,50
м. Київ	72,1	57,6	2,6	1,3	1,8

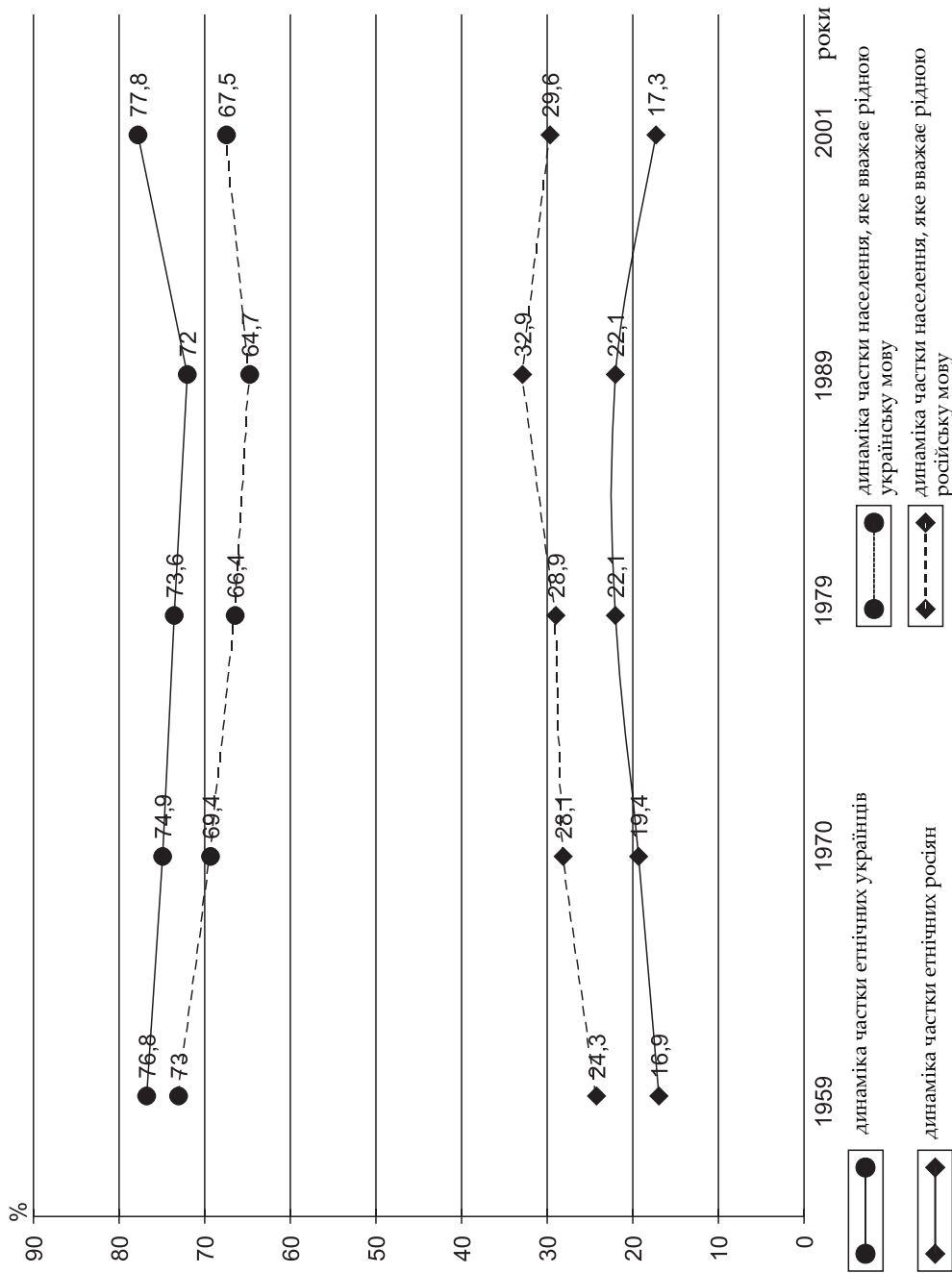

Рис. 5.12. Істотні зміни в етнологістичній структурі населення України впродовж 1959–2001 років

регіонами історичного етнічно українського ядра та пізніше освоєними територіями. Виявляються тут й інші географічні особливості: а) у всіх західних та у двох центрально-західних (Житомирській і Хмельницькій) областях питома вага населення з рідною українською мовою є вищою питомої ваги етнічних українців і відповідно І_{уу} є менше 1; б) у межах великої центральної частини України цей показник істотно не змінюється і становить або 1 або лише трохи більше 1; в) різко переважає питома вага етнічних українців частку населення з рідною українською мовою лише у Донецькій й Луганській областях та у АР Крим.

Що ж до співвідношення частки українців з рідною російською мовою та частки росіян з рідною українською (І_{ур}), яке при порівнянні відображає різні рівні асиміляції українців та росіян, то значення цього показника за регіонами (табл. 5.6) засвідчує, що *в усіх областях історичного ядра України частка українців з рідною російською мовою є меншою від частки росіян з рідною українською мовою.*

Отже, українську мову визнають рідною на близько 80% території України, хоча в деяких регіонах (Донбас, крайній південь України) вона функціонує лише в сільській місцевості й у маргіналізованому вигляді, не охоплюючи всіх верств населення. Очевидно, що у цих регіонах українська мова як комунікаційний чинник не виконує своєї ролі у життєдіяльності різних верств суспільства і у процесах, які відбуваються в ньому, у т. ч. міжрегіональних і міжпоселенських, а лише соціально-фрагментарних, поступово втрачаючи природний і творчий характер, і не інтегрує різні діалекти, жаргони, не формує відповідно до суспільних потреб нові конструкції, набуваючи рис вторинності чи рідко уживаного паралельного перекладу.

Зважаючи на те, що міста – це вершинні комунікаційні вузли етносоціальних зв'язків, етногеографічна біполярність значної частини території України (переважно російськомовне велике місто – україномовна прилегла сільська округа) розриває систему територіальних (міжрегіональних і внутрішньорегіональних) поєднань, послаблює комунікаційну зв'язаність української етнічної нації. Геополітичний аспект цієї проблематики проявляється і у неоптимальності територіальної структури української культурної сфери, для якої характерна не лише регіональна поляризація, а й, що найбільш небезпечно для інтересів української культури, – поляризація у відношенні: велике, переважно російськомовне, місто (особливо Харків, Дніпропетровськ та ін.) і здебільшого україномовні сільське середовище та середовище малих міських поселень.

Очевидною є функціональна невідповідність двох середовищ, зокрема, у тому плані, що такий великий, значною мірою відчужений від української культури, центр не має підстав і можливостей забезпечувати органічні культурні потреби прилеглої округи. Тобто культурна продукція таких великих міст, як Дніпропетровськ, Запоріжжя, Харків, Одеса не лише іде врозріз з органічними потребам прилеглої округи, але й у багатьох аспектах стає причиною виникнення дискомфортних і дискримінаційних умов для україномовного населення. Наприклад, випускники українських шкіл сільської місцевості та малих

міських поселень, потрапляючи у російськомовну атмосферу вищих закладів освіти великих міст, переживали і надалі переживають різні стресові ситуації, які накладають відбиток на подальше формування особистості. А з іншого боку, *українське культурне середовище сільської місцевості та малих міських поселень, не знаходячи свого логічного вивершення у середовищі великих міст, зазнавало і зазнає поступової маргіналізації та акультурації, які виявляються, наприклад, у вживанні етнічної мови лише на побутовому рівні й у середовищі соціально нижчих верств населення.*

Враховуючи те, що і надалі відбуватиметься процес урбанізації (який зараз дещо призупинився через трансформаційну економічну кризу), і українське мовно-культурне середовище сільської місцевості невблаганно звужуватиметься, то, якщо не буде створено необхідних передумов для розвитку української культури у великих містах, загроза поглиблення кризи української етнічності стає досить реальною. *Отже, недостатній розвиток україномовної культури у великих містах перешкоджає українській етнічній нації завершити необхідний процес модернізації.* Водночас проблема кризи української етнічності має системний культурно-політичний характер, і її не можна зводити, як це часто розглядають, лише до мовної асиміляції. Деконцентричний тип територіальної структури української культури, її фрагментарність та маргіналізація у середовищі великих міст – це не лише результат державної політики кількох останніх десятиліть, але й наслідок сукупної дії багатьох чинників (і влада, і церква, і школа, і військо) впродовж щонайменше двох останніх віків. А тому ця ситуація уже має *сформовані і стійкі механізми відтворення, які втілюються у багатьох стереотипах мислення та поведінки, що продовжують спрацьовувати і в умовах незалежної України.*

Незважаючи на те, що більшість українського населення всіх регіонів усвідомлює себе єдиним народом, як і в минулому, так і в новітні часи були спроби порушити його внутрішню єдність. На початку 90-х років минулого століття знову активно стали поширюватись ідеї “формування нових етноспільнот”, які Я. Дашкевич, ураховуючи відсутність об’єктивних передумов, назвав псевдоетноменшинами (1994). З часом спроби утвердити такі штучні проекти нових спільнот, як новороси, слобожани та інші, з огляду на їхню повну етноісторичну безпідставність, не мали жодних результатів. Складнішою залишається проблема політичного русинства, що має досить довгу передісторію. Спираючись на збереження самоназви “русини”, яку протиставляють самоназві “українці”, ігнорується те, що самоназва “русини”, яка була поширеною на всій українській етнічній території, на відміну від російської чи білоруської, генетично виходить з часів Київської Русі, що свідчить на користь соборності українських земель. Прийняття етносом нової самоназви (в нашому випадку “українці”) є звичним явищем серед інших народів і не створює якихось проблем. В етнографічному аспекті більшість українського населення Закарпаття належить до етнографічних груп лемків, бойків, гуцулів, які компактно проживають в інших історичних регіонах України (Галичині, Буковині). Незважаючи на довготривале перебування в складі інших держав,

закарпатські українці всенародно підтримали 15 березня 1939 р. самовизначення Карпатської України як держави українського народу. Отже, політичне русинство в своїй основі – штучне явище, в конструюванні якого значну роль відіграли як окремі особи, так і політичні структури сусідніх держав. Проте є й деякі об'єктивні обставини, які детермінували це явище. Це, по-перше, труднощі переходу від самоназви русини до нової самоназви українці. В інших регіонах Західної України (Галичині, Буковині) цей перехід проходив значно раніше, в інших умовах, і тому безболісно. В Закарпатті цей процес відбувався пізніше, в умовах, коли значна частина інтелігенції вже була втягнута в розроблені політичними колами сусідніх держав сепаратні етнополітичні моделі. Звідси і певний психологічний бар'єр сприйняття частиною населення нової самоназви, що теж потребує не жорсткої їхньої критики, а толерантного роз'яснення. Не розглядаючи підкарпатських українців як окремий субетнос, адже вони належать до різних етнографічних груп, все ж не можна ігнорувати значення тривалої спільності історичної долі, наявність своєрідних культурних, зокрема літературних, традицій. Соціологічні опитування з самого початку засвідчували, що частка осіб серед корінного українського населення Закарпаття, котре ідентифікувало б себе з русинами як окремим етносом, є мізерною. Це підтвердив і перепис населення 2001 року, методологія якого давала змогу усім бажаючим ідентифікувати себе як русини. В результаті визнало себе русинами 10 090 осіб, що становить менше одного відсотка усіх етнічних українців Закарпаття, причому 31% з них визнав рідною українську мову, а понад 2% російську, румунську, словацьку, угорську. Отже, на сьогодні політичне русинство – це локальне у просторі явище, зосереджене переважно в українсько-угорській етноконтактній смузі: 43% усього населення, яке ідентифікувало себе як русини, проживає у містах Ужгороді та Мукачевому, ще 30% розселені у Свалявському районі. За винятком Перечинського, Ужгородського та Свалявського, у всіх інших адміністративних районах частка тих, хто вважає себе русинами, є меншою 1% від усього етнічно українського населення. Тому з урахуванням усіх зазначених чинників стає очевидно, що *об'єктивних підстав і реальної небезпеки етнічної сецесії в Закарпатті немає.*

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які чинники знижують на сьогоднішній день рівень консолідованості української етнічної нації в Україні?
2. Розкрийте загальнодержавні та регіональні параметри мовної русифікації етнічних українців.
3. Охарактеризуйте регіональні особливості культурно-лінгвістичної структури української етнічної нації.
4. Чим зумовлена і як проявляється неоптимальність українського мовно-культурного середовища через систему розселення?
5. Зробіть порівняльну характеристику географії населення з рідною українською та рідною російською мовами.
6. Розкрийте сутність проблеми політичного русинства.

5.5. Географія етнонаціональних груп та невеликих корінних народів в Україні

За переписом 2001 року в Україні проживало 10699,2 тис. (22,2%) населення, котре не ідентифікувало себе з українською етнічною нацією. Для означення представників неукраїнських етнічних груп законом України “Про національні меншини в Україні” вживається поняття „національні меншини”. В Конституції зазначено два поняття: національні меншини і корінні народи. Деяке негативне сприйняття поняття „національні меншини” на сьогоднішній день пов’язане лише з особливостями його вживання в колишньому СРСР поряд з дискримінованим ставленням до т. зв. „нацменів”. Разом з тим це поняття є загальноприйнятим у міжнародному праві і не несе в собі якогось негативного змісту, а, навпаки, забезпечує деякі передумови для більшої правової захищеності окреслених ним етнонаціональних спільнот і груп. Тому все населення, яке в Україні загалом не ідентифікує себе з етнічними українцями, формує середовище етнонаціональних меншин, яке, однак, слід структурувати, враховуючи вже історично-політичні особливості, характер заселення і розселення, демогеографічні параметри. Так, кримські татари, як і гагаузи, караїми, є невеликими корінними народами, етнокультурне обличчя яких сформувалося на якійсь частині території України, тобто окремі регіони України є їхньою історичною батьківщиною, проте, з огляду на реалії етногеографії і демогеографії, історичні і політико-правові засади державності, в загальнодержавному масштабі й у відношенні до населення української етнічної нації – державоформуючого етносу, і кримські татари, і гагаузи, і караїми є етнонаціональними меншинами, тобто використовувати це поняття правомірно щодо всього етнічно неукраїнського населення.

Деяке геокультурне значення, яке не слід перебільшувати, має етнолінгвістична спорідненість населення (за приналежністю до мовних сімей і груп), яка виявляється насамперед в плані більшої чи меншої компліментарності, культурних орієнтацій і зв’язків. У цьому контексті 80,5% населення етнічних меншин (росіяни, білоруси) належить до східних слов’ян, а частка усіх слов’ян, з урахуванням західних (поляки, чехи, словаки) і південних (болгари), серед етнічних меншин України становить 83,8%. А оскільки до слов’янської мовної групи належить і державоформуюча нація, українці, то і питома вага слов’ян в усьому населенні перевищує 94,5%, підтверджуючи визначальний слов’янський характер України. Серед неслов’янського населення України на першому місці є представники тюркської групи алтайської мовної сім’ї (кримські татари, татари, азербайджанці, гагаузи, узбеки та ін.), частка яких у структурі населення етнічних меншин становить 4,1%, а у всьому населенні України – 0,9%. Далі ідуть представники романської мовної групи (румуні, молдавані): 3,8% населення етнонаціональних меншин і 0,8% усього населення України. Значно меншою є питома вага представників угрофінської групи уральської мовної сім’ї – 1,5% населення етнонаціональних меншин і 0,3% усього населення України. Інші мовні

групи і сім'ї в структурі населення етнонаціональних меншин становлять менше 1% і ще меншим є їхнє представництво у структурі всього населення України.

За віровизнанням серед громадян України етнічно неукраїнського походження помітно переважає населення, що традиційно сповідувало християнство (понад 93%), дотримуючись насамперед православної традиції (росіяни, білоруси, молдавани, більшість румунів, болгар, греки, гагаузи, грузини). Помітно зменшилась, порівняно з початком ХХ ст., серед населення етнонаціональних меншин частка віруючих католиків (поляки, словаки, чехи, частина угорців та німців) та протестантів (частина угорців та німців). Різко зменшилася частка віруючих іудеїв. Водночас дещо зросла частка населення, котре традиційно сповідувало іслам. На сьогодні це близько 400 тис. осіб (близько 0,9% усього населення України і 4% населення етнонаціональних меншин).

Ураховуючи демографічну вагу етнічних росіян в Україні, а також те, що в Кримському регіоні вони становлять більшість, етнонаціональна структура ще двох регіонів (Донецької і Луганської областей) має загалом двоетнічний українсько-російський характер, і їхнє етнокультурне обличчя, поряд з українською етнічною нацією, визначає єдина в Україні велика етнонаціональна група, росіяни, то все це засвідчує, що етнополітичні взаємини в державі Україна істотно залежатимуть від українсько-російських соціокультурних взаємин. Важливим є і те, що, за винятком Закарпатської та Чернівецької областей, у всіх інших регіонах, де більшість становлять етнічні українці, росіяни є кількісно найбільшою етнічною групою (у Закарпатській області кількість росіян є меншою, ніж угорців та румунів, а у Чернівецькій області – ніж румунів та молдаван). Істотне значення має сама кількість і частка росіян в Україні (рис. 5.14), значною мірою визначаючи не лише їхнє місце в етнополітичній системі України, але й рівень претензій Росії і вимоги деяких політичних сил, зокрема, щодо статусу мов. Останній перепис населення засвідчив, що в Україні проживало 8,33 млн (17,3%) росіян. Це число включає, безперечно, і значну кількість етнічно змішаного населення, яке асимілювало чи з різних причин (змішані шлюби, політична кон'юнктура радянських часів) ідентифікувало себе з росіянами.

Впродовж 90-х років ХХ ст. абсолютна кількість і частка росіян зменшились, що зумовлено геополітичними змінами та тенденціями міграційного обміну України з Російською Федерацією. Абсолютна кількість – на 26,6%, а питома вага – на 4,8% (з 22,1% у 1989 році до 17,3% у 2001 році). Найбільше зменшення частки росіян (на понад 5%) відбулося у АР Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Одеській, Харківській, Херсонській областях, тобто у східних та південних регіонах. З огляду на те, що в цих регіонах немає жодних дискомфортних соціально-культурних передумов для життєдіяльності російської етнічної групи, є підстави вважати, що зменшення питомої ваги росіян у цих регіонах і загалом по Україні найбільшою мірою відбулося внаслідок реінтеграції частини представників цієї групи з українським етнічним корінням в українське середовище. Внаслідок зменшення питомої ваги росіяни на сьогодні уже не становлять абсолютної більшості у сільському населенні

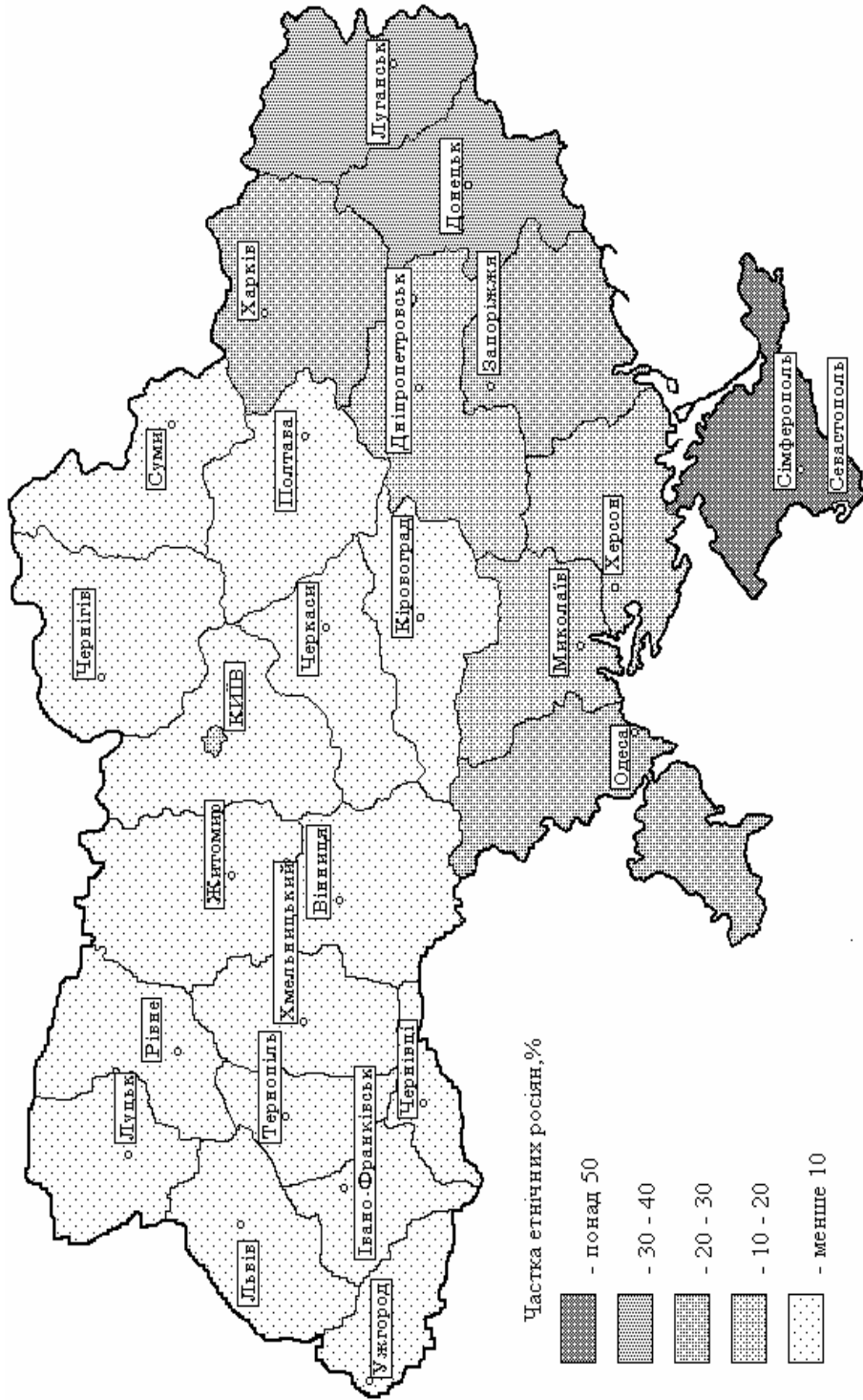

Рис. 5.14. Питомна вага етнічних росіян у регіонах України

АР Крим, а лише відносно (понад 45%). З чотирнадцяти адміністративних районів Криму росіяни мають абсолютну більшість лише у п'яти (Бахчисарайському, Кіровському, Ленінському, Нижньогірському і Чорноморському) і відносно більшість ще у семи.

В історико-етнографічному відношенні російське населення досить неоднорідне, включаючи і давніх поселенців, які є автохтонним населенням Слобожанщини і Донеччини (субетнічна група донських козаків), і представників різних російських етноконфесійних груп (старообрядці), що переселилися в Україну впродовж XVII–XIX ст., і на сьогодні найбільше проживає у Вінницькій, Одеській, Чернівецькій, Хмельницькій і Чернігівській областях, і значну, кількісно найбільшу, групу мігрантів періоду індустріалізації УРСР.

Згідно з даними перепису 2001 року на території України народилося 4 млн 963 тис. росіян, що становить 59,6% від усього етнічно російського населення і 11,6% від усього населення, що народилося в Україні. Найбільше росіян народилося у Донецькій області (1 млн 314 тис., 26,5% від усіх росіян, що народилися в Україні), а також АР Крим (780 тис., 15,7%) та Луганській (709 тис., 14,3%) області. Від 250 до 450 тис. етнічних росіян народилися у Дніпропетровській, Запорізькій, Одеській і Харківській областях. Щодо всього населення, котре народилося на території регіонів та міст із спеціальним статусом, найвищою є питома вага етнічних росіян у Севастополі (79,9%), АР Крим (66,8%), а також у Донецькій та Луганській областях (33%), найменшою у західних областях – Волинській (0,8%), Закарпатській (0,9%), Івано-Франківській (0,7%), Рівненській (0,9%) та Тернопільській (0,5%) (табл. 5.7).

Статева структура етнічних росіян є більш незрівноваженою, ніж у середньому по Україні: частка жінок становить 55,1%, чоловіків – 44,9%. Середній вік етнічно російського населення (41,9) є також вищим, ніж у середньому по Україні, а також дещо вищим порівняно з етнічними українцями (38,2). Причому *у демографічних параметрах етнічних росіян простежується закономірність: чим меншою є їхня компактність розселення та питома вага у структурі усього населення, тим більшою є незрівноваженість статевої структури та вищим середній вік.* Так, якщо у АР Крим незрівноваженість статевої структури етнічних росіян (співвідношення кількості жіночого і чоловічого населення) становить 1,20, середній вік 38,5, у Донецькій області незрівноваженість статевої структури –1,21, а середній вік 40,6 років, то вже у Запорізькій і Дніпропетровській областях незрівноваженість статевої структури досягає 1,23 і 1,26 відповідно, а середній вік – 42,1 та 43,7. У центральній, Київській, області статева структура вже більш незрівноважена (1,32), середній вік значно вищий – 46,7, і водночас у західній Івано-Франківській області і незрівноваженість статевої структури етнічних росіян зростає (1,41), і зростає середній вік (49,6). Таку залежність підтверджує кореляційний аналіз: коефіцієнт кореляції між питомою вагою росіян у регіонах України та середнім віком становить -0,95.

Розселення етнічних росіян в Україні, враховуючи, зокрема, їхню частку в сільському населенні, має, особливо в західній частині, в основному розсіяний (дисперсний) характер, концентруючись насамперед у великих адміністра-

Деякі параметри соціального складу та розміщення етнічних росіян в Україні*

Україна, регіони	Частка регіо- ну від чисель- ності росіян	Частка росіян в усьому населен- ні, %	Частка росіян у місь- кому на- селенні, %	Частка росіян у сіль- ському насе- ленні, %	Частка облас- ного центру в кількості росіян, %	Частка міського населен- ня серед росіян, %	Частка росіян, що народи- лися у регіоні, до всього населення, що тут народило- ся, %	Частка росіян, що вва- жають рідною мову своєї на- ціональ- ності, %	Частка росіян, що вва- жають рідною українську мову, %	Густота усього етніч- ного російсь- кого на- селення, осіб/км ²	Гус- тота росіян у сіль- ській місце- вості осіб/ км ²	Ко- ефіцієнт етнічної спіль- ності
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Україна	100	17,3	22,4	6,9			11,6	95,9	3,9			
АР Крим	12,2	58,3	65,9	45,8	20,2	70,3	66,8	99,7	0,2	43,7	13,4	711,3
Вінницька	0,8	3,8	6,8	1,3	53,5	81,1	1,6	86,2	13,6	2,5	0,5	3,0
Волинська	0,3	2,4	4,2	0,6	50,4	88,2	0,8	85,6	14,4	1,24	0,15	0,7
Дніпропет- ровська	7,5	17,6	19,6	7,4	40,1	92,8	10,1	93,7	6,0	19,7	1,4	132,0
Донецька	22,1	38,2	40,4	18,6		95,2	33,0	98,6	1,3	69,6	3,3	844,2
Жито- мирська	0,8	5,0	7,6	1,7	42,3	84,9	2,3	81,3	18,6	2,3	0,3	4,0
Закарпат- ська	0,4	2,5	5,6	0,6	35,8	83,5	0,9	91,7	7,9	2,4	0,4	1,0
Запорізька	5,6	24,7	27,2	17,1		83,0	17,8	95,3	4,4	17,5	2,9	138,3
Івано-Фран- ківська	0,3	1,8	3,9	0,3	55,7	90,7	0,7	86,0	13,9	1,8	0,17	0,5
Київська	1,3	6,0	8,5	2,6		81,4	1,6	87,6	12,3	3,8	0,7	7,8
Кірово- воградська	1,0	7,5	9,6	4,3	36,6	77,2	3,5	87,3	12,6	3,4	0,8	7,5
Луганська	11,9	39,0	41,2	25,7	23,7	90,8	33,1	98,2	1,7	37,1	3,4	464,1
Львівська	1,1	3,6	6,3	0,3	69,8	96,2	1,8	87,8	12,1	4,2	0,16	4,0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Миколаївська	2,1	14,1	18,0	6,3	66,1	84,7	7,8	93,7	6,2	7,2	1,1	29,6
Одеська	6,1	20,7	26,8	9,2	57,4	84,6	15,8	97,0	2,7	15,2	2,3	126,3
Полтавська	1,4	7,2	10,2	3,1	28,2	82,0	2,2	87,8	12,2	4,1	0,7	10,1
Рівненська	0,4	2,6	4,9	0,6	55,1	87,8	0,9	83,2	16,8	1,5	0,2	1,0
Сумська	1,5	9,4	10,3	7,7	30,1	71,0	5,7	89,6	10,4	5,1	1,5	14,1
Тернопільська	0,2	1,24	2,3	0,4	54,6	82,5	0,5	80,3	19,6	1,0	0,2	0,3
Харківська	8,9	25,62	28,1	16,68	66,9	85,9	18,5	95,6	4,3	23,6	3,3	227,8
Херсонська	1,9	14,1	17,6	8,8	43,7	75,0	7,8	91,6	8,4	5,8	1,5	26,8
Хмельницька	0,6	3,6	5,8	1,2	39,3	82,7	1,3	84,0	15,4	2,5	0,4	2,2
Черкаська	0,9	5,4	8,3	2,1	51,0	82,2	1,4	88,0	11,8	3,6	0,6	4,9
Чернівецька	0,4	4,1	8,6	1,1	70,6	84,1	2,1	91,5	6,8	4,6	0,7	1,6
Чернігівська	0,7	5,0	7,4	1,8	51,0	85,4	1,6	88,8	11,1	1,9	0,3	3,5
Київ	4,0	13,1	82,2	-	-	100	8,4	92,0	7,9	x	x	52,4
Севастополь	3,2	71,6	72,4	57,5	-	95,4	79,9			x	x	229,1

*Таблиця складена за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003

тивних, промислових та рекреаційних центрах. Це підтверджують такі показники, як частка регіону і регіонального центру у загальній кількості росіян, частка росіян у сільському та міському населенні, густота етнічно російського населення та коефіцієнт етнічної спільності Ю. Ліпеца (табл. 5.7). Як бачимо з таблиці, у трьох регіонах (АР Крим, Донецька та Луганська області) проживає майже половина (46,2%) усього етнічно російського населення. Саме в цих областях найвищі значення коефіцієнта етнічної спільності. В обласних центрах таких західних областей, як Волинська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська сконцентровано понад 50% усіх етнічних росіян регіону. Виняток тут становить Закарпатська область, де, окрім обласного центру, Ужгорода, значна кількість росіян зосереджена в другому за демографічним потенціалом і значенням місті – Мукачевому. Така ж висока концентрація росіян в обласних центрах характерна й для деяких центральних (Вінницької, Черкаської), північно-східних (Чернігівської, Харківської) та південних (Миколаївської й Одеської) областей. Відносно найменшою є концентрація росіян у регіональних центрах АР Крим, Запорізької, Луганської та Донецької областей. Саме у цих областях на порядок вищою є і густота росіян, яка формується не лише міським, але й сільським населенням, засвідчуючи загалом, що росіяни тут утворюють значною мірою суцільні та компактні ареали розселення. Частка етнічних росіян у сільському населенні становить від 17 до 46%. Менші ареали компактного розселення росіян сформувалися у Сумській та Одеській областях (рис. 5.15). У цих регіонах частка росіян у сільському населенні становить від 7 до 10%. Водночас у 15 регіонах центральної і західної України густота етнічних росіян у сільській місцевості не перевищує 1 особи на км².

У всіх регіонах України, за винятком АР Крим, частка росіян у міському населенні є у кілька разів вищою, ніж у сільському. Так само значно більшим за середні по Україні значення (68%) є рівень урбанізації росіян (87,6%), який є найвищим, з одного боку, у районах високої урбанізації (Донецька, Луганська, Дніпропетровська області), і з другого – у західних регіонах (Івано-Франківська, Львівська області).

Росіяни, як демографічно і політично домінуючий етнос колишнього Радянського Союзу, незважаючи на велику віддаленість від ареалу свого формування, майже не зазнали асиміляції. Понад 96% з них у 2001 році рідною визнали мову своєї національності, це значно вищий відсоток, ніж в українців (78,1%) та в більшості інших етнонаціональних груп. Вважає рідною українську мову лише 3,5% росіян. Порівняно з попереднім переписом ця частка дещо зросла (на 2,3 %). Географія етнічних росіян, які вважають рідною українську мову, як уже зазначалося, істотно диференційована за регіонами. Найбільша їхня питома вага (від 10 до 20%) є у тих регіонах, де, з одного боку, росіяни розселені найбільш дисперсно, та з другого – порівняно цілісним є українське мовно-культурне середовище (Вінницька, Волинська, Житомирська, Львівська, Хмельницька області). І, навпаки, найменше росіян з рідною українською мовою в АР Крим (0,2%), Донецькій (1,3%) та Луганській (1,7%) областях. Водночас ще понад 42% етнічних росіян зазначили, що не володіють вільно українською мовою.

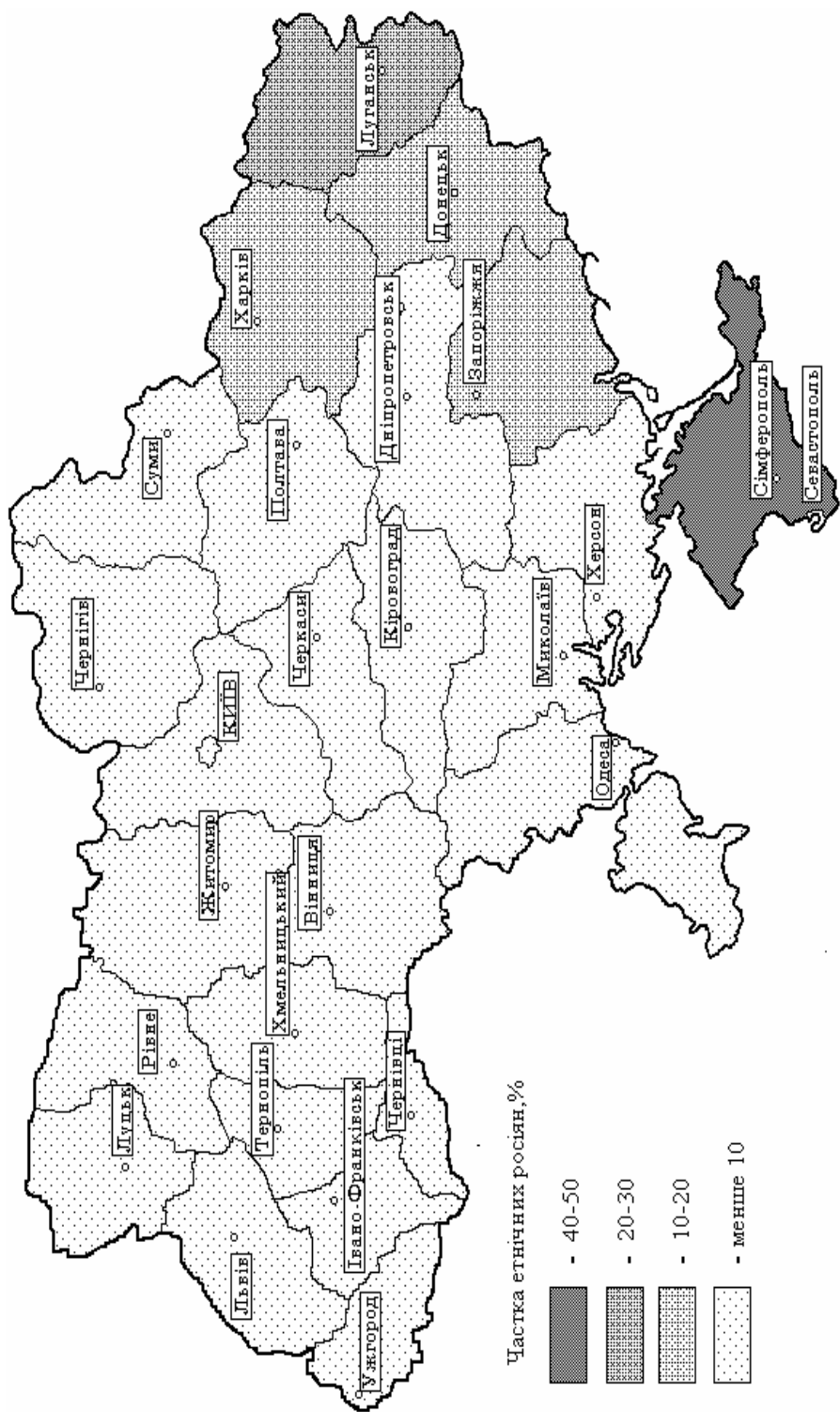

Рис. 5.15. Частка етнічних росіян у сільському населенні України

Окрім росіян, питома вага інших етнічних меншин у 2001 р. не перевищувала одного відсотка всього населення України (табл. 5.1). Істотними є їхні відмінності щодо особливостей заселення території України, ступеня компактності розселення і рівня асиміляції. Має довгу історію колонізація етнонаціональними меншинами території України. Різними були мотиви та характер переселень: від прагнення знайти притулок і захист (вірмени середньовіччя) до заохочувальної міграційної політики різних правлячих режимів (болгарська, єврейська, німецька, польська, російська, чеська колонізація). В історичній ретроспективі найдавнішою колонізацією території України, що розпочалася ще до нашої ери, переживши кілька нових хвиль і рееміграцій, і зберегла сліди у сучасній етнонаціональній структурі України, є грецька колонізація. Її наслідком є проживання в сучасній Україні понад 91 тис. греків, котрі, незважаючи на тривалу відірваність від історичної батьківщини, формування самотутніх етнографічних рис і мовних особливостей, все ж зберегли єдність з грецьким етносом.

Невеликі частини деяких етнічних груп (угорці, румуни, білоруси, росіяни), що компактно проживають у прикордонній смузі, опинилися в складі України не в результаті міграцій, а внаслідок складних процесів встановлення державного кордону і є тут автохтонним населенням. Але все ж більшість росіян і переважна більшість білорусів – це мігранти міжвоєнного і післявоєнного періоду. Так, за даними перепису 2001 року, лише понад 25% етнічних білорусів народилося в Україні. Кримські татари, гагаузи, караїми, кримчаки є, як уже зазначалося, невеликими корінними народами. Їхнє етнокультурне обличчя сформувалося в окремих українських регіонах, які стали для них етнічною батьківщиною.

З етнонаціональних груп найбільш компактним є розселення угорців, румунів і болгар – переважно автохтонного населення (більше 95% народилося в Україні). Так, понад 95% усіх угорців проживає в Закарпатській області, де вони є кількісно найбільшою етнічною групою. За міжпереписний період їхня кількість у Закарпатському регіоні зменшилася на 2,7%, а частка в усьому населенні – на 0,4%, і зараз становить тут 12,1%. Причому в сільській місцевості абсолютна кількість угорців дещо зросла, але питома вага зменшилася, насамперед з огляду на вищі темпи зростання населення українців та румунів. Водночас у містах, навпаки, кількість населення цієї етнічної групи зменшилася, але її питома вага залишилася незмінною.

Близько 85% греків розселені в Донецькій області, займаючи тут за питоною вагою третє місце після українців та росіян. У Чернівецькій області зосереджено 74% румунів і 25% усіх молдаван України. Найвищою тут є і їхня питома вага серед етнічно неукраїнського населення. Згідно з дослідженням В. О. Джамана, румуни кількісно переважають у 48 населених пунктах області: у м. Герца та майже усіх селах Герцаївського району (окрім сіл Остриця, Цурень і Маморниця); у 16 селах Глибоцького району; у селищі Красноільськ та в десятих селах Сторожинецького району (2003). З огляду на зростання за міжпереписний період абсолютної кількості та питокої ваги румунів (на 1,8%) і зменшення кількості

та частки молдаван (на 1,7%) і враховуючи подібні тенденції природного та механічного руху, можна припустити, що частина молдаван ідентифікувала себе як румуни. Є підстави вважати, що цей процес триватиме, адже відповідно до даних перепису 2001 року 1,7% молдаван визнають рідною іншою мовою, тобто це не мова їхньої національності, і не українська чи російська мови.

В Одеській області проживає 71% усіх болгар України і 45% молдаван. В етнічнонаціональній структурі цієї області за питомою вагою болгари й молдавани посідають відповідно третє і четверте місця після українців та росіян. За міжпереписний період кількість та питома вага болгар і молдаван дещо знизилася: частка болгар зменшилася дещо менше, з 6,3% до 6,1% (на 0,2%), частка молдаван – з 5,5% до 5% (на 0,55%).

Найбільша частка поляків (близько 32%) розселена у Житомирській області, значними є їхні скупчення у Вінницькій і Хмельницькій областях. Як абсолютна кількість, так і питома вага етнічно польського населення за період з 1989 по 2001 рік унаслідок асиміляції, еміграції та низького природного приросту продовжували зменшуватися. Внаслідок цього етнічні поляки в структурі етнічно неукраїнського населення перемістилися з шостого місця у 1989 році (після росіян, білорусів, євреїв, молдаван, болгар) на восьме (після росіян, білорусів, молдаван, кримських татар, болгар, угорців і румунів). Продовжувався процес старіння етнічно польського населення: середній їхній вік у 2001 році був одним з найвищих – 49,5.

Серед найбільших етнічнонаціональних меншин великою дисперсністю відзначається розселення євреїв, білорусів, а у центральних і західних областях – і росіян. Саме серед найбільш дисперсно розсіяних етнічнонаціональних меншин найвища частка міського населення – це 98,6% євреїв, 86,8% росіян і 77,8% білорусів. Більшість сільського населення представлені румуни (78,5%), гагаузи (73,4%), молдавани (71,5%), угорці (63,9%), болгари (58,7%). Разом з тим співвідношення сільського і міського населення за етнічнонаціональними групами істотно впливає на рівень їхньої освіти. Зокрема, питома вага осіб з вищою освітою серед росіян та білорусів є значно вищою ніж серед молдаван, румунів та угорців.

Низка соціально-економічних (насамперед щодо зайнятості та забезпеченості земельними ресурсами) та етнополітичних (представництво у структурах влади) проблем пов'язана з розселенням кримських татар. За переписом 2001 року більше 98% кримських татар проживало у АР Крим (понад 66% у сільській місцевості і понад 33% у містах). Їхня абсолютна кількість у межах півострова зросла за міжпереписний період у 6,3 рази, що дало їм змогу зайняти за питомою вагою (12% усього населення регіону) третє місце після росіян та українців. Близько 70% усіх кримських татар народилося поза межами України, зокрема майже 60% в Узбекистані. В межах автономії їхнє розселення також має свої відмінності (рис. 5.16). При середній по автономії частці населення (12%) у містах республіканського підпорядкування найвищою є питома вага кримських татар у Судаку (17,4%), найнижчою – у Керчі (1%) і Ялті (1,3%). В інших містах цієї категорії їхня частка коливається від 3 до 9%. З адміністративних районів найбільшою є питома вага кримських татар

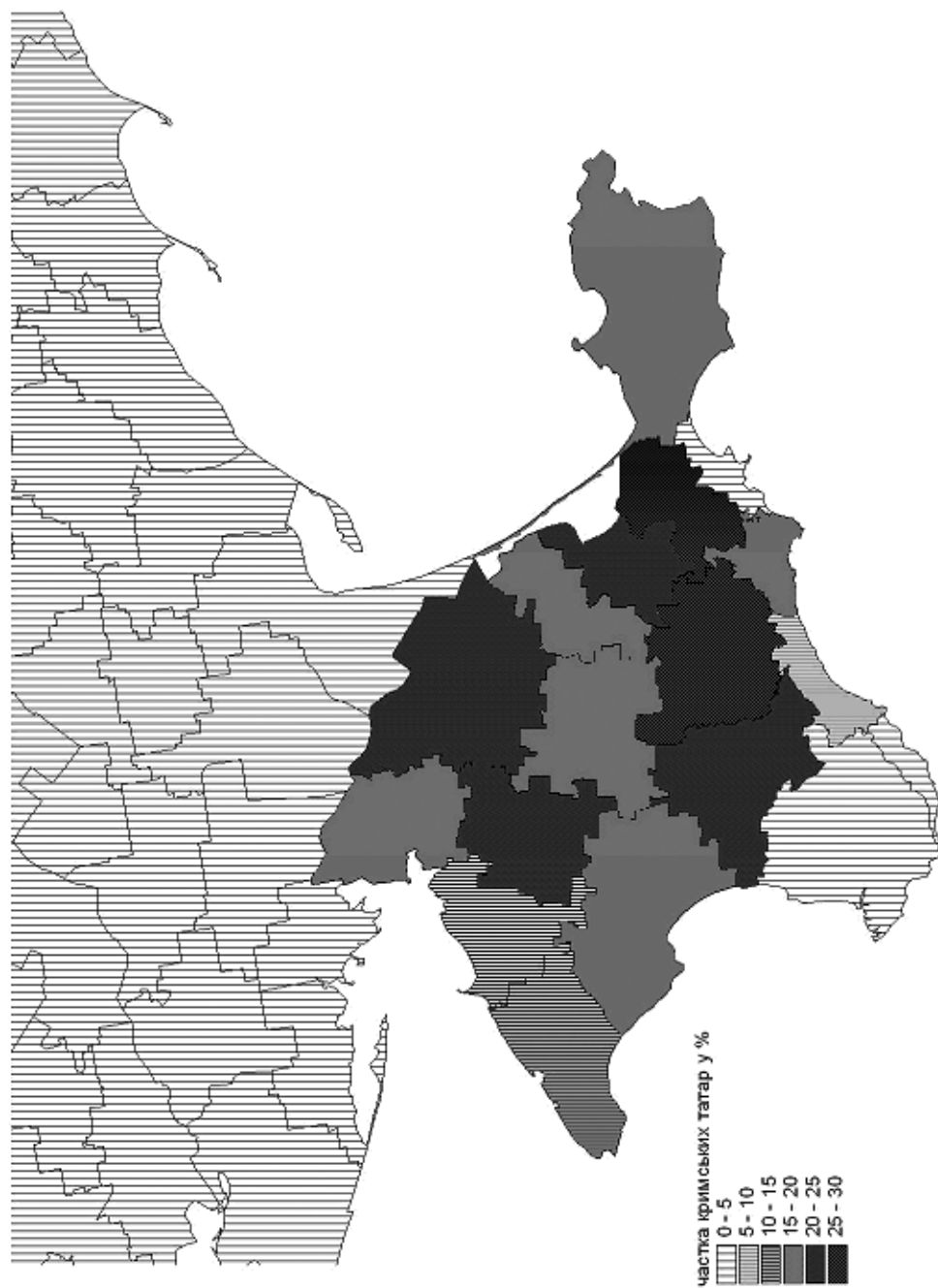

Рис. 5.16. Частка кримських татар в адміністративних районах та деяких міськрадах АР Крим

у Білогірському районі (29,2%). Перевищує 20% частка кримських татар ще у шести районах (Бахчисарайському, Джанкойському, Кіровському, Первомайському, Сімферопольському та Советському). Переважно це передгірська та центрально-східна частини Криму. Причому у Білогірському, Бахчисарайському, Кіровському та Советському районах за питомою вагою кримські татари вийшли на друге місце після росіян. Найменшою (від 12 до 14%) є їхня частка у північно-західних, Чорноморському та Роздольненському, районах. Загалом у чотирьох передгірських і гірських районах (Бахчисарайському, Сімферопольському, Білогірському і Кіровському) зосереджено 35,8% усіх кримських татар. У регіональному центрі, м. Сімферополі, проживає понад 25 тис. кримських татар (10,4% від їхньої загальної кількості у регіоні), а їхня частка у населенні міста становить 7%. На південному березі Криму розселено 6,2% від усієї кількості цього невеликого корінного народу, що на сьогодні проживає у межах автономії.

Одним з чинників внутрішньо- і зовнішньоетнополітичних взаємин України є територіальна організація гагаузів, невеликого корінного тюркомовного народу з християнською релігійною традицією, більша частина якого (близько 150 тис.) розселена у Молдові. В Україні за переписом 2001 року проживало 31,9 тис. гагаузів, з них 86,5% – в Одеській області, займаючи тут за питомою вагою п'яте місце після українців, росіян, болгарів, молдаван. Найбільші ареали їхнього розселення є у Болградському (близько 19% від усього населення району), Ренійському (близько 8% населення району), Тарутинському (6%) та Татарбунарському (6%) районах, які виділяються значною етнічною поліарельністю і дифузним поліетнічним розселенням. Як бачимо, гагаузи в Україні не формують суцільного масиву розселення, де б вони становили абсолютну чи відносну більшість.

Особливу увагу в етногеографії України слід звернути й на такі малі корінні народи, як кримчаки і караїми, не стільки через особливості їхньої політичної активності, як відповідальність держави за створення умов збереження самобутньої культури цих народів, адже невблаганно, до критичної межі, зменшується їхня чисельність: перепис 2001 року зафіксував в Україні лише 1 196 караїмів та 406 кримчаків. Більшість караїмів проживає в АР Крим (671 осіб) і на Івано-Франківщині (106 осіб), кримчаки – у містах Сімферополі, Керчі, Феодосії, Севастополі (280 осіб). Критичним є і ступінь мовної асиміляції цих малих корінних народів. Так, згідно з даними перепису 2001 року, лише 6% караїмів вважають рідною мову своєї національності.

Про рівень асиміляції етнонаціональних меншин в Україні свідчить насамперед втрата мовної самобутності, хоча, як уже зазначалося, ототожнювати її з асиміляцією загалом не можна. Якщо розглянути структуру населення за рідною мовою (на 2001 р.), то можна виділити такі групи етнонаціональних меншин: 1) менше 25% групи вважає рідною мову своєї національності (білоруси, євреї, поляки, греки, німці, корейці, казахи, чехи, латиші); 2) вважає рідною мову своєї національності 26–51% меншини (татари, словаки, вірмени, грузини, цигани, узбеки, литовці); 3) вважає рідною мову своєї національності 52–75%

групи (молдавани, болгари, азербайджанці, гагаузи); 4) понад 75% меншини вважає рідною мову своєї національності (росіяни, кримські татари, румуни, угорці). Як бачимо, найліпше зберегли рідну мову росіяни (у радянські часи фактично державоформуюча нація), кримські татари, етнічні групи, що компактно проживають у сільських районах західного прикордоння (румуні, угорці) та деякі міграційні групи новітнього часу.

Слід виокремити й напрям асиміляції етнонаціональних меншин, який є відображенням реалій етнонаціональної політики колишнього Радянського Союзу. За винятком частки поляків, угорців, румунів, чехів, словаків, циган, котрі більше асимілювали в українське, ніж в російське, мовне середовище, представники всіх інших груп, які не визнають рідною мову своєї національності, переважно визнали рідною російську мову, що є, власне, наслідком цілеспрямованої русифікації попередніх десятиліть та вже сформованих механізмів, що продовжують діяти і в сучасних умовах. Зокрема, вважало рідною російську мову 83,0% євреїв та 88,5% греків. Природна асиміляція більшою мірою в українське, ніж російське, середовище характерна для етнонаціональних меншин із високою часткою сільського населення, розселених у західних і центральних регіонах. Порівняння результатів трьох останніх переписів населення (табл. 5.8) засвідчує, що як упродовж 80-х, так і впродовж 90-х років мовна асиміляція (переважно русифікація), за незначним винятком, мала тенденцію до зростання.

Водночас дуже низьким на сьогодні є рівень володіння етнічно неукраїнського населення державною українською мовою, що є значною перешкодою на шляху його інтеграції в українське культурне середовище. Частка осіб у середовищі етнонаціональних меншин, які, крім рідної, вільно володіють українською мовою, становить лише 20,3%. Порівняно з попереднім переписом, їхнє число дещо зросло (майже на 7%), але залишається недостатнім з огляду на потреби дальшого формування української політичної нації. А з дванадцяти найбільших етнонаціональних меншин (росіяни, білоруси, молдавани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари), враховуючи й число тих, для кого українська мова є рідною, найліпше володіння українською мовою характерне для поляків (понад 90%), євреїв (понад 75%), білорусів (понад 60%), росіян та греків (понад 55%), найгірше – для кримських татар (менше 20%). А серед інших названих груп питома вага населення, що вільно володіє українською мовою, знаходиться в інтервалі від 40 до 50%. Офіційна статистика засвідчує, що найгостріші проблеми щодо володіння українською мовою характерні для неслов'янського населення, котре іммігрувало в Україну впродовж останніх років. А серед автохтонного етнічно неукраїнського населення найменш готові до інтеграції в загальноукраїнське культурне середовище гагаузи. Тут загалом позначається брак вагомих спонукальних чинників і цілісної системи консолідації усього населення України на засадах підтримки загальнодержавних інтересів у культурній та інформаційній сферах.

Динаміка розподілу населення української нації, найбільших етнічних груп та малих корінних народів за рідною мовою упродовж 1959 – 2001 років*

Державотворча нація, етнічні меншини	Частка осіб (%), що вважали рідною мовою													
	мову своєї національності			мову не своєї національності										
	1959	1989	2001	українську			російську			інші мови				
			1959	1989	2001	1959	1989	2001	1959	1989	2001	1959	1989	2001
українці	93,5	87,7	85,2	-	-	-	6,5	12,3	14,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
росіяни	98,1	98,4	95,9	1,8	1,6	3,9	-	-	-	0,1	0,0	0,0	0,0	0,2
білоруси	36,8	35,5	19,8	9,1	9,3	17,5	54,0	55,2	62,5	0,1	0,0	0,0	0,0	0,2
молдавани	83,0	78,0	70,0	6,6	6,2	10,7	10,1	15,5	17,6	0,3	0,3	1,7	1,7	1,7
кр. татари	**	92,5	92,0	**	0,2	0,1	**	4,0	6,1	**	3,3	1,8	1,8	1,8
болгари	80,8	69,5	64,2	2,5	2,7	5,0	16,4	27,2	30,3	0,3	0,6	0,6	0,5	0,5
угорці	98,5	95,6	95,4	0,8	2,6	3,4	0,5	1,6	1,0	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
румунни	84,2	62,8	91,7	12,8	9,8	6,2	1,2	3,5	1,5	1,8	23,9	0,6	0,6	0,6
поляки	18,8	12,6	12,9	68,4	66,6	71,0	12,5	20,3	15,6	0,3	0,5	0,5	0,5	0,5
євреї	16,9	7,4	3,1	2,8	2,0	13,4	79,9	90,6	83,0	0,4	0,0	0,0	0,0	0,5
вірмени	41,4	49,0	50,4	2,1	2,9	5,8	55,7	47,5	43,2	0,8	0,6	0,6	0,6	0,6
греки	8,1	18,5	6,4	2,8	2,3	4,8	88,9	78,8	88,5	0,2	0,4	0,3	0,3	0,3
татари	62,4	48,9	35,2	2,1	1,7	4,5	35,3	49,0	58,7	0,1	0,4	1,6	1,6	1,6
цитани	38,2	58,6	44,7	27,6	12,3	21,1	16,4	10,3	13,4	17,8	18,8	20,8	20,8	20,8
азербайджанці	68,7	72,4	53,0	3,3	2,6	7,1	26,9	24,4	37,6	1,1	0,6	2,3	2,3	2,3
грузини	62,9	52,9	36,7	3,4	4,1	8,2	33,6	42,6	54,4	0,1	0,4	0,7	0,7	0,7
німці	**	23,6	12,2	**	9,2	22,1	**	67,2	64,7	**	0,0	1,0	1,0	1,0
гагаузи	89,8	79,9	71,5	0,7	1,4	3,5	6,9	17,2	22,7	2,6	1,5	2,3	2,3	2,3

* За офіційними матеріалами переписів населення 1959 і 1989 років та попередніми даними перепису населення 2001 року.

** Даних немає

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте основні демогеографічні виміри середовища етнонаціональних меншин.
2. Як впливає структура розселення на статеві-вікові параметри етнічних росіян?
3. Які особливості динаміки кількості населення та розселення кримських татар?
4. Порівняйте особливості розміщення, асиміляції, рівня освіти та володіння українською мовою серед найбільших етнонаціональних груп та невеликих корінних народів.

5.6. Етногеографічне районування України

Внутрішні етногеографічні відмінності в межах держав здебільшого мають закономірний характер, зумовлений низкою чинників (мозаїчність територіальної структури етносів, міграції населення, складність міжетнічного розселення, суб'єктивні моменти формування державної території і державних кордонів). Причому всі зазначені чинники є взаємопов'язаними, а їхня сукупна дія зумовлює формування своєрідних етногеографічних районів. Слід додати, що помітна етногеографічна диференціація характерна не лише для *поліетнічних*, але й для більшості *переважно моноетнічних* і особливо молодих, ще недостатньо консолідованих, національних держав, у т. ч. й для України. Так, в Україні, попри помітний вплив багатьох чинників, все ж основним, який визначив районні етногеографічні відмінності, є історико-географічний чинник, тобто особливості розвитку українських земель у складі різних держав. Водночас виявлення районних відмінностей значною мірою суб'єктивний процес, який визначається метою, завданням та методичними підходами дослідника, що зумовлює необов'язкову тотожність схем районування, зокрема, й плюралізм моделей етногеографічного районування.

Отже, на основі аналізу ширшої сукупності етнодемографічних та етносоціальних показників (частка етнічних українців і етнічних меншин, етнічна мозаїчність регіонів, структура населення за рідною мовою, ступінь асиміляції етнонаціональних груп, а також ступінь їхньої інтегрованості в українське культурно-політичне середовище) ми виділяємо як окремі етногеографічні райони такі групи областей: 1) Закарпатська і Чернівецька області; 2) Волинсько-Галицький район (Волинська, Рівненська, Івано-Франківська, Львівська і Тернопільська області); 3) Центральний район (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська і Чернігівська області); 4) Донецький район (Донецька і Луганська області); 5) Одеський район (Одеська область); 6) Центральньо-Причорноморський район (Миколаївська і Херсонська області); 7) Дніпровсько-Харківський регіон (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області); 8) Кримський район (АР Крим) (рис. 5.17). Необхідно підкреслити, що *ці райони виділено на підставі однорідності етносоціальних показників та з урахуванням особливостей заселення території* (вона впливає на компактність розселення етнонаціональних меншин) і *географічного положення, і їх не можна розглядати як цілісні вузлові райони*. З огляду на це, вони не можуть бути суб'єктами територіально-політичних взаємин, а сам підхід є різ-

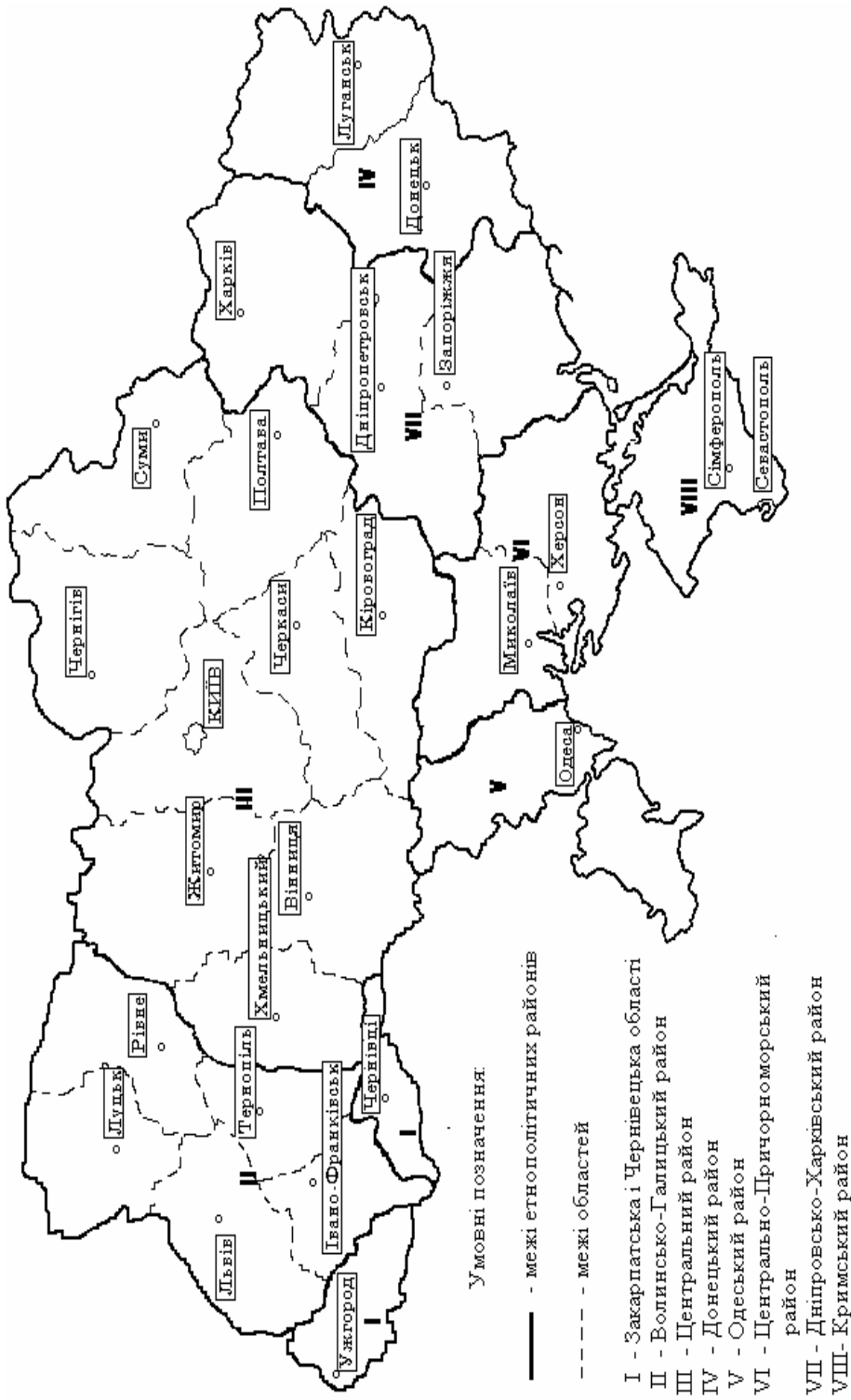

Рис. 5.17. Етногеографічне районування України

новидом галузевого етногеографічного районування, тобто суб'єктивною (за метою, принципами) моделлю районування, що спирається на об'єктивні етногеографічні відмінності.

В межах більшості виділених районів для адміністративних областей, хоча і характерна наближеність етнодемографічних і етносоціальних параметрів, є і окремі відхилення. Це стосується, зокрема, Центрального району, де вирізняється дещо відмінними рисами Сумська область. Так, якщо у всіх областях цього району частка українців є більшою 90%, то у Сумській області вона становить 88,8%. Дещо вищою тут є частка українців з рідною російською мовою. Але все ж ці відхилення не є якісно відмінними і водночас на порядок меншими, порівняно з показниками сусідньої, Харківської області. І більшість етнодемографічних характеристик пов'язують Сумську область з Чернігівською й Полтавською областями та Центральним районом загалом. Так само у межах Дніпровсько-Харківського етногеографічного району за середніми значеннями питомої ваги українців та росіян, частки населення з рідною російською мовою, а також іншими показниками, Дніпропетровська область помітно відрізняється від Запорізької та Харківської. Водночас об'єднують ці області в один регіон, окрім сучасних етногеографічних засад, деякі подібні моменти заселення та освоєння, зокрема, велика роль процесів індустріалізації та урбанізації, і, разом з тим істотні відмінності від інших регіонів.

У цій моделі враховано цілісність адміністративних регіонів вищого рівня, хоча вона, з огляду на помітні внутрішньообласні відмінності, є до деякої міри надто великим узагальненням, не зовсім відповідаючи потребам середньомасштабного етногеографічного районування. Однак з урахуванням того, що області є певною мірою цілісними регіонами з єдиною системою регіональної політики в інформаційній, освітній, культурній та інших сферах (це значною мірою пов'язано з культурно-організаційною роллю обласного центру), усю територію кожної області було включено до одного етногеографічного району. Ці застереження стосуються Одеського району, в межах якого етнічно поліареальний характер має переважно лише південнобессарабська частина, водночас у східних районах етнічні українці становлять більшість, а населення етнічних меншин розселене дисперсно.

Окреслені етногеографічні райони України істотно відрізняються розмірами, географічним положенням, етнонаціональною структурою та проблематикою міжетнічних взаємин. Так, хоча Чернівецька і Закарпатська області й не утворюють суцільного регіону, проте їх об'єднують подібні риси геополітичного розміщення, історико-географічних передумов, деякі особливості етнонаціональної структури населення та громадсько-політичної активності етнічних груп. Етнічно українське населення становить понад 75%, а індекс кількісного переважання українців над найбільшою етнонаціональною групою є за областями приблизно однаковим (6,7 – у Закарпатській області і 6,0 – у Чернівецькій). Етнічні меншини розселені значною мірою компактно, причому безпосередньо у прикордонній, переважно сільській, місцевості (насамперед Березівський район Закарпатської області, Герцаївський та Новоселицький райони Черні-

вещької області). Окрім цих районів, де автохтонне населення національних меншин становить більшість, В. О. Джаман на основі розрахунків за методикою Б. Еккеля та Е. Пясецького виділяє у межах цих областей райони із значним ступенем поліетнічності (Виноградівський та Ужгородський Закарпатської та Глибоцький і Сторожинецький Чернівецької областей) (2003).

Як для української етнічної нації, так і для більшості етнічних меншин, характерним є високий ступінь етнічної самосвідомості і відповідно низьким є ступінь мовної асиміляції. Так, у Закарпатській області 99,2% українців, 97,1% угорців, 99,0% румунів, 91,7% росіян вважають рідною мову своєї національності. І лише більше половини словаків, ромів (циган), білорусів та євреїв визнають рідними мови не своєї національності. Так само у межах Чернівецької області понад 98% українців та понад 91% румунів, молдаван і росіян вважають рідними свої національні мови. Однією з етнополітичних проблем цих областей є низький ступінь володіння українською мовою неслов'янськими національними меншинами. Для прикладу, у Закарпатській області лише 45,5% етнічних угорців і 24,2% етнічних румунів зазначили під час перепису 2001 року, що вільно володіють українською мовою.

Західний, Волинсько-Галицький, район, який охоплює п'ять областей (Волинську, Івано-Франківську, Львівську, Рівненську, Тернопільську), має загалом моноетнічний характер, вирізняючись високою часткою етнічних українців (понад 95%), малою часткою етнічних росіян (менше 5%) та російськомовного населення (менше 4%). Індекс кількісного переважаювання українців над найбільшою етнічною меншиною є у цій частині України найвищим і коливається від близько 27 у Львівській області до понад 78 – у Тернопільській. Етнічні росіяни розселені зазвичай у великих та середніх містах – адміністративних, промислових та рекреаційних центрах. Частка міського населення серед них становить понад 80%. В обласних центрах району питома вага етнічних росіян становить від 3% (у Тернополі) до 8,9% (у Львові). Досить добре адаптовані тут росіяни до українського культурного середовища. Від 12 до 20% з них вважає рідною українську мову, і водночас серед тих, хто вважає рідною мову своєї національності, порівняно з іншими районами, високим є ступінь вільного володіння українською мовою. Разом з тим частка росіян, які безпосередньо народилися у Волинсько-Галицькому районі, є невеликою (менше 2% від усього населення, народженого у цьому районі), що є одним з чинників зниження компліментарності етнічних росіян та етнічної більшості. У післявоєнний період тут різко зменшилася чисельність та питома вага західнослов'янських етнічних меншин (поляків, словаків, чехів), які порівняно з іншими меншинами, більш відкриті до сприйняття української мови та культури. Високий ступінь самосвідомості українського населення стимулював і підвищену громадську активність етнонаціональних меншин, що позначилося на створенні широкої мережі етнонаціональних товариств.

В основі території Центрального району, як і Волинсько-Галицького, – первинний ареал українського розселення та націотворення, що значною мірою визначає його здебільшого моноетнічний характер: частка українців

тут коливається від понад 85% (лише Сумська область) до близько 95% (Вінницька), а індекс їхнього кількісного переважання – від близько 10 у Сумській області до 26,4 – у Хмельницькій, що дещо нижче, ніж у Волинсько-Галицькому районі. В сільській місцевості питома вага етнічних українців – понад 95%. Частка українців з рідною російською мовою є трохи більшою, ніж у Волинсько-Галицькому районі, і коливається на правобережній частині від 1 до 4%, а на лівобережній доходить до 7,6%. Але загалом частка україномовного населення лише трохи менша частки українців і, що має особливо вагоме індикативне значення як для визначення меж самого району, так і для оцінення цілісності українського культурного середовища, в усіх областях Центрального району частка українців з рідною російською мовою є меншою від частки росіян з рідною українською мовою. Виняток становлять лише м. Київ та деякі промислові міста (Кременчук, Шостка). Загалом при наближеності значень більшості показників зберігається певна диференціація між лівобережними і правобережними частинами району. На відміну від Волинсько-Галицького району, в межах Центрального району більш помітними є і внутрішньообласні відмінності: частка українців в обласних центрах з рідною російською мовою є помітно вищою, ніж у сільській місцевості чи навіть у середовищі малих і середніх міст, а україномовне середовище обласних центрів і м. Києва є значно вужчим від питомої ваги населення з рідною українською мовою. Наприклад, частка українців з рідною російською мовою у м. Вінниці становить 4,9%, тоді коли у середньому по області – 1,2%, у м. Житомирі й у Житомирській області – відповідно 7,1% та 2,2%, а у Кіровограді та Кіровоградській області – 9,3% і 3,3%. Етнонаціональні меншини (євреї, росіяни) у Центральному районі здебільшого розселені дисперсно у великих адміністративних та промислових центрах. Виняток становить Путильський район Сумської області, де незначну кількісну перевагу (51,6% росіян і 47,4% українців) мають етнічні росіяни. Є невеликі ареали компактного розселення поляків (у Житомирській, Вінницькій, Хмельницькій областях), білорусів (у Чернігівській області), молдаван (у Вінницькій, Кіровоградській областях).

Дніпровсько-Харківський етногеографічний район є цілком у межах української етнічної території, але був заселений українцями дещо пізніше, ніж Центральний. Свій відбиток наклало тут й економічне освоєння, адже високий рівень індустріального розвитку, значні земельні ресурси постійно стимулювали імміграцію неукраїнського населення, особливо до великих міст, адміністративних і промислових центрів. Так, за даними перепису 2001 року, 9,6% населення Дніпропетровської області народилося на території Росії. Отже, на сьогодні у межах цього етногеографічного району частка українців серед усього населення коливається від 70 до 80%, сільського – від 77% у Запорізькій області до 90,4% – у Дніпропетровській. За міжпереписний період частка етнічних українців тут зросла на 7,8%, що значно вище від середньоукраїнських значень динаміки питомої ваги етнічно українського населення. А у місті Харкові, наприклад, – на 10,6%. У районі зосереджено 22% усіх етнічних росіян України, їхня частка коливається від 17,6% у Дніпропетровській області до 25,6% у Харківській.

Індекс кількісного переважання етнічних українців коливається від майже 3 у Запорізькій і Харківській областях до 4,5 – у Дніпропетровській області. Частка українців, що вважає рідною мову своєї національності, становить у середньому понад 70%. Водночас тут є більш помітною диференціація у мовній асиміляції українців між сільським та міським населенням. Так, у Харківській області лише 66,7% міського українського населення вважає рідною мову своєї національності, а у м. Харкові – лише 50,4%. Разом з тим у сільській місцевості українська мова функціонує досить широко. І вважає її рідною у Харківській області 91,8% сільських українців, хоча за міжпереписний період у цій області спостерігалось зростання мовної русифікації етнічно українського населення. Але зростала і частка росіян з рідною українською мовою. Загалом по району їхня питома вага (4–6%) є вищою, ніж у середньому по Україні. А сумарно частка населення (і українці, і росіяни, й інші етнічні групи), рідною мовою якого є українська, становить від 50% (у Запорізькій області) до 67% (у Дніпропетровській). Як бачимо, ступінь русифікації українців є тут значно нижчим, ніж у сусідньому, Донецькому, районі, а українізації росіян – відповідно вищим.

У двох областях (Миколаївській та Херсонській) південного, Центрально-Причорноморського етногеографічного району, який тривалий час перебував у сфері українських культурно-політичних впливів, а у кінці XVIII – на поч. XIX ст. остаточно став складовою української етнічної території, питома вага українців за переписом 2001 року є приблизно однаковою і становить 82%. Так само однаковою за областями є і частка росіян (14,1%) та індекс кількісного переважання українців – 5,8. Сільське населення має тут, як і загалом по Україні, більш моноетнічний характер: за наявності вкраплень поселень чи окремих громад етнонаціональних меншин (молдаван, болгар, росіян) понад 88% всього населення – етнічні українці. У Миколаївській області найбільше проживає представників етнонаціональних меншин у Братському, Жовтневому, Казанківському, Очаківському районах, а у Херсонській області – у Генічеському, Нижньосірогозькому, Скадовському. Серед міського населення частка росіян у середньому досягає 18%. Лише трохи більшою є їхня питома вага в обласних центрах та у містах Нова Каховка, Южноукраїнськ. Поряд з етнодемографічними параметрами якісно відмінною характеристикою Центрально-Причорноморського району є більша питома вага українців з рідною російською мовою, ніж росіян з рідною українською, що є відображенням глибшої мовної асиміляції українців південної частини України. Більшою у цьому аспекті є і диференціація між сільським і міським населенням. Так, якщо понад 95% українського сільського населення Миколаївської області вважали рідною мову своєї національності, то в обласному центрі, Миколаєві, ця частка становила лише 56%.

Східний, Донецький, район також майже повністю розміщений у межах української етнічної території, але з огляду на пізніше масове заселення, значний вплив міграції та асиміляції етнічно українського населення в процесі економічного освоєння має на сьогодні значною мірою двоетнічний, українсько-російський, характер. У районі проживає 34% усіх росіян України, причому понад 11% усього населення народилося на території Росії. Частка етнічних

українців у населенні загалом становить більше 57%, у сільському – близько 73%. Відповідно частка росіян у всьому населенні – понад 38%, у сільському населенні – понад 20%. Індекс кількісного переважання етнічно українського населення досягає лише 1,5. Абсолютну більшість етнічні росіяни становлять лише в двох адміністративних районах сільської місцевості – Краснодарському (51,7%) та Станично-Луганському (61,1%). З інших етнічних меншин своєю часткою (1,6% населення Донецької області) і громадською активністю виділяються греки. Населення з рідною українською мовою за переписом 2001 року становить меншість – лише близько 27%. Його питома вага за міжпереписний період зменшилася на близько 5%, тобто *саме у цьому районі найбільше виявилась невідповідність тенденції динаміки етнонаціональних спільнот і груп та лінгвістичних груп, з огляду насамперед на більші обсяги зміни етнічної самоідентифікації і водночас стабільність мовної самоідентифікації*. Характерною рисою регіону є також глибока криза української етнічності, особливо у центрі та на півдні, а також русифікація представників малих етнічних груп. Водночас висока частка міжетнічних шлюбів, поряд з іншими чинниками, зумовила до деякої міри *нівелюцію етнонаціональної самосвідомості і відносно більше поширення регіональної ідентичності*. Впродовж 90-х років Донецький район став епіцентром імміграції із сусідніх, нестабільних, районів Росії, Північного і Південного Кавказу, що ускладнює тут соціально-політичні і культурні взаємини.

Виділення Одеської області в окремих етногеографічний район пояснюється низкою об'єктивних підстав і насамперед тим, що це регіон з найвищою в Україні етнічною мозаїчністю, яка має не лише дисперсно-змішаний, а значною мірою *поліареальний* характер. Це стосується передусім південнобессарабської частини, етнонаціональна структура якої сформувалася в ході кількох хвиль переселень українців та населення етнонаціональних меншин, що відбувалися як унаслідок об'єктивних процесів заселення, так і внаслідок цілеспрямованої політики російського уряду впродовж XVIII – XIX ст. Чинник розселення і культурної присутності етнонаціональних меншин, як в історичному, так і сучасному аспектах, має також вагоме значення і для Одеської агломерації, і для північної частини області. Незважаючи на абсолютну більшість українського населення за переписом 2001 року (62,8%), у мовній структурі регіону населення з рідною українською мовою становить лише відносну більшість (менше 50%, але це більше питомої ваги населення з рідною російською мовою). Кількість етнічно українського населення є лише втричі вищою, ніж кількість населення найбільшої етнонаціональної групи (росіян), що помітно менше, ніж у сусідніх регіонах. Співвідношення питомої ваги етнічних українців та етнонаціональних меншин у сільському та міському населенні є приблизно однаковим. З семи міст обласного підпорядкування українці становлять більшість у шести (Одесі, Білгороді-Дністровському, Іллічівську, Котовську, Теплодарі, Южному). І лише в Ізмаїлі відносно більшість (43,7%) становлять етнічні росіяни. Водночас у чотирьох адміністративних районах з 26 абсолютну чи відносну більшість становлять етнічні групи: болгари абсолютну більшість у Болградському районі (60,8%) та відносну більшість у Арцизькому (39,0%) і Тарутинському (37,5%)

районах, молдавани відносно більшість у Ренійському районі (49,05%). Найбільш поліетнічним є Ізмаїльський район: 28,9% українців, 27,6% молдаван, 25,7% болгар, 16,2% росіян, 0,4% гагаузів і 0,3% ромів (циган). Поза межами Південної Бессарабії у всіх адміністративних районах абсолютну більшість мають етнічні українці, хоча у двох північних районах, Ананіївському та Котовському, порівняно значною (від 18 до 26%) є частка молдаван. За міжпереписний період питома вага українців у межах Одеської області зростала вищими темпами (на 7,6%), ніж у середньому по Україні. Збільшилася на 5,1% й кількість населення з рідною українською мовою. Однак рівень володіння українською мовою в середовищі етнічних меншин дуже низький (донедавна її фактично не вивчали у місцевих школах).

Найскладніша ситуація зберігається в Кримському регіоні. З огляду на складні процеси заселення та втручання державного чинника у етнодемографічну ситуацію, починаючи ще з кінця XVIII ст. (організовані переселення, депортації корінного населення), цей регіон на сьогоднішній день все більше набуває поліетнічного характеру, але не поліареального, який формується більш природними процесами заселення, а етнічно змішаного, маючи, таким чином, окремі риси регіонів колонізаційного (переселенського) типу. Так, за даними перепису 2001 року, менше половини населення Криму (49,1%) народилося на території півострова, а ще 16,1% – в інших регіонах України. Водночас 18,8% громадян народилося на території Російської Федерації і 8,1% – на території Узбекистану. Порівняно із загальноукраїнськими співвідношеннями регіон виділяється абсолютною більшістю етнічно російського і російськомовного населення. Однак за міжпереписний період абсолютна кількість росіян істотно зменшилася: загалом на 11,6%, у міському населенні – на 10,9%, а у сільському – на 13,3%. Внаслідок вищих темпів зменшення людності, а також з огляду на різке збільшення кількості кримських татар, знизилася і питома вага етнічно російського населення на півострові: у всьому населенні на 7,3% (з 65,6 до 58,3%), у міському населенні – на 5,2% (з 71,1 до 65,9%), у сільському – на 9,9% (з 55,7% до 45,8%). Водночас, не враховуючи росіян, частка інших етнічних меншин зросла у всьому населенні на 9,7%, у міському населенні – на 5,5%, у сільському – аж на 16,4%. Як ми уже зазначали, кількість кримських татар зросла у 6,3, вірмен – у 3,6, узбеків – у 4,6 рази. Також на 16% зросла кількість татар, на 73% – азербайджанців, на 23% – корейців, на 12% – греків, на 16% – німців, на 21% – грузинів. Зменшилася також і абсолютна кількість етнічних українців: на 9,5% загалом і на 5,1% у міському та аж на 14,9% у сільському населенні. Це зумовило (на фоні повернення депортованого населення) і зниження питомої ваги етнічних українців на 2,4% в усьому населенні і на 0,3% у міському та 6,5% у сільському населенні. З міст республіканського підпорядкування АР Крим найвищою була частка українців (понад 25%) за переписом 2001 року у Красноперекіпську (40,9%), Арм'янську (36,2%), Ялті (27,6%), Джанкої (25,9%), найменшою (менше 20%) – у Керчі (15,4%), Судаку (17,6%), Феодосії (18,8%). У центральних містах півострова частка етнічно українського населення також була дещо нижчою від середньорегіональних

значень: у Сімферополі – 21,3%, у Севастополі – 22,4% (порівняно з переписом 1989 року зросла на 1,8%).

Негативним чинником у перебігу етнополітичних процесів є також значний рівень асиміляції та акультурації етнічно українського населення, що перешкоджає йому виконувати культурно-інтеграційні та державно-консолідуючі функції. Так, частка українців з рідною російською мовою є тут найвищою в Україні – 59,5% (у міському населенні – 65,3%, у сільському – 51,7%), а частка росіян з рідною українською – найменшою (0,2%). Ще більшим є рівень мовної русифікації українців у центральних містах: у Сімферополі – 70,8%, Севастополі – 70,1%. І лише в північних районах (Красноперекопському, Первомайському, Роздольненському) частка українців з рідною українською мовою є вищою за 50%. Негативними є і тенденції розвитку етнолінгвістичної ситуації, адже за міжпереписний період питома вага етнічно українського населення, що вважає рідною українську мову, зменшилася аж на 12,2% (з 52,6% до 40,4%), а питома вага всього населення, яке вважає рідною українську мову, – на 3,7% (з 13,7 до 10,0%). Найнижчим в Україні є також і рівень володіння українською мовою в середовищі етнонаціональних меншин, а це створює додаткові культурні та інформаційно-комунікаційні бар'єри на шляху їхньої інтеграції в українське суспільство.

Окреслена модель етнogeографічного районування України має передусім пізнавальне значення. Але оскільки для кожного з цих районів характерним є не лише набір своєрідних проблем, але й етнокультурних і етнополітичних пріоритетів, то і їхнє об'єктивне відтворення, з поясненням низки причинно-наслідкових зв'язків, розкриває механізми та варіанти оптимізації етнополітичних взаємин. Отже, ця модель етнogeографічного районування разом з окресленням основних ідентифікаційних ознак районів може слугувати інформаційно-територіальною моделлю при здійсненні регіональної етнополітики.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. На основі яких показників здійснюють етнogeографічне районування?
2. Назвіть найбільш характерні риси усіх етнogeографічних районів України.
3. Які особливості етнонаціональної структури Центрального району є якісно відмінними від відповідних показників Одеського, Дніпровсько-Харківського та Центрально-Причорноморського районів?
4. В яких етнogeографічних районах найбільш помітними є кризові вияви української етнічності?
5. Зробіть порівняльну характеристику етнogeографічних особливостей Закарпатської, Чернівецької та Одеської областей.

РОЗДІЛ 6. ГЕОГРАФІЯ ЗАРУБІЖНИХ УКРАЇНЦІВ

6.1. Етнічні українці поза межами держави Україна: понятійно-термінологічне означення та історико-географічні передумови

Цілісна етногеографічна характеристика України обов'язково передбачає вивчення розселення етнічних українців поза межами держави Україна, адже *життєдіяльність державоформуючої української нації в Україні різною мірою пов'язана (духовно, культурно, організаційно) із зарубіжним етнічно українським середовищем. Саме така пов'язаність і формує цілісну систему світового українства як великої історично-культурної та ментальної спільності.* Утворення середовища зарубіжних українців зумовили два основних чинники: 1) роль різних суб'єктивних моментів у державотворенні, ігнорування у багатьох випадках етногеографічних реалій та етнонаціонального принципу загалом, які й визначили невідповідність сучасної державної території України українській етнічній території початку ХХ ст.; 2) еміграція та примусове виселення етнічно українського населення за межі своєї етнічної території. З огляду на це, усе середовище зарубіжного українства можна поділити на дві групи: 1) автохтонне етнічно українське населення, що проживає (чи проживало) в межах історичних етнічно українських регіонів чи на етнічно змішаних територіях; 2) українська діаспора („діаспора” – з грецької „розсіяння”, „розпорошення”) – групи етнічних українців та осіб українського походження в інших країнах світу, які з різних причин емігрували або були виселені з етнічної батьківщини.

Починаючи з 90-х років минулого століття, термін „діаспора”, який застосовували щодо євреїв, вірмен та інших спільнот, почали активно використовувати щодо усіх зарубіжних українців; на сьогодні широковживаним є саме таке використання цього терміна, хоча є підстави наполягати на некоректності його застосування щодо автохтонного етнічно українського населення, що проживає за межами України на історичних етнічних землях. Самі ж українці, що проживають поза Україною, найбільше себе називають „українцями на поселеннях”.

Оскільки середовище зарубіжного українства сформувалося під дією різних чинників і в умовах різних держав, то воно відзначається великою неоднорідністю щодо ступеня збереження самобутності та самосвідомості своєї етнонаціональної приналежності. Чинники *природної та насильної асиміляції, особливо в умовах сучасних глобалізаційних процесів, порушення органічних зв'язків з історичною батьківщиною, брак необхідних умов для самоорганізації, формування*

національної інтелігенції та соціально-культурної інфраструктури зумовили різною мірою і в різних групах значної частини зарубіжних етнічних українців кризовий стан української етнічності, основними ознаками якого є втрата міжпоколінних культурних зв'язків і різке уповільнення процесів відтворення української ідентичності, значна акультурація в інонаціональне середовище, розмивання чи звуження до побутового рівня етнонаціональної самосвідомості. Ліпша ситуація щодо збереження української етнічності є у тих державах, де склалися більш вигідні соціально-економічні умови, демократичний устрій сприяв громадській самоорганізації, а українське середовище відзначається відносною компактністю, соціальною структурованістю (важливою, зокрема, є наявність національної інтелігенції, бізнесових груп). Водночас в умовах тоталітарної держави, яка здійснює політику денаціоналізації, придушення громадської ініціативи збереження самобутності різко ускладнюється.

Зважаючи на різний ступінь етнонаціональної самосвідомості, в середовищі зарубіжного українства можна виділити такі групи: а) консолідуючі верстви з високим ступенем усвідомлення своєї української ідентичності; б) верстви, що усвідомлюють своє українське походження, відчують духовний зв'язок з історичною батьківщиною, але вже тісно інтегровані (культурно і політично) в суспільство країни проживання; в) переважно асимільовані групи, які дотримуються деяких українських релігійних та побутових традицій; г) цілком денаціоналізовані групи, які, однак, ще можуть зберігати пам'ять про своє українське походження. Співвідношення цих груп у різних країнах та на різних континентах істотно відрізняється. Незважаючи на різну самосвідомість, усі без винятку групи етнічних українців в Україні та за кордоном є необхідними й важливими ланками у системі світового українства, у творенні загальнонаціональної культури та національної державності в Україні.

Історико-географічні передумови того, як великі регіони з більшістю етнічно українського населення опинилися поза межами сучасної території України, є складними і трагічними, обмеживши в результаті перспективи формування єдиного етногеографічного і геоетнополітичного організму та спричинивши випадки прямого політичного терору проти етнічно українського населення окраїнних регіонів. Ця ситуація виникла насамперед внаслідок поразки української революції 1917–1920 років, неможливості на той час реалізувати ідею єдиної української національної держави в межах суцільної етнічної території та зумовлена суперечливим характером формування території й кордонів УРСР, які й лягли в основу державної території та кордонів України. Якраз хроніка формування кордонів УРСР, східна і північно-східна ділянка яких складалася впродовж 20-х років минулого століття, а західна (включаючи південно-західну і північно-західну) – в ході Другої світової війни й у післявоєнний період, і відображає етапи політичного відторгнення етнічно українських ареалів і включення їх в орбіту сусідніх держав.

В окресленні території УСРР більшовики з самого початку недостатньо враховували етнонаціональний чинник. Це позначилось у затвердженому у 1919 р. Договорі про кордони між УСРР, Литовсько-Білоруською республікою і РСФРР. З уваги на те, що при міждержавному розмежуванні за основу брали границі губерній царської Росії, то і нові кордони не відповідали етнічним.

Розмежування здійснювали за примітивним принципом: якщо в більшій частині губернії разом з губернським центром переважають представники одного народу, то і вся губернія належить до відповідної республіки. Державний кордон з Російською республікою пройшов в основному по східній і північно-східній межах колишніх Таврійської, Катеринославської, Харківської губерній. Виняток було зроблено щодо Росії, на користь якої відійшли чотири повіти Чернігівської губернії: Суразький, Новозибківський, Білгородський і Грайворонський. Водночас етнічно українські повіти Курської, Воронезької губерній та Облесті Війська Донського і Кубані опинилися поза межами УСРР (табл. 6.1). В 1923 р. при ЦВК УСРР, під впливом прихильників українізації, новостворена адміністративно-територіальна комісія одержала завдання переглянути кордони УСРР з РСФРР і БСРР. Українська сторона заявила про своє право на етнічно українські повіти Слобожанщини. Але остаточна ухвала ЦК ВКП(б), який зайняв проросійську позицію, фактично анулювала підсумки тристоронньої угоди. Україні було передано 11 волостей Путивльського повіту і тільки окремі волості і селища інших етнічно українських повітів. У 1924 р. РРФСР звернулася із територіальними претензіями до УСРР на Шахтинський і Таганрозький округи Донецької губернії, незважаючи на те, що більшість населення, відповідно до перепису 1897р. (71%), становили етнічні українці, посилаючись при цьому на економічну проблему виходу Росії до Азовського моря. Ці претензії були задоволені відповідно до ухвали Президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. В результаті нового розмежування такі східні регіони етнічно української території, як східна Слобожанщина та Кубань остаточно перейшли до складу Російської Федерації.

У 1924 р. відбулися й інші територіально-політичні зміни в складі УСРР, які в перспективі зумовили перехід до складу Молдавії етнічно українських ареалів на лівому березі Дністра. Це стосується створення в складі УСРР т. зв. Молдавської АСРР як плацдарму для інкорпорації колишньої Бессарабської області. Для проголошення автономії не було вагомих етнополітичних підстав, адже у виділеному регіоні молдавське населення становило меншість, а ареали його компактного розселення знаходилися на порівняно невеликій території.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 27.11.1939 р. затверджено українсько-білоруський кордон, згідно з яким до Білорусії відходила частина української етнічної території (Берестейщина). Несправедливе стосовно українського населення встановлення кордонів було зумовлено прагненням всіляко обмежити територію впливу українських державницьких сил у Галичині й Волині та бажанням розширити кордони Білоруської республіки як компенсацію за включення значних етнічно білоруських просторів до складу Російської Федерації. Спрацювала також інерція історичних адміністративних меж, на яку посилювалася білоруська сторона. Як зазначає В. Леонюк, "...національній трагедії Полісся не завадили ні демонстрації мешканців Берестя, Кобрини, Пінська за возз'єднання з УРСР, ні поліська делегація до Львова на збори Західної України, куди поліщуків навіть на поріг не пустили" (1996).

Таблиця 6.1

Частка українців* серед населення повітів колишньої Російської імперії,
що не увійшли до складу УСРР**

Губернії	П о в і т и	Населення в тис. чол.	Українці, %
Курська	Грайворонський	251,6	58
	Путивльський	218,7	52
	Новооскольський	208,1	51
	Суджанський	203,7	48
	Рильський	225,1	36
	Корочанський	225,4	34
	Всього:	1 332,6	-
Воронезька	Острогозький	398,8	90
	Богучарський	445,0	81
	Бірючейський	286,3	70
	Валуйський	273,0	51
	Павловський	233,7	42
	Всього:	1 636,8	-
Обл. Війська Донського	Таганрозький	636	61
	Перш. Донський	405,3	79
	Ростовський	559,9	31
	Друг. Донський		
	Всього:	1 964,6	-
Бессарабська	Хотинський	409,4	56
	Аккерманський	378,3	26
	Всього:	787,7	-
Гродненська	Кобринський	235,0	80
	Брестський	270,3	63
	Білостоцький	259,2	39
	Всього:	764,5	-
Холмська	Грубешівський	170,5	60
	Томашівський	122,1	50
	Холмський	194,3	33
	Влодавський	120,8	56
	Більський	142,1	38
	Константинівський	92,0	30
	Всього: Разом:	841,8 7 328,0	- -

* За винятком Мінської губернії та Кубані.

** Матеріали вселюдського перепису населення 1926 р. X., 1927

Перехід до складу Польщі таких етнічно українських регіонів, як Підляшшя, Холмщина, Надсяння, Лемківщина відбувся за результатами домовленостей найбільших держав антигітлерівської коаліції і встановлення кордону між СРСР і Польщею у квітні 1945 року. Під тиском польських еміграційних кіл

керівники західних держав займали пропольську позицію, оскільки встановлення кордону на користь УРСР сприймалось ними як реальний крок до зміцнення позицій СРСР, що в тодішніх умовах було для Заходу небажаним. І якщо на Тегеранській конференції 1943 р., за пропозицією СРСР, було попередньо домовлено взяти за основу східного кордону Польщі лінію Керзона, то на наступних нарадах ставилось питання про зміщення цієї лінії на схід, тобто на користь Польщі. Вирішальним стало те, що Україна й українські інтереси не були відповідно подані. Між СРСР і Польським комуністичним режимом 9 вересня 1944 р. було підписано угоду про виселення українського населення з території Польщі і польських громадян з території СРСР. Треба зазначити, що домовленості були прийняті ще до остаточного встановлення державних кордонів. Ними передбачалося, що з-понад двадцяти повітів Лемківщини, Підляшшя і Холмщини українське населення буде депортоване в СРСР, а до Польщі виселяли представників польської і єврейської національностей, які вважали себе громадянами довоєнної Польщі. Внаслідок таких політичних маніпуляцій з етнічних українських земель на території Польщі було виселено до УРСР впродовж 1944–1946 років близько 490 тис. українців.

У 20-ті роки минулого століття було закладено й передумови територіально-політичного від'єднання від основного етнічно українського масиву у межах Закарпаття українських поселень на словацько-українському етнічному пограниччі та у районі міста Сигіт-Мармароський. Йдеться про поділ етнічної території українців Закарпаття на три частини: західну (Пряшівщина, 22% території) – відійшла безпосередньо до Словаччини, центральну (Хустський, Берегівський і Ужгородський округи, 70% території) – під назвою Підкарпатська Русь отримала адміністративну автономію, і східну (Мармароський Сигіт з околицями, 8% території) – опинилася у складі Румунії. І тому, коли згідно з підписаним у червні 1945 р. радянсько-чехословацьким договором з участю представників УРСР про статус Закарпаття, кордон між УРСР і Чехословаччиною пройшов по довоєнній, внутрішній, адміністративній межі Підкарпатської Русі і Словаччини, таким чином він успадкував невідповідність етнічному розселенню українців: у складі ЧСРР залишався клин української етнічної території, що тягнувся вздовж Карпат аж до Пряшівщини. Водночас радянсько-румунський договір від 1947 р. закріпив перехід етнічно української Мармарощини та етнічно українських ареалів у Південній Буковині у складі Румунії.

Ще більш драматичними є історико-географічні процеси формування української діаспори внаслідок еміграції за межі своєї країни чи примусового виселення. І якщо виселення здійснювали однозначно в контексті політичних репресій, то причини еміграції були як економічними (насамперед перенаселення сільської місцевості, безземелля селян, безробіття), так і політичними, зокрема, внаслідок поразки національно-визвольних рухів. Дослідити хронологію та обсяги еміграції є доволі складно, адже в країнах переселення фіксували переважно державне походження іммігрантів. А у тих випадках, коли зазначали етнонаціональну приналежність на основі самоідентифікації, то частина етнічно українського населення часто вказу-

вала на крайову ідентичність чи етнографічні особливості (зокрема, вихідці з Лемківщини).

У процесах еміграції українців за межі своєї країни можна виділити кілька етапів, ураховуючи обсяги, причини та напрям переселень. Зокрема, *до останньої чверті XIX ст.* еміграція ще не набула масового і систематичного характеру. Найбільшими еміграційними акціями було переселення на початку другої половини XVIII ст. кількох тисяч українців із західної закарпатської частини (етнографічна група лемків) на Балкани (в історичні області Бачка, пізніше в Срем (теперішня Сербія (Воєводіна). Це було переселення в межах Австрійської імперії, визначене потребами освоєння малозаселених територій. У межах Російської імперії розпочалося переселення українців у Поволжя та Південний Урал, яке на кінець 70-х років XIX ст. досягло вже значних обсягів. З політичних мотивів слід виділити переселення за межі України частини козацької еліти – прихильників гетьмана Мазепи після Полтавської битви у 1709 році. Після зруйнування Запорізької Січі частина козаків переселилася в Добруджу на територію тодішньої Османської імперії. За даними В. Кубійовича, на кінець цього періоду кількість українців за межами своєї етнічної території становила 1,2 млн (4,6% всіх українців).

З кінця 70-х років XIX ст. розпочинається масова еміграція українців із західноукраїнських регіонів, які були в складі Австро-Угорської імперії, в Америку та переселення українців Наддніпрянської України, яка перебувала у складі Російської імперії, в південні райони Сибіру та Далекого Сходу. Переселення українців за океан, яке почалося з 1877 року, визначалося вкрай несприятливим становищем селян і спочатку було скероване переважно в північно-східні штати США. Усього до Першої світової війни емігрувало до США близько 350 тис. українців. З поч. 90-х років XIX ст. розпочинається масова еміграція українців до Канади (степові провінції Альберта, Саскачеван, Манітоба), до Бразилії (штат Парана) й Аргентини (провінція Місьйонес). Загалом до Канади емігрувало близько 100 тис. українців, до Бразилії й Аргентини – 50 тис.

Ще більший розмах мала масова еміграція українців у складі Російської імперії до Поволжя, Північного Казахстану, Південного Уралу, Південного Сибіру та у Приморську область Далекого Сходу, яку заохочував або навіть ініціював російський уряд. Її наслідком стало виселення лише з дев'яти губерній (Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської) впродовж 1896–1914 років понад 1 млн 500 тис. українців і формування двох майже суцільних смуг українського розселення: перша простягалася на схід від південного Уралу через Північний Казахстан і весь південь Західного Сибіру і одержала назву Сирій Клин, друга сформувалася у Приамур'ї Далекого Сходу і одержала назву Зелений Клин. Найбільше українців виселилося з Полтавської (понад 160 тис.) та Чернігівської (близько 150 тис.) губерній. Значну кількість українських поселень було створено й у Східному Сибіру, Закавказзі та Середній Азії. Треба, однак, зазначити, що впродовж усього цього періоду частина українських емігрантів і з Америки, і з азійської частини Росії (близько 20%) повернулася на рідні землі.

Значно меншими за обсягом були хвилі еміграції протягом цього періоду в інших напрямках. Зокрема, це переселення за ініціативою австрійської влади близько 10 тис. українських селян з Галичини до Боснії, політична еміграція громадсько-політичних діячів в європейські столиці. Отже, перед Першою світовою війною в діаспорі проживало близько 4,2 млн українців (понад 10% всього етнічно українського населення).

Попри подібний, переважно селянський, характер організація соціально-культурного життя української діаспори в Америці та на азійських просторах Росії помітно відрізнялася. В американських поселеннях істотно консолідує роль відігравали священники греко-католицької церкви, забезпечуючи й умови збереження самобутності, й умови сомоорганізації. В той же час українцям Сибіру та Далекого Сходу, які мали добре розвинуті почуття етнічної окремішності, все ж не вистачало інтелігенції та загалом консолідуєчих верств. І лише в роки громадянської війни істотно зроста їхня свідомість та громадсько-політична активність.

Черговий етап еміграції українців за межі своєї країни пов'язаний з поразкою української революції 1917–1920 років. Нереалізованість ідеї створення національної держави, загроза більшовицького терору спричинили порівняно значні обсяги української політичної еміграції. Її середовище – це військові, політики, культурні діячі, науковці. Центрами цієї еміграції стали насамперед європейські столиці: Відень, Берлін, Прага, Варшава, Париж та ін. Еміграція інтелігенції значно посилила (культурно й організаційно) західну українську діаспору. З'явилося багато нових українських організацій та закладів і, отже, – нових осередків громадсько-культурного життя. В цьому контексті особливу роль упродовж міжвоєнного періоду виконувала Прага, де за підтримки чехословацького уряду функціонували українські й освітні, і культурні, і політичні установи.

У 20-ті роки відновилося й економічна еміграція із західноукраїнських регіонів за океан, яка тривала до початку Другої світової війни, перериваючись лише на час економічної кризи 1931–1934 років. Оскільки США дещо обмежили в'їзд до своєї країни, то основні потоки емігрантів спрямовувалися до Канади (понад 70 тис.), Аргентини (близько 50 тис.) та Франції (близько 35 тис.). Окрім того, впродовж міжвоєнного періоду ще близько 15 тис. українців переселилося до США, близько 10 тис. – до Бразилії, по кілька тисяч – до Парагваю та Уругваю. Перед початком Другої світової війни в Америці проживало за приблизними даними 1 млн 200 тис. українців, в країнах Західної і Центральної Європи – близько 200 тисяч.

Водночас упродовж 20-х років ХХ ст. еміграція українців на схід, за межі свого етнічного ареалу у складі СРСР, майже припинилася. За переписом 1926 року українська діаспора тодішнього СРСР становила 3 млн 450 тис.: найбільше – в Північному Казахстані та Південному Сибіру (1 млн 700 тисяч), у Поволжі і Уралі (770 тис.), Далекому Сході (315 тис.), Киргизії (64 тис.). Ще понад 200 тис. українців проживало на етнічно змішаних територіях та у відносній близькості до етнічної межі. Деяка активізація громадсько-культурного життя

східної української діаспори спостерігалася лише впродовж 20-х років. А в часи колективізації та політичних репресій 30-х років майже вся культурно-освітня інфраструктура східної української діаспори була ліквідована. Різко зросла кількість українців на Уралі, в Сибіру й Середній Азії на початку радянсько-німецької війни у 1941 році, коли з України разом з підприємствами було евакуйовано понад 3 млн осіб.

Закінчення Другої світової війни визначило новий етап переселення українців за межі своєї країни, основу якого становила масова політична еміграція. Залишали країну не лише політики й військові, культурна інтелігенція, але й інші верстви суспільства, які не сприймали більшовицький режим і реально оцінювали його загрози. Наприкінці війни та після її завершення в Німеччині та Австрії було зосереджено понад 250 тис. українців, які не бажали повертатися в Україну. До середини 50-х років значна частина українців перебувала в т. зв. таборах для переміщених осіб; найбільше їх було в Південній Німеччині, насамперед Баварії. З кінця 40-х років значна частина українців реемігрувала з Німеччини в інші західні країни. Зокрема, була кількісно поповнена українська діаспора США, Канади, Аргентини, Бразилії та сформовані цілісні українські громади в Австралії, Великобританії, Бельгії, Нідерландах. Саме у повоєнний період були створені координаційні комітети українців як у окремих державах, так і на світовому рівні (Світовий конгрес вільних українців, 1967). Розгорнули активну діяльність такі наукові та навчальні заклади, як Наукове Товариство імені Шевченка, Українська Вільна Академія Наук, Український Вільний Університет, Український Католицький Університет. Завдяки громадській самоорганізації, позитивному впливу культурних та українських релігійних організацій було створено умови не лише для збереження самобутності, але й зростання самосвідомості тих груп, які були віддалені від процесів культурно-політичного розвитку на історичній батьківщині. І лише значна частина вихідців з Лемківщини, сформувавши свої структури, відмежувалася від загальноукраїнського етнокультурного життя.

В цей період в умовах СРСР більшовицький режим організував, починаючи з 1944 року, масові депортації українців з Галичини і Волині на Урал, в Західний та Східний Сибір. За даними Ф. Бугая (1990), на середину 1947 року із західноукраїнських областей було насильно виселено 74,8 тис. осіб. На початок 50-х років кількість депортованих українців, розселених т. зв. спецпоселеннях східних і північних регіонів Російської Федерації, досягла понад 135 тис. Окрім того, сотні тисяч українців були репресовані і ув'язнені в численних таборах т. зв. ГУЛАГУ. І лише після офіційного засудження „культу особи Сталіна” у другій половині 50-х років частині спецпоселенців було дано дозвіл на повернення в Україну.

Протягом 70-х років ХХ ст. радянський режим ініціював нові хвилі виїзду українців за межі України під приводом освоєння цілинних земель, участі в „новобудовах п'ятирічок”, „комсомольських будовах”. З цією ж метою був задіяний і механізм обов'язкового розподілу випускників вищих закладів освіти. Це завдавало Україні помітних демографічних втрат, знижувало її

працересурсний потенціал, адже виїжджали переважно молоді кваліфіковані фахівці. Разом з тим для великої кількості українців поза межами УРСР (лише за офіційними даними їхня кількість перевищувала понад 5 млн осіб, не включаючи приблизно таку ж кількість осіб українського походження) не було створено жодних умов для організації національно-культурного життя, бракувало закладів освіти, преса, радіомовлення українською мовою, що поступово поглиблювало їхню асиміляцію в російськомовне середовище.

Важливі територіально-політичні зміни в кінці 80-х – на поч. 90-х років минулого століття (лібералізація радянського режиму, розпад СРСР, утворення незалежної України) започаткували новітній етап еміграції з України. Основними мотивами виїзду українців за межі своєї країни стали економічні чинники. Зокрема, невдалі економічні перетворення поглибили проблеми зайнятості, низької оплати праці тощо. В таких умовах в українського населення посилились сподівання на швидке поліпшення свого матеріального становища за кордоном. Точні обсяги сучасної еміграції визначити складно, адже часто передумовою переселення є нелегальні трудові сезонні поїздки за кордон. В результаті тривалого перебування значна частина заробітчан через різні причини не має наміру повертатися в Україну. За офіційними даними впродовж 90-х років Україну покинуло понад 700 тис. етнічних українців. Але з урахуванням нелегальної еміграції це число є значно більшим. Основний вектор сучасної еміграції етнічних українців – Західна і Центральна Європа та Північна Америка. Новітня хвиля еміграції привела до створення нових відносно чисельних і компактних громад українців у таких державах, як Іспанія, Португалія, Італія, Чехія. Поповнилися і ті українські громади західної діаспори, які вже мають давні традиції. Але, на жаль, повільно відбувається інтеграція чи навіть зближення представників сучасної та попередньої хвиль еміграції.

Особливістю сучасного міграційного етапу є повернення в Україну етнічних українців з інших країн колишнього Радянського Союзу, насамперед з азійських і північних регіонів Росії, держав Південного Кавказу, Центральної Азії. Як ми уже зазначали, за даними М. Шульги (2002), впродовж 90-х років ХХ ст. в Україну прибуло 929,3 тис. етнічних українців. І тривожні процеси сучасної еміграції, і проблеми інтеграції в загальноукраїнське середовище іммігрантів – це серйозні виклики українській громадськості та тим державним структурам, які мали б бути стурбовані проблемами збереження демографічного потенціалу української етнічної нації.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Чому термін „українська діаспора” некоректно застосовувати щодо всіх зарубіжних українців?
2. Які чинники визначили розміщення великих етнічно українських ареалів поза межами сучасної державної території України?
3. Назвіть основні періоди масового переселення українців за межі своєї країни. Вкажіть характер, обсяги та наслідки еміграції впродовж кожного періоду.

6.2. Географія автохтонного етнічно українського населення в суміжних з Україною державах

Детально окреслити сучасні демогеографічні параметри та особливості розселення етнічних українців в межах історичних етнічно українських регіонів, які опинилися в складі сусідніх держав, є доволі складно. Пояснити це можна тим, що розміщення цих ареалів в прикордонній смузі зумовлює певні побоювання політичних сил відповідних держав щодо появи серед українців етнополітичних рухів за возз'єднання з Україною (ірреденти) чи територіальних претензій з боку України. Хоча реальних підстав для таких побоювань, урахувавши принципи зовнішньої політики України, немає. Але сусідні політичні режими впродовж майже всього післявоєнного періоду по-різному проводили деструктивну етнополітику, спрямовану на пряме руйнування чи розмивання ареалу суцільного розселення етнічних українців, використовуючи і репресивні методи (депортації населення, заборони організації культурного життя), й ідеологічні (обґрунтування проєктів „неукраїнськості” великих груп населення). Цим завданням була підпорядкована й організація статистики етнонаціональних взаємин (або її принципове непроведення).

Найбільші ареали компактного розселення етнічних українців опинилися в складі *Російської Федерації*. Історичними регіонами, де ще в першій половині ХХ ст. більшість становило українське населення, була Кубань та Східна Слобожанщина. Чимало українців проживало й в межах українсько-російського етнічного пограниччя в Північній Чернігівщині, на історичній Стародубщині (ще у ХVІІ ст. вони тут становили більшість, але в наступний період у результаті міжрегіональних міграцій та асиміляції їхня частка різко зменшилася), а також на Дону та на Ставропіллі.

Кубань як особлива географічна область стала новітньою частиною суцільного ареалу розселення українців лише впродовж ХVІІІ–ХІХ ст. В заселенні і освоєнні цієї області брали участь також представники різних російських субетносів (донських козаків, старовірів) та кавказькі народи, тому загалом у регіоні етнічно українське населення становило лише відносну більшість (менше 50%, але більше часток інших груп). За переписом 1926 року на Кубані проживало 1 млн 674 тис. українців, а їхня частка становила 47,1%. Близько 41% населення становили росіяни. В західній частині Кубані частка українців досягала 70%. В соціально-генетичному аспекті етнічно українське населення формували нащадки козаків та селян (городовики).

Порівняно значна віддаленість від історичних українських районів та центрів національно-культурного розвитку визначила й деякі специфічні риси ідентифікації українців Кубані. Зокрема, через недостатність національної інтелігенції повільно формувалася національна самосвідомість, зате широко утверджувалася станова самоназва козак, як особливий етнонім, а також станова самосвідомість як своєрідний еквівалент етнонаціональної. Звідси і розуміння своєї відрубності від росіян та донських козаків, і станова солідарність з іншими козацькими формуваннями, і водночас усвідомлення свого українського

походження, але лише здебільшого етнографічна поєднаність з українством у широкому розумінні. Тобто у першій чверті ХХ ст. кубанські українські козаки мали усі ознаки субетносу українського народу, що істотно вплинуло і на хід подій упродовж революції 1917–1920 років, коли більшістю населення підтримувалась автономістська модель розвитку Кубанської республіки в складі федеративної Росії, і на дальший етнокультурний розвиток. І хоча вплив проукраїнських національних сил не був визначальним, все ж він забезпечив і висунення політичних вимог на возз'єднання Кубанської республіки з Україною, і певне культурне піднесення в часи революції та впродовж 20-х років ХХ ст., в т. ч. й створення неширокої мережі соціально-культурної інфраструктури (українських шкіл, преси, видань, театрів та ін.). Однак уже в 30-ті роки ХХ ст. усі україномовні культурно-освітні заклади були ліквідовані, почала проводитись широкомасштабна політика русифікації населення Кубані і його офіційне трактування як росіян. Це не могло не вплинути на етнодемографічну ситуацію. Зокрема, уже перший повоєнний перепис населення (1959 р.) виявив різке зниження і абсолютної кількості (лише 145,6 тис.), і питомої ваги (до 3,9%) українців. Наступні переписи хоча й фіксували деяке зростання абсолютного числа українців, але і далі зменшення їхньої частки.

Останній перепис населення в Росії 2002 року зафіксував в Краснодарському краї лише 131,8 тис. українців. Це у великій більшості іммігранти з України повоєнного періоду. А нащадки давніх українців Кубані уже здебільшого визнають себе росіянами. Окрім політики русифікації в культурно-освітній та інформаційній сферах, велике значення мала інерція офіційного запису в паспорті (як росіян) ще зі сталінських часів. Але, незважаючи на це, населення Кубані українського походження все ж усвідомлює свою „інакшість” щодо росіян. Є тут і вияви зростання української самосвідомості, зберігаються деякі етнографічні особливості, пісенний фольклор. В Краснодарі створено Товариство української культури „Кубань”. Відроджується і становий козацький патріотизм. Понад 17 тис. громадян Краснодарського краю ідентифікували себе у 2002 році в етнонаціональному аспекті як козаки. Деякі відгалуження козацьких організацій виявляють різнобічні симпатії до України, хоча урядові кола Росії усіляко прагнуть скерувати козацький рух Кубані в шовіністичне русло, у т. ч. і в антиукраїнському напрямі.

Подібний стан української етнічності простежується у межах Східної Слобожанщини (прикордонні райони сучасних Белгородської і Курської областей, південні райони Воронежської області). За переписом 1926 року тут проживало 2 млн 970 тис. етнічно українського населення на площі понад 40 тис. км². Причому в спірних питаннях розмежування УСРР та Російської Федерації українці цього регіону майже одностайно виявляли бажання щодо входження до складу УСРР. Ще у повоєнні часи населення переважно розмовляло українською мовою. Але систематичний політико-адміністративний тиск, офіційне трактування населення як росіян і відповідна соціокультурна політика спричинили незворотні зміни – поширення переважно лише російської розмовної мови, російської та регіональної самоідентифікації. За переписом 2002 року в трьох областях (Курській,

Белгородській та Воронежській) проживало лише понад 150 тис. українців. Українське походження місцевого населення проявляється в поширенні в мові українців, українського пісенного фольклору, деяких побутових традицій. Культурне піднесення кінця 80-х – поч. 90-х років ХХ ст. зачепило лише невеликі групи міського населення. Наприклад, у Воронежі було створено Товариство української мови.

Ще більшою мірою кризовий стан української етнічності проявляється в межах історичної північної Чернігівщини (південь сучасної Брянської області). Перепис населення 2002 року зафіксував лише 20 тис. українців в Брянській області, переважно новітніх вихідців з України, засвідчуючи тотальну асиміляцію давніх українських поселень у сільській місцевості. В цьому контексті стає помітною слабкість, або повна відсутність, культурно-інформаційної політики держави Україна (в галузі телебачення, радіомовлення) щодо прикордонних районів, яка зовсім не сприяла формуванню української ідентичності. Тому на сьогодні реальним може бути лише створення умов для усвідомлення місцевим населенням свого українського походження та виражених симпатій до України.

Автохтонне населення етнічно українського походження в складі *Білорусі* проживає в теперішній Брестській області. Територія його компактного розселення становить близько 27 тис. км². Враховуючи з певними поправками дані польського перепису 1931 року на цій території проживало понад 700 тис. українців, які становили тут понад 76% від усього населення. Особливості проживання в межах Полісся, де позначалися й білоруські мовні впливи, слабка втягнутість на той час в українське культурно-політичне життя зумовили порівняно невисокий рівень української етнонаціональної самосвідомості місцевого населення і поширеність регіональної та етнографічної ідентичностей (поліщуки, тутейші), хоча усі провідні етнологи-дослідники Полісся однозначно вказували на його український етнокультурний характер. В роки Першої і Другої світових воєн, і навіть за несприятливих умов польської влади 20–30-х років провідні кола української інтелігенції робили потужні кроки щодо організації культурно-просвітніх закладів, поширювала тут свій вплив і підпільна ОУН. Але після приєднання у 1939 році Західного Полісся (Берестейщини і Пінщини) до Білоруської РСР усе місцеве населення (у наказному порядку) в офіційних документах було потрактоване як білоруси. У повоєнний період проводилась ще жорсткіша політика деукраїнізації населення Західного Полісся. Не відбулося істотних змін і в сучасній Білорусі, хоча *фактично автохтонні мешканці цього краю білорусами себе не вважають*. В Бресті створено Українське громадсько-культурне об'єднання Берестейщини, але його діяльність усіляко блокується. Натомість поширюються проекти різних псевдоетноспільнот, зокрема, ятвягів, задля пропаганди ідей відокремленості українців-поліщуків від українського етнокультурного процесу загалом. Проведений в умовах авторитарного режиму білоруський перепис населення 1999 р. також не забезпечив об'єктивної самоідентифікації місцевого населення. Так, згідно з даними перепису у Брестській області проживає лише 57 тис. українців, у т. ч. в сільській місцевості – лише понад 20 тис., що мало відповідає реальній ситуації.

Особлива ситуація щодо географії українців склалася після Другої світової війни в Польщі, де українське населення відзначалося високою самосвідомістю, дещо нижчою лише на Лемківщині та Підляшші. Після офіційного міждержавного розмежування і виселення в УРСР близько 490 тис. українців з українських етнічних територій (понад 19 тис. км²), тут ще залишалося понад 250 тис. етнічно українського населення. У 1947 р. польський комуністичний режим провів масову депортацію автохтонного українського населення Холмщини, Надсяння, Лемківщини у західні райони Польщі під назвою операція "Вісла", яка за своїм характером і наслідками має всі ознаки етноциду. Основною причиною депортації стала не стільки підтримка місцевим населенням партизанської боротьби українських патріотичних збройних формувань (Української Повстанської Армії), як бажання цілковито ліквідувати смугу українського розселення й остаточно закріпити здобутки тривалої експансіоністської політики. За офіційними даними, очевидно заниженими, в північні та західні воєводства Польщі, звідки раніше було виселено автохтонне німецьке населення, польський комуністичний режим депортував понад 140 тис. українців (понад 95 тис. з Ряшівського воєводства і близько 45 тис. – з Люблінського). Найбільше українців опинилося в Ольштинському (понад 55 тис.), Щецинському (понад 48 тис.), Вроцлавському (понад 21 тис.), Познанському (понад 8 тис.) та Гданському (близько 7 тис.) воєводствах. У межах української етнічної території залишилося кілька десятків тисяч українців, найбільше на північному Підляшші, де через порівняно невисоку самосвідомість місцеве, переважно українське, населення було віднесено до білорусів. Для депортованих українців на заново освоюваних землях було створено вкрай важкі умови. Насамперед влада розселяла їх максимально розпоросено: по дві-три родини в одне, віддалене від адміністративного центру, село периферійних повітів (причому в межах повіту не мало бути більше 10% українців). Великими були й соціально-економічні труднощі, адже в результаті депортації українці втратили і більшу частину своїх матеріальних благ. Офіційна пропаганда створювала вкрай негативний образ українця. Пропагувалися ідеї принципової відмінності лемків від решти українського народу. На розмивання української ідентичності працювала й офіційна статистика, яка не фіксувала етнонаціональну приналежність населення, ігноруючи факт наявності етнонаціональних меншин. І лише після декларативного засудження культу особи Сталіна в СРСР польський режим дав у 1956 році дозвіл на створення Українського суспільно-культурного товариства. В кінці 50-х років минулого століття кільком тисячам українців, головно лемкам, вдалося повернутися на рідні землі. Отже, в сучасних умовах більшість українського населення в Польщі фактично живе в умовах діаспори. Непросто з'ясувати і його кількісний склад. Проведений у 2002 році перепис населення в Польщі зафіксував загалом лише 36,8 тис. українців (31 тис. власне українців і понад 5,8 тис. лемків). Найбільше – у Вармінсько-Мазурському воєводстві (понад 12 тис.), Дольношльонському (понад 4,9 тис.), Західнопоморському (понад 4 тис.). Згідно з офіційними матеріалами понад 3 тис. українців проживає у прикордонному з Україною Підкарпатському воєводстві, і лише 699 українців

– у Люблінському. Такі дані перепису викликають поважні сумніви, адже попри жорстку насильну асиміляцію в умовах несприятливого розселення, природну асиміляцію через змішані шлюби, еміграцію значної частини українців впродовж 80-х, 90-х років ХХ ст. на Захід, все ж таке багатократне зменшення кількості українців (у 6–8 разів) є неправдоподібним. Очевидно, що частина українців під час перепису з недовірою сприйняла таку незвичну постановку питання, побоюючись нової дискримінації, а також не зовсім добросовісно спрацювали виконавці перепису, особливо на Підляшші. Тому можна припустити, що вказані у переписі числа – це лише кількість українців з високим ступенем національної самосвідомості, які не побоюлися виявити свою ідентичність.

Попри низку негативних моментів (труднощі організації шкільництва в умовах дисперсного розселення, практична неможливість виборів своїх представників в органи влади й місцевого самоврядування, незадовільне володіння національною мовою) українське населення Польщі все ж виявляє значною мірою і досить високу самосвідомість, і соціально-культурну активність, яка проявляється у створенні та діяльності громадських організацій, зокрема, Об'єднання українців Польщі, культурно-освітніх закладів, організації релігійного життя, різних соціально-культурних акцій (фестивалів, зустрічей, „круглих столів” та ін.). Цьому сприяє насамперед наявність достатнього прошарку впливової національної інтелігенції, зусилля якої спрямовані не лише на підтримку етнонаціональної самобутності, але й на формування в польському суспільстві доброзичливого ставлення до української проблематики загалом, що проявилось, наприклад, в засудженні на офіційному рівні акції „Вісла”.

Важливе місце серед територіальних груп зарубіжних українців займали й займають українці на території сучасної *Словаччини*, які завдяки традиціям самоорганізації, відносно ліпшим політичним передумовам та здобуткам української еміграції у міжвоєнній Чехословаччині, зуміли підготувати впродовж післявоєнного періоду в своєму середовищі значні мистецькі і наукові сили, що забезпечили творення культурних надбань загальноукраїнського значення (у галузі літератури, журналістики, музейництва, наукового українознавства). Смуга розселення українського автохтонного населення в межах Словаччини, площею 3,5 тис. км², простягається вузьким клином від кордону з Україною вздовж Підкарпаття на захід, аж до р. Попрад. Історична назва цієї території – Пряшівщина, за назвою м. Пряшева – найбільшого центру обслуговування цієї округи, яке хоча і не належить до ареалу розселення українців, але саме тут зосереджувалися найбільші українські культурно-освітні установи та релігійні центри, зокрема місцезнаходження греко-католицької єпархії. Іншими осередками українського громадсько-культурного життя є Бардіїв, Межилаборці, Свидник.

Українці Словаччини мають риси лемківської етнографічної групи, хоча етнонім „лемки” тут не поширений, що підтверджує його зовнішнє походження. У 1930 році на цій території проживало близько 90 тис. українців, які становили тут понад 73% від усього населення. Українці становили більшість у понад 200 селах. Але тенденції сучасного демографічного та соціально-культурного

розвитку є переважно негативними. Насамперед за післявоєнний період не лише не спостерігалось розширеного відтворення демографічного потенціалу українського населення, а навпаки, відбулося різке зменшення його кількості. Так, за словацьким переписом 1991 року в Словаччині проживало близько 31 тис. українців, з них майже 17 тис. вже ідентифікували себе як русини і лише близько 14 тис. як українці. Така несприятлива демографічна ситуація зумовлена різними чинниками. Зокрема, після закінчення Другої світової війни за ініціативою чехословацької влади кілька тисяч осіб українського походження переселилися в історичну Судетську область, звідки раніше було виселено німців. Унаслідок природних процесів урбанізації близько 5 тис. українців мігрували в Прагу, ще 10 тис. – в інші великі чеські міста. Але найбільші демографічні втрати пов'язані з асиміляцією етнічно українського населення, яку пришвидшила ліквідація у 1950 році греко-католицької церкви, а пізніше (після відновлення у 1968 році) – її значна словакізація. Негативну роль зіграла інерція москвофільських впливів, які в сучасних умовах трансформувались в т. зв. русинський рух, котрий, спекулюючи на поширенні самоназв русини, руснаки, порівняно пізнішому утвердженні самоназви українці, заперечує пов'язаність місцевого населення цього краю з українським народом, наполягаючи на своєму особливому етнічному статусі та походженні. Русинський рух усіляко підтримує словацька влада, розуміючи, що відокремлення від української традиції призведе до обвальної словакізації, що, зрештою, і спостерігається в сучасних умовах. Паралельно з такими ідеологічними деструктивними діями згортається шкільництво українською мовою, закриваються (або передаються під опіку організацій русинсько-антиукраїнського спрямування) інші культурні заклади. На сьогодні інтереси населення, що ідентифікує себе з українцями, захищає Союз русинів-українців, ядро якого становить національна інтелігенція (літератори і літературознавці, етнографи, науковці-україністи), котра ще зберігає значний культурно-організаційний потенціал.

У складі Румунії автохтонне етнічно українське населення компактно проживає в двох історичних прикордонних регіонах – Мараморощині та Південній Буковині (повіт Сучава). Ще у XIX ст. частина українців із Закарпаття та Галичини переселилася в історичну область Банат (зараз тут згідно з офіційним переписом населення заявлено близько 15 тис. українців). А давні козацькі поселення у Добруджі зберігаються з кінця XVIII ст.

Всі політичні режими Румунії (і до Другої світової війни, і після) нетолерантно ставилися до проблем забезпечення умов життєдіяльності етнічно українського населення, цілеспрямовано проводячи політику асиміляції. За приблизними оцінками на території сучасної Румунії у повоєнні роки проживало не менше 150 тис. українців. Але впродовж 60-х, 80-х років минулого століття тоталітарний режим Чаушеску посилив асиміляційний тиск, зокрема, масово закривались українські школи, класи, згорталася інша національно-культурна інфраструктура, особливо в Південній Буковині. Протидіяло процесам румунізації, зберігаючи рідне слово та національні традиції, лише невелике коло літераторів та національно свідомих священиків.

Отже, загальна кількість українців в Румунії за офіційними даними на 1992 р. становила 66,8 тис. осіб. Основним районом розселення українців є Мараморощина (площа ареалу становить 0,7 тис. км²), де проживало за матеріалами перепису близько 37 тис. українців (55,3% від усієї кількості українців Румунії). Українці Мараморощини за основними етнографічними ознаками найбільше споріднені з гуцулами Рахівського району Закарпатської області, відзначаючись порівняно вищою етнонаціональною самосвідомістю від інших груп українського населення. Згідно з дослідженнями В. Куреляка (2001) українське населення становило більшість у семи сільських громадах повіту Марамуреш (Бистра, Великий Бичків, Руська Поляна, Ремеці, Репедя, Рона де Сус, Рускова), де проживало понад 93% усіх українців цієї частини Румунії. Міське населення становило лише 2 350 осіб.

Іншим районом компактного розселення автохтонного українського населення є повіт Сучава (історична Південна Буковина). За даними румунського перепису 1992 р. тут проживало лише понад 10,6 тис. українців. Порівняно з початком ХХ ст. кількість українців зменшилася в декілька разів. Культурно-освітні передумови збереження самобутності на сьогодні є вкрай несприятливими. Але, незважаючи на це, впродовж 90-х років минулого століття після повалення комуністичного режиму українці в Румунії зуміли відновити деякі організаційні структури чи створити нові та добитися деяких зрушень щодо організації шкільництва, видання україномовної преси. Координує діяльність українських громад у Румунії Союз українців Румунії. Є деякі позитивні зрушення й у позиції румунської влади щодо українського населення, хоча загалом становище українців в Румунії є набагато гіршим, ніж румунів в Україні.

Українці в Молдові живуть як компактно в прикордонних з Україною районах, насамперед у Придністров'ї та північній частині, так і розпорошено – в Кишиневі й інших містах центральної Бессарабії та у сільській місцевості. Сучасні демогеографічні параметри українського населення окреслити непросто, адже сама держава є територіально-розділеною: на лівобережжі Дністра з 1991 р. функціонує самопроголошена Придністровська Молдавська Республіка, а тому перепис населення в 2004 році Молдова проводила окремо від Придністров'я. У самій Молдові дуже складна міграційна ситуація. Оскільки попередні результати перепису населення 2004 року не розкривають її етнонаціональної структури, то деякі особливості компактного розселення українців у Молдові можна виявити за результатами перепису 1989 року. Отже, з 600 тис. українців на той час компактно проживало в поселеннях Придністров'я 165 тис. осіб (близько 28%). А загалом українці в Придністров'ї за дещо заниженими даними становлять 26% населення. Найбільшою є їхня питома вага в Рибниці (близько 45%), Тирасполі (понад 32%), Дубоссарах (понад 30%). Кілька десятків тисяч українців проживало в північних прикордонних районах – Бриченському, Єдинцівському, Кам'янському, Окницькому, де вони становили більше четвертої частини населення. Поселення з переважанням автохтонного українського населення трапляються і в районах, розміщених південніше, – Глодянському і Ришканському.

Українські громадські організації та соціально-культурні інституції в Молдові лише почали формуватися впродовж 90-років минулого століття в складних економічних (безробіття, інфляція) та соціально-політичних умовах (конфлікт між Молдовою та Придністров'ям, у т. ч. й воєнні дії). На сьогодні децю ліпші передумови є в Придністров'ї, де українська мова офіційно визнана державною, а на перешкоді розгортанню соціально-культурної інфраструктури (шкіл, преси, бібліотек тощо) є переважно лише економічні труднощі. Водночас негативним чинником є тут втягування українського населення під приводом захисту прав слов'ян у різні великоросійські проекти.

Отже, становище автохтонних українців та населення українського походження в прикордонних районах сусідніх держав свідчить про відсутність або недостатність можливостей повною мірою реалізувати своє право на вільний культурний розвиток, що актуалізує необхідність формування між Україною та сусідніми державами паритетних підходів у справі захисту прав етнонаціональних меншин.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте демографічні параметри та особливості розселення українців у сусідніх з Україною державах.
2. Назвіть приклади політичних репресій чи нетолерантного ставлення владних структур до українського населення.
3. В яких державах є на сьогодні відносно ліпші передумови для збереження українським населенням своєї етнокультурної самобутності?
4. Назвіть псевдонаукові ідеологічні проекти, спрямовані на порушення цілісності українців у сусідніх державах.

6.3. Географія західної української діаспори

Зважаючи на негативні тенденції етнодемографічного розвитку українського населення в прикордонних районах сусідніх з Україною держав (різке зменшення кількісного складу внаслідок деструктивної державної політики, високий ступінь асиміляції та акультурації), основою зарубіжного українства на сьогодні є українська діаспора. Кризові вияви української етнічності спостерігаються і в середовищі діаспори, але у деяких її територіальних групах більш помітною є роль консолідуючих верств, що забезпечують збереження традицій організованого національно-культурного життя.

Всіх українців у діаспорі, враховуючи історико-географічні передумови переселення та формування культурного середовища, умовно можна поділити на діаспору в країнах колишнього Радянського Союзу (поширеним є її означення як „східна діаспора”) та діаспору в інших державах (традиційна умовна назва – „західна діаспора”). Кількість українців у діаспорі та осіб українського походження точно визначити практично неможливо (через брак переписів або їхню недосконалість, наявність на сьогодні деякої кількості населення, яке має намір

постійно проживати в закордонні, але поки що не має легального статусу, наявність цілих генерацій, що народилися у змішаних шлюбах тощо). Українська громадськість зазвичай схильна перебільшувати кількість зарубіжних українців та осіб українського походження, не враховуючи природної асиміляції в умовах сучасних глобалізаційних процесів і об'єднуючи в одну спільноту осіб, які мають українську самосвідомість чи самосвідомість свого українського походження, і вже цілком денационалізовані групи населення, зовсім не закорінені в українську традицію, українське походження яких підтверджують лише архівні матеріали. Отже, беручи до уваги нові, переважно негативні (з позицій української етнічності) тенденції, приблизна кількість українців в діаспорі, не враховуючи тих заробітчанин, які все ж мають намір повернутися в Україну, не перевищує 7,5 млн осіб (приблизно 16,5% від усього етнічно українського населення). Значно більшою, особливо в західній діаспорі, є кількість громадян українського походження, одні з яких народилися у змішаних шлюбах, але ще ідентифікують себе (релігійно, побутово) з українською традицією, а інші цілковито асимілювали або через різні причини не пов'язують себе з українською етнічністю (частина осіб лемківського етнографічного походження, деякі вихідці із закарпатського русинсько-українського середовища).

Організоване етнокультурне життя поза межами своєї країни українці започаткували в умовах західної діаспори, що дало їм змогу не лише зберігати самосвідомість та самобутні риси, але й створити цілісну мережу соціально-культурних інституцій (громадсько-політичних, релігійних, освітніх, наукових, мистецьких та ін.), примноживши тим самим загальнонаціональні здобутки. Особливо значущою є роль західної української діаспори в процесах державотворення. Проголошення незалежності України спершу сильно активізувало діяльність західної української діаспори, але на сьогодні вже спостерігається зниження мобілізаційної готовності щодо творення українських інституцій. Це значною мірою природні процеси, адже політично і культурно активні генерації після напружених зусиль боротьби за українські інтереси переживають момент певного психологічного послаблення. Водночас покоління, що виростили в країнах поселення, починаючи з третього, вже значною мірою інтегрували в суспільства країн проживання, втративши усвідомлення необхідності збереження своєї української ідентичності у зарубіжжі. Нова хвиля іммігрантів з України мало поживила життя, адже це населення насамперед орієнтоване на розв'язання своїх економічних проблем. Хоча саме з'єднання інтересів новітніх груп українців у діаспорі з традиціями старших поколінь, передусім політичної еміграції, може забезпечити новий етап соціально-культурної активності.

Отже, й у історичному, й у демографічному, й у соціально-політичному аспектах ядром західної української діаспори є українці Північної Америки (США та Канади). З приблизно 3,2 млн українського населення у західній діаспорі на ці країни припадає не менше 60%. Особливо вагома роль у загальноукраїнському національному розвитку і водночас в суспільстві країни проживання належить українцям Канади. Згідно із загальноканадським демографічним обстеженням 1986 року в Канаді проживало понад 961 тис. осіб українського походжен-

ня, з яких понад 420 тис. народилися в українських сім'ях, а понад 541 тис. в сім'ях, де лише один з батьків українець. Порівняно з даними переписів 1971 та 1981 років, які зафіксували відповідно понад 580 і близько 755 тис. населення Канади українського походження, можна зробити висновок про істотне зростання кількості осіб українського походження. Позитивна динаміка кількості українського населення пов'язана із поліпшенням методики перепису, а також із додатним сальдо, дещо вищим природним приростом та зростанням української самосвідомості. Зростала впродовж цього періоду й частка українців щодо всього населення Канади: з 2,7% у 1971 році до близько у 3,5% у 1986 році. Разом з тим упродовж цього періоду відбувалося зменшення кількості українців, які народилися у моноетнічних сім'ях, що закладає передумови їхньої дальшої істотної природної асиміляції. У 1986 році їхня кількість становила лише 420 тис., тобто 44% від всього населення українського походження.

Попри селянське походження перших хвиль українських іммігрантів до Канади на сьогодні вже близько 80% українського населення проживає у містах. Найбільшою є концентрація абсолютної кількості українців в Едмонтоні (понад 84 тис.), Вінніпегу (понад 79 тис.), Торонто (близько 72 тис.), Ванкувері (близько 48 тис.). Змінився істотно й соціальний склад українського населення, більшість якого належить до т. зв. середнього класу (менеджери, службовці, юристи, лікарі, вчителі, працівники торгівлі, висококваліфіковані робітники промисловості). Є особи українського походження й на найвищих щаблях канадської влади. У сільському господарстві в 1981 році було зайнято лише 26 тис. українців. І якщо більшість населення перших хвиль українських іммігрантів була неписьменною, то на сьогодні освітній рівень українського населення є дещо вищим середнього по Канаді.

Більшість українців Канади розселено в провінціях Альберта, Британська Колумбія, Манітоба, Онтаріо, Саскачеван. Найвищою є питома вага українців в Манітобі (12,8%) та Саскачевані (10,5%), а абсолютна кількість в Онтаріо (понад 200 тис.).

Завдяки політичній еміграції, широкому проширенню культурної інтелігенції та релігійним організаціям в Канаді функціонує велика кількість українських громадських організацій (політичних, молодіжних, фахових, жіночих та ін.), забезпечуючи різноманітні інтереси, масштабність та цілісність етнокультурного середовища. Більшість громадських організацій об'єднана в Конгрес українців Канади. Тут знаходяться також й виконавчі структури Світового конгресу вільних українців.

Українці Канади мають великі здобутки в галузі культури і мистецтва, літератури, науки, організації церковного життя. Вони добилися значних успіхів у забезпеченні освіти українською мовою, як початкової, так і вищої, творенні української преси. Усі громадські організації намагаються підтримувати якнайтісніші зв'язки з історичною батьківщиною, надаючи Україні та українцям інших країн посильну допомогу.

Ще більшим є демографічний потенціал українського населення в *Сполучених Штатах Америки*. В цій країні етнокультурну ідентичність та походження

можна визначити лише приблизно за соціально-демографічними дослідженнями. Тому різними є і дані щодо кількості українського населення. Отже, якщо кількість усіх вихідців з України у Сполучених Штатах, включаючи і нову хвилю іммігрантів, становить понад 2 млн осіб, то число тих, які ще різною мірою закорінені в українську традицію, не перевищує 1 млн 200 тис. осіб. Але, порівняно з Канадою, питома вага населення українського походження у США є значно меншою (близько 0,5%) і має тенденцію до зниження. Попри те, що українське населення розселене досить компактно, передумови збереження його мовно-культурної самобутності є тут, порівняно з Канадою, дещо складнішими, адже інформаційно-інтеграційний тиск американського способу життя, американських цінностей є надто потужним. А загалом американська модель культури меншою мірою передбачає збереження культурної самобутності різних етнічних груп. Тому ступінь володіння українською мовою серед населення українського походження в США є нижчим ніж у Канаді.

За весь період перебування в США українська громада здійснила великий соціально-економічний прогрес: якщо перші поселенці знаходились на найнижчих щаблях соціальної драбини, то сучасна генерація за рівнем доходів, ступенем освіченості є на середньому рівні. Серед населення українського походження значна частка юристів, вчителів, лікарів, службовців, кваліфікованих робітників. Значно менше українців лише у сфері великого бізнесу, що помітно знижує їхній соціально-політичний вплив.

Основним районом розселення населення українського походження в США є північний схід. Близько половини українців проживає в Пенсільванії, Нью-Йорку, Нью-Джерсі, де вони займають найвищу частку серед всього населення. Чисельні громади українців є у штатах Мічиган, Огайо, Коннектикут, Індіана. Висока міграційна мобільність американського суспільства загалом зумовила і внутрішні міграції українців з ареалів первинного розселення в Каліфорнію, Міннесоту, Меріленд, Техас, Флориду.

В усіх центрах розселення українці створили свої культурно-духовні та освітні центри, громадські осередки. На загальноамериканському рівні діє велика кількість політичних, професійних, жіночих, молодіжних, соціально-релігійних організацій, які об'єднують групи українців різної політичної орієнтації, різних вікових та соціальних інтересів. Важливу координаційну роль виконує Український конгресовий комітет Америки. Окремо функціонує об'єднання частини вихідців з Лемківщини, Лемко-Союз, в середовищі якого поширені москвофільські та антиукраїнські настрої. Деяке негативне значення має й інерція розколу українських політичних сил, зокрема ОУН, ще в часи Другої світової війни, що характерно і для більшості інших груп західної діаспори.

Завдяки розбудові широкої мережі різних інституцій, здобутки української діаспори США в політичній сфері, в розвитку української науки, освіти, культури, літератури, журналістики мають не лише загальнонаціональне визнання, але й стали в багатьох випадках основою опору антиукраїнській політиці колишнього більшовицького режиму. Українці США і в сучасних умовах

займають активну позицію щодо підтримки усіх добрих починів в розбудові держави Україна.

На материк Південної Америки найбільша українська діаспора сформувалася в Аргентині та Бразилії. Невеликі групи населення українського походження проживають у Венесуелі, Парагваї та Уругваї. Більш організований характер має українське етнокультурне життя в *Аргентині*, де проживає близько 100 тис. осіб українського походження. Основу української громади становлять нащадки перших поселенців – сучасні фермери в провінціях Місіонес, Чако, Сантьяго дель Естеро та Мендоса. Близько третини населення українського походження живе в столиці Буенос-Айресі та столичній провінції. Тут вихідці з України переважно зайняті в промисловості як висококваліфіковані робітники. Працюють українці і в освіті, науці, охороні здоров'я, торгівлі. Освітній рівень української діаспори загалом відповідає загальнодержавним параметрам. Велику роль у просвіті українського населення, у т. ч. й у вивченні української мови, відіграють чернечі чини греко-католицької церкви (дві треті української громади – греко-католики). Впродовж усього періоду проживання в цій країні українське населення створило чимало культурних і політичних інституцій, хоча на сьогодні спостерігається спад в його громадській активності і відповідно прискорена асиміляція.

За найбільш вираженими оцінками чисельність української діаспори в *Бразилії* становить близько 100–120 тис. осіб, хоча уже цілком асимільованих вихідців з України, які народилися в Бразилії у змішаних шлюбах, є приблизно удвічі більше. Значно складніші соціально-економічні умови бразильської дійсності не сприяли соціально-культурному піднесенню. Вихідці здебільшого з селянського середовища – українці в Бразилії і сьогодні приблизно на 80% зайняті в аграрному секторі господарства, зробивши значний вклад у сільсько-господарське освоєння південної Бразилії. Це значною мірою зумовлює дещо нижчий від середніх значень освітній рівень і рівень доходів, знижує економічні можливості організації шкільництва, громадських закладів. Тому освіту на українській мові надають зазвичай лише чернечі чини української греко-католицької церкви. Разом з тим у компактних українських місцевостях українську мову (у всьому розмаїтті діалектів) використовують як розмовну.

Понад 85% населення українського походження в Бразилії проживає в штаті Парана. Осередки української діаспори є також в штатах Сан-Пауло (близько 10% населення) та Санта Катаріна (3%). Частка інших штатів є порівняно незначною. В штаті Парана найбільше українців проживає в повіті Прудентополіс, де вони навіть становлять більшість усього населення. Значним центром українського життя в Бразилії є м. Курітіба, адміністративний центр штату Парана. Попри наявність низки громадських об'єднань, основним чинником збереження національних традицій українців Бразилії на сьогодні є українська церква.

Близько 4 тис. громадян українського походження проживає у *Венесуелі*, переважно в її столиці – м. Каракасі – та інших великих містах. Соціальний рівень населення є досить високим, але з огляду на незначний демографічний потенціал та обмеженість зв'язків з історичною батьківщиною чи іншими гро-

мадами в діаспорі українське населення тут дуже асимільоване. Лише старші покоління зберігають деякі українські традиції. Так само на невисокому рівні знаходиться громадсько-культурне життя української громади в *Парагваї та Уругваї*, чисельність яких становить відповідно близько 10 і 8 тис. В Парагваї вихідці з України проживають переважно у районі міста Енкарнасьйон і зайняті головно в сільському господарстві. В Уругваї половина населення українського походження проживає в Монтевідео, решта дисперсно розселена по інших місцевостях..

Після Другої світової війни сформувалася українська діаспора і на найбільш віддаленому материкові – в *Австралії*. Її основу утворили вихідці з т. зв. таборів для переміщених осіб, що у повоєнні роки були створені в Німеччині. В результаті складних міграційних процесів в Австралії опинилася деяка частина українців з Китаю, російського Далекого Сходу та інших регіонів. Серед українських іммігрантів було досить багато політично активних громадян, інтелігенції, які однак за умовами контракту тривалий час змушені були працювати як промислові робітники. На сьогодні українська діаспора в Австралії займає порівняно високе соціальне становище і відзначається помітною соціально-культурною активністю, намагаючись підтримувати тісні зв'язки з історичною батьківщиною та іншими діаспорними громадами. Кількість громадян українського походження в Австралії становить близько 35 тис. осіб. Більшість української етнічної групи проживає у великих містах південно-східної Австралії – Аделаїді, Сідней, Мельбурні, Канберрі. Невеликі громади населення українського походження є в Австралійській північній території, Західній Австралії, Квінсленді, на острові Тасманія. Попри дисперсне розселення, українська діаспора Австралії зуміла створити необхідні організаційні структури з метою забезпечення шкільництва на українській мові, наукового, культурного і релігійного життя, видання української преси тощо. Діяльність різних громадських організацій координує Союз українських організацій Австралії.

Найближче до історичної батьківщини є громади української діаспори в Європі. Найдавнішою такою групою є українці на території колишньої Югославії (в *Боснії і Герцоговині, Сербії* (автономний край Воєводіна), *Хорватії* (історична область Славонія)). Ще донедавна кількість населення українського походження на цій території становила близько 60 тис. осіб, однак, можна припустити, що внаслідок воєнних дій, руйнувань та жертв, а також у результаті еміграції їхня кількість на сьогодні є значно меншою. Походження з різних українських історичних областей (Закарпаття та Галичини) визначило і деякі відмінності етнонаціональної самосвідомості. Зокрема, вихідці із Закарпаття більше ідентифікують себе як русини і менше як українці, хоча обидві групи водночас розуміють свою спільність. Ураховуючи відмінності історично-культурного розвитку, особливо *формування своєї рідної літературної мови*, утвердження попередньої української історичної самоназви (русини), є підстави вважати, що вже у першій чверті ХХ ст. українське населення колишньої Югославії набуло рис окремого субетносу українського народу. Умови збереження його самобутності, з огляду на нові політичні кордони, погіршилися, але все ж помітною

є його громадська воля до збереження культурної автономії і підтримування зв'язків з Україною.

Помітне координуюче значення в українській західній діаспорі продовжує виконувати громада українців в *Німеччині*, незважаючи на багатократне її зменшення в післявоєнний період (від понад 200 тис. в кінці 40-х років до близько 25 тис. на поч. 90 років ХХ ст.). В сучасних умовах спостерігається істотне зростання кількості українського населення внаслідок припливу заробітчан, частина яких виявляє бажання залишитися в цій країні. Основним осередком розселення легальних українців в Німеччині є південні землі Баварія й Баден-Вюртемберг. Менша частина української громади проживає в Гамбургу, Північній Рейн-Вестфалії, Нижній Саксонії. Найбільшим центром української громади є Мюнхен, де мешкає майже третина українців Німеччини, розміщений провідний центр українського науково-освітнього життя всієї діаспори – Український Вільний Університет, а також інші політичні, релігійні та громадські представництва. Основна частина легальних українців у Німеччині – це політичні емігранти воєнного та післявоєнного періоду, які не лише зберегли національні традиції, але й активно працювали на українське державотворення.

Українська діаспора у *Франції* на сьогодні налічує близько 40 тис. осіб. Більшість її – це нащадки українських емігрантів 20–30 років, розселені в Парижі та інших великих містах і вже значною мірою асимільовані. Меншу групу становить післявоєнна політична еміграція, яка більше зберегла українську ідентичність. Однак, незважаючи на деякі негативні етнотомографічні тенденції, українська громада у Франції зосереджує значний науково-освітній потенціал, адже саме тут, у Сарселі, передмісті Парижа, знаходиться європейське відділення Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка, головна редакція багатотомної „Енциклопедії українознавства“, в Парижі – бібліотека ім. Симона Петлюри, наукові осередки в Сорбоннському університеті. Виходить у Парижі українська преса, діють політичні організації, культурні заклади, але дисперсність розселення загалом ускладнює громадське життя.

З українськими громадами в Німеччині і Франції підтримують зв'язки значно менші групи населення українського походження в *Австрії* (близько 5 тис. осіб), *Бельгії* (понад 4 тис. осіб), *Нідерландах* (близько 1 тис. осіб). Менш пов'язаною з цим середовищем є невелика громада українців у *Швеції* (близько 2 тис. осіб).

Понад 35 тис. українців проживає у *Великобританії*. Українська громада почала формуватися переважно у післявоєнний період внаслідок масової імміграції учасників українського національно-визвольного руху. Виконуючи умови міграційного контракту, більшість українців пішла працювати в галузі важкої промисловості. І на сьогодні саме в індустрії зайнята найбільша частка населення українського походження. Розселені українці у великих містах центральної Англії (Нотінгемі, Ковентрі), а також в Ланкаширі (Манчестер, Олдгам) та Йоркширі (Галіфакс, Лідс та ін.). Українці Великобританії вирізняються порівняно високим рівнем етнонаціональної самосвідомості та громадсько-політичної активності.

Нова хвиля еміграції з України істотно збільшила кількість українців в Італії й Ватикані, хоча точних даних щодо кількості і заробітчан, і тих, хто має намір проживати постійно в цій країні, немає. Ще нещодавно основу постійного населення українського походження становило духовенство української греко-католицької церкви, зусиллями якого в Італії створено низку українських освітніх та наукових закладів, зокрема, Український Католицький Університет ім. св. Климента. Саме навколо церковних структур на сьогодні гуртуються й новітні іммігранти та заробітчани з України.

Зародки організованого українського національно-культурного життя формуються й новими громадами українських іммігрантів та постійними заробітчанами в Іспанії та Португалії. Активізуються українські громади в Угорщині й Чехії.

Отже, попри деякі негативні тенденції до асиміляції і денаціоналізації західна українська діаспора накопичила значний позитивний досвід розвинутих демократичних суспільств, який може бути використаний і в умовах незалежної України, якщо будуть налагоджені тісні зв'язки держави з громадами зарубіжних українців. Позитивні приклади національно-державного розвитку в Україні могли б дати нові імпульси у збереженні культурної самобутності українців діаспори, сприяючи інтеграції різних її поколінь.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Порівняйте демографічні параметри та особливості розселення найбільших українських етнонаціональних груп в різних державах світу.
2. Дайте порівняльну характеристику ступеню асиміляції та громадсько-політичної активності української діаспори в західних державах.
3. Які форми активізації взаємин західної української діаспори та держави Україна ви можете запропонувати.

6.4. Географія східної української діаспори

Територія східної діаспори – це на сьогоднішній день різні за рівнем економічного розвитку, культурно-цивілізаційними орієнтаціями та ступенем політичної стабільності держави. Але все ж їх об'єднує подібність умов і обставин імміграції, заохочувального чи насильного переселення українців. Звідси і деякі спільні риси та проблеми їхньої життєдіяльності. Через недосконалість або практичну відсутність сучасних переписів кількісні параметри східної української діаспори можна визначити лише приблизно. Слід урахувати, що геополітичні зміни та військові конфлікти зумовили й значні обсяги міграцій українського населення.

Отже, за приблизним оцінюванням східна українська діаспора становить приблизно 4,3 млн осіб, які ідентифікують себе як українці. Не меншою є й кількість осіб українського походження, котрі ще можуть дотримуватись деяких українських традицій. Ядро східної української діаспори, близько 65% від її

загальної кількості, – це українці в Росії. Згідно з даними перепису 2002 року в Росії проживало близько 2 млн 943 тис. українців (2% від усього населення Російської Федерації). Величезна більшість цього населення – це іммігранти з України вже новітніх часів (після Другої світової війни). Порівняно з 1989 роком абсолютна кількість українців зменшилася більше ніж у 1,5 раза, а питома вага на 1% (з 3% до 2%). Таке істотне зниження лише частково можна пояснити зовнішніми міграціями та від'ємним природним приростом. Ураховуючи велику частку осіб, які не вказали на свою етнопонаціональну приналежність (майже 1,5 млн), можна припустити, що сюди ввійшли й українці. Але все ж найбільшою мірою зменшення кількості українців в Росії відбулося внаслідок асиміляції.

Українці в Росії проживають фактично у всіх регіонах. Найбільшою є їхня питома вага у північних та східних територіях, що, з одного боку, є наслідком жорстокої етнополітики радянського режиму та, з другого боку, засвідчує видатну роль українського населення в освоєнні цих сурових країв. Так, більше 6% становлять українці в Магаданській, Мурманській, Тюменській областях, республіці Комі, Ханти-Мансійському, Ямало-Ненецькому, Таймирському, Чукотському автономних округах. Причому вагомою є й абсолютна кількість українців в Тюменській області – понад 211 тис. Значно більшою середніх значень є частка українців в Камчатській (5,8%), Омській (3,7%) та Амурській (3,5%) областях, Приморському (4,5%) та Хабаровському (3,4%) краях, в республіці Саха (Якутія) (3,6%) та деяких інших регіонах. В європейській частині Росії, окрім північних територій, досить помітною є частка українців в Калінінградській (4,9%), Белгородській (3,8%) та Оренбурзькій (3,5%) областях.

Порівняно значним є представництво українців в російських столицях (Москві і Петербурзі), що може мати важливе значення і в організаційному, і в культурно-політичному аспектах. Зокрема, у Москві, не включаючи осіб українського походження, проживає близько 254 тис. українців (близько 9% від усієї кількості українців Росії і 2,4% від усього населення російської столиці), у Санкт-Петербурзі – понад 87 тис. українців (майже 3% від кількості українців і 1,9 % від усієї кількості населення цього міста).

За соціальним складом більшість українського населення Росії – це переважно висококваліфіковані працівники. Є серед них представники великого бізнесу, науковці, діячі культури, політики. Зважаючи на це та враховуючи порівняно високий рівень самосвідомості, українці в Росії мають вагомі підстави не лише для самоорганізації свого етнокультурного життя, але й для забезпечення загалом оптимізації взаємин Росії та України. Однак об'єктивно влада Росії дуже мало сприяє цьому, перешкоджаючи розширенню української культурно-освітньої інфраструктури (шкіл, бібліотек, україномовних видань). Недостатньою є і підтримка з боку України. Але все ж українцям в Росії впродовж 90-х років минулого століття та на початку XXI ст. вдалося добитися значних успіхів в забезпеченні своєї культурної автономії. Зокрема, у 1992 році в Москві відбувся установчий з'їзд Об'єднання українців Росії. Було проведено низку важливих форумів з участю представників західної діаспори та організацій з України. На сьогодні діє близько 50 українських національно-культурних товариств.

Особливо активними є українські організації в Москві, Санкт-Петербурзі, Мурманську, Воркуті, Сиктивкарі, Нижньовартовську, Норильську, Оренбурзі, Тюмені. Попри це відчутною є потреба дальшої соціально-політичної активізації українського населення в Росії, що могла б забезпечити і призупинення його асиміляції, і *розширення середовища проукраїнських настроїв* загалом.

Вагомий демографічний потенціал має українська діаспора в *Казахстані*, хоча впродовж останніх десятиліть він істотно знизився. Так, якщо в 1989 році в Казахстані проживало 876 тис. українців, то в 1999 році – лише 547 тис. Тобто за міжпереписний період кількість українців зменшилася більше, ніж в 1,6 раза. Знизилася і їхня питома вага: з 5,4% – у 1989 році до 3,7% – у 1999 році. Ці зміни відбулися як в результаті від'ємного міграційного сальдо, так і внаслідок меншого, порівняно з казахами, природного приросту. Але все ж українці в Казахстані залишаються третьою (після казахів і росіян) етнічною групою.

Розселені українці в Казахстані й у містах (62%), і сільській місцевості (38%), але досить нерівномірно. Більшість з них проживає в північних районах, де частка українців досягає 9%. Досить значним є представництво в центральних районах. Найменше (близько 1%) українців на сході і півдні. Вищою від середніх по країні значень є частка українців в столиці, Астані – 5,7%.

До проголошення незалежності Казахстану українське населення не мало тут ніяких культурно-освітніх закладів. У нових геополітичних умовах зросла і самоорганізація українців, і деякі позитивні кроки зробила влада Казахстану, зокрема, щодо видання на кошти уряду україномовної газети. Є певні зрушення і в освіті, хоча загальний рівень етнокультурної організованості українського населення Казахстану є ще недостатнім.

Останній перепис населення в колишньому Радянському Союзі у 1989 року показав значну кількість українців і в інших тодішніх республіках Середньої Азії (*Узбекистані, Киргизії, Таджикистані, Туркменістані*) – понад 338 тис. осіб. Найбільше українців проживало в Узбекистані (понад 153 тис.) та Киргизії (понад 108 тис. осіб). Ще понад 41 тис. українців були мешканцями Таджикистану та понад 35 тис. – Туркменістану. Українці тут зосереджувались головню в столицях та інших промислових центрах. Однак, з огляду на політичну нестабільність, істотні культурно-цивілізаційні відмінності, українське населення в цих державах унаслідок рееміграції знизилося до мінімуму. Так, в Таджикистані за міжпереписний період кількість українців зменшилася більше, ніж у десять разів (з 41,4 тис. – у 1989 році до 3,8 тис. – у 2000 році). В Киргизстані, де українці компактно проживали ще з кінця XIX ст., і у 1989 році становили 2,5% від всього населення республіки (108 тис. осіб), кількість українців за переписом 1999 року досягла лише трохи більше 50 тис. (1% від всього населення), а вже у 2004 році, за оцінками фахівців, – лише 35 тис. (0,7%). Подібні тенденції характерні і для інших держав цього регіону, засвідчуючи *невеликі перспективи розгортання українського етнокультурного життя в регіоні Центральної Азії*. Оптимальним розв'язанням цієї проблеми могла б бути цілеспрямована заохочувальна політика української держави щодо імміграції українського населення в Україну та його дальшої інтеграції в українське суспільство.

Такий підхід є найбільш прийнятним й щодо українського населення держав Південного Кавказу (*Азербайджану, Вірменії, Грузії*), яке за переписом 1989 року становило тут понад 93 тис. осіб. Але внаслідок воєнних конфліктів та соціально-економічних негараздів кількість українців у цьому регіоні за приблизними оцінками зменшилася більше ніж утричі, що, поряд з іншими чинниками, вкрай ускладнює перспективи його життєдіяльності (відтворювальної, екстичної, культурної, соціально-політичної та ін.).

Дещо інша ситуація щодо динаміки людності та проблем життєдіяльності українського населення склалося в державах Балтії (Естонії, Латвії, Литві). Згідно з останніми переписами найбільше українців проживало у *Латвії* – близько 64 тис. (за переписом 2000 року). Порівняно з етнодемографічною ситуацією у 1989 році кількість українців у Латвії зменшилася в 1,4 раза. Такі ж процеси спостерігалися і на початку XXI ст., тому, можна припустити, що кількість українців в Латвії на сьогодні не перевищує 55 тис. Але все ж українці становлять порівняно значну частку від усього населення – 2,7%. Більшість українців – міське населення. Майже половина з них проживає в Ризі. Порівняно значні громади українців є в Лієпаї, Даугавпілсі, Єлгаві, Юрмалі.

В *Естонії* відповідно до перепису 2000 року проживало понад 35 тис. українців, що у 1,37 раза менше, ніж у 1989 році. Зменшилася і питома вага українців: з 3,1% – у 1989 році до 2,5% – у 2000 році. Водночас серед громадян Естонії частка українців становила лише 0,7%. Близько 4,6 тис. постійних мешканців Естонії мали на той час українське громадянство. Розселені українці Естонії в столиці та інших промислових центрах. Значно вищими темпами зменшується українське населення в *Литві*: у 1989 році тут проживало близько 45 тис. українців, у 2001 удвічі менше – 22,4 тис. Значно нижчою ніж в інших державах Балтії є і частка українців – 0,7% від усього населення (у 1989 році – 1,88%).

Суперечливим є і політичне та соціально-культурне становище українців у державах Балтії. Це стосується насамперед помітного обмеження їхніх громадянських прав, внаслідок чого частина українців орієнтується на проросійські рухи, які в своїх інтересах прагнуть об'єднати все некорінне населення. Так само неоднозначною є соціально-культурна політика: з одного боку, усіяке виштовхування неавтохтонного населення, з другого – намагання створити певні передумови для українців щодо збереження своєї самобутності (в освіті, засобах масової інформації). Водночас високий рівень самосвідомості корінного населення і навіть деструктивні вияви шовінізму з його боку підштовхують українців до творення своїх культурно-освітніх товариств, активізують громадську активність. Зважаючи на порівняно сприятливі економічні передумови, *українська діаспора в державах Балтії все ж має підстави забезпечити свою культурну автономію та призупинити різке зниження демографічного потенціалу.*

Негативні тенденції етнодемографічного і соціально-культурного розвитку характерні для української діаспори *Білорусі та Молдови*. Так, кількість українців у Білорусі за десять міжпереписних років зменшилася на 54 тис. і сьогодні становить 237 тис. Близько 90% з цього числа – українці в діаспорі, адже автохтонне українське населення Полісся офіційна влада українцями не визнає. І

лише мешканці з високим рівнем української самосвідомості та громадської активності можуть наполягати на своїй українській ідентичності. Не сприяє етнокультурному розвитку і загалом тотальна русифікація Білорусі.

Ще гірша етнодемографічна ситуація щодо українського населення склалася в Молдові, яку ускладнила не лише політична нестабільність, але й різке погіршення соціально-економічної ситуації. Попри відсутність даних молдавського перепису щодо етнонаціональної структури, все ж можна припустити, що кількість українців, які там проживали у діаспорі (а в 1989 році лише в Кишиневі проживало близько 100 тис. українців), різко зменшилася, головню внаслідок еміграції та деяких дискомфортних культурно-політичних передумов (політична невизначеність внаслідок мусування ідеї об'єднання Молдови й Румунії, брак української культурно-освітньої інфраструктури та ін.).

Отже, і глобальні виклики, і соціально-політичні передумови не сприяють на сьогоднішній день збереженню демографічного потенціалу й самобутності зарубіжних українців. І лише *створення великої української культури в Україні, призупинення асиміляції етнічних українців у самій українській державі може забезпечити певне піднесення в етнокультурному розвитку зарубіжного українства. Появі позитивних тенденцій сприяло б і творення в Україні привабливого економічного середовища.*

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Назвіть основні демогеографічні параметри розвитку та розселення українського населення Росії, Казахстану та Білорусі.
2. Порівняйте і проаналізуйте динаміку кількості українців в державах Середньої Азії, Південного Кавказу та Балтії.
3. Які чинники могли б призупинити негативні тенденції етнодемографічного та етнокультурного розвитку зарубіжних українців?

РОЗДІЛ 7. РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМИН В УКРАЇНІ

7.1. Суперечності етнонаціональних взаємин в Україні в регіональному і міжрегіональному вимірах

Суперечності, пов'язані з етнонаціональними взаєминами у державі загалом та у регіонах зокрема, виникають насамперед через складність соціально-політичної ситуації, яка залежить від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників (етнонаціональної мозаїчності, етнополітичної системи держави та державної політики, рівня міжетнічної компліментарності і традицій толерантності та ін.). В етногеографічному контексті суперечності узагальнено проявляються через поляризаційну напруженість у взаєминах центр – регіони та регіони – регіони, яка підпорядкована діапазону відхилень за найбільш істотними етнокультурними показниками. Складність та суперечності взаємовідносин в етнонаціональній сфері визначають також більшу чи меншу ймовірність етнополітичних конфліктів. Хоча очевидно, що ймовірність конфліктів зумовлена не лише складністю етнополітичної ситуації, але й наявністю деструктивних політичних сил та деструктивних зовнішніх впливів.

Етнонаціональні стосунки в регіонах України можуть ускладнюватись не лише з огляду на вищеназвані чинники, але й через високий ступінь кризи української етнічності в деяких регіонах, який збільшує ймовірність підтримки населенням маргінальних чи деструктивних щодо загальнодержавних інтересів політичних лозунгів. І хоча складність етногеографічних взаємин – це багатоаспектна проблема, все ж її істотні риси можна розкрити і через етногеографічні показники. Отже, якщо рівень етнонаціональної мозаїчності регіонів відображає значення індексу Б. Еккеля, визначеного для всього населення, етнонаціональну поліареальність до певної міри розкриває індекс етнічної мозаїчності сільського населення та частка етнонаціональних меншин у сільському населенні, то рівень кризи української етнічності у кількісному плані засвідчує частка українців у міському і сільському населенні, які вважають рідною російську мову. При спробі кількісно описати рівень компліментарності населення регіонів складно врахувати усі чинники, але, оскільки тривалість спільного проживання, релігійна однорідність сприяють більшій компліментарності, деякі характерні особливості регіонів у цьому контексті розкриває показник частки осіб, які народилися поза Україною, а також ступінь релігійно-конфесійної однорідності. Отже, чим більший у регіоні ступінь релігійно-конфесійної мозаїчності, тим меншим є рівень компліментарності у міжетнічних взаєминах, що відповідно підвищує ступінь їхньої складності.

Окрім об'єктивних етногеографічних передумов, етнополітичні взаємини у регіонах може ускладнювати і наявність деструктивних етнополітичних чинників: зовнішніх (близькість до районів етнополітичної нестабільності, неврегульованість питань державного кордону, територіальні претензії з боку окремих політичних сил сусідніх держав) і внутрішніх (поширеність громадсько-політичних угруповань, які ставлять під сумнів ідею української державності, популярність ідей ревізії конституційних положень щодо форми державного устрою та мовного законодавства).

Послідовне зіставлення показників етнонаціональної та релігійно-конфесійної мозаїчності, етнонаціональної поліареальності, частки населення, що народилося поза межами України, їхнє сумарне оцінення підтверджують: а) складність і суперечності в етнонаціональних взаєминах в Україні залежать насамперед від етногеографічних відмінностей, тобто є конгруентними щодо обґрунтованої схеми етногеографічного районування; б) із заходу на схід, по осі історичного ядра України, від Львівщини до Сумщини, за всіма ознаками немає підстав для ускладнення етнонаціональних взаємин. І лише Кримська автономія (разом з містом Севастополем), Донеччина (Донецька і Луганська області) та Одеська область виділяються як певні полюси етнонаціональної складності. Середнім рівнем складності етнонаціональних взаємин на заході виокремлюються Закарпатська і Чернівецька області, на сході і південному сході – Харківська та Запорізька області.

Отже, однозначним лідером щодо суперечностей у етнонаціональних і етнополітичних взаєминах є Кримський регіон разом з м. Севастополем, для якого характерний і найвищий рівень етнонаціональної та релігійної мозаїчності, і найгостріші вияви кризи української етнічності, і порівняно низький рівень міжетнічної компліментарності. А через наявність деструктивних етнополітичних чинників (зовнішні небезпеки, етнополітичні рухи з маргінальними геополітичними поглядами) найбільш ймовірним є виникнення тут етнополітичних конфліктів. Одним з генераторів появи таких суперечностей є активізація “російського націоналізму”, який проявляється у різних формах, у т. ч. і у радикальній (євразійство, “слов’янська” імперія). Так, на півострові діє низка легальних і нелегальних російських політичних об’єднань відверто антиукраїнського спрямування (Русская партия, Конгрес російських общин Криму, Республіканський рух Криму та деякі інші). З цими об’єднаннями на платформі “союзу східнослов’янських народів” часто блокуються і кримські комуністи. Усе це зумовлювало і зумовлює суперечності насамперед з центральною владою в Україні, загальноукраїнськими політичними силами, особливо національно-демократичними, та кримсько-татарським рухом. Сприйняттю етнічними росіянами Кримського регіону ідеї незалежної України не сприяє те, що саме тут відносно найвищою є частка населення, що народилося в Росії і представляло переважно заідеологізовані верстви суспільства (військові, партійно-господарська номенклатура). Особливо це стосується Севастополя, який до того ж відчуває постійний тиск з боку російського Чорноморського флоту і деяких російських великодержавницьких політичних сил, що генерує додаткові імпульси до загострення суперечностей.

До найголовніших проблем, пов'язаних з поверненням депортованого населення та його інтеграцією в українське культурно-політичне середовище, слід насамперед віднести: а) соціально-економічні (зайнятість, розселення і забезпечення житлом, надання земельних ділянок); б) політико-правові (представництво кримських татар в органах влади, статус кримськотатарського народу та його представницьких структур); в) геокультурні (забезпечення освітніх, релігійних потреб, релігійно-політична ідеологія окремих кримсько-татарських груп, рівень володіння українською мовою). Накопичення проблем відбувається на фоні складної криміногенної ситуації та відставання регіону у соціально-економічному розвитку. Негативним чинником розвитку етнополітичної ситуації є також низький ступінь компліментарності кримських татар і етнічної більшості регіону – росіян, зумовлений багатьма причинами, у т. ч. й часто діаметрально протилежним трактуванням історичних подій.

Серед етнонаціональних спільнот Криму у найбільш дискримінаційних умовах щодо забезпечення культурно-освітніх потреб є етнічні українці, адже питома вага україномовної культурно-освітньої інфраструктури є на порядок меншою не лише від частки етнічних українців, але й частки населення з рідною українською мовою. Так, рідною українську мову вважало тут у 2001 році 10% усього населення, водночас лише 1% учнів денних загальноосвітніх закладів і 3,2% дітей у дошкільних закладах навчалися українською мовою. Тому створення відповідної культурно-освітньої інфраструктури для українського населення, самосвідомість якого зростатиме, з огляду на політизацію етнічних росіян та кримських татар (за принципом протиставлення), є не лише питанням історичної і соціальної справедливості, але через різновекторність етнополітичних орієнтацій, і питанням національної безпеки. Тобто в умовах загострення етнополітичних суперечностей, зокрема, між кримськими татарами та етнічними росіянами, саме етнічні українці могли б забезпечувати на півострові стабілізуючі функції.

Зважаючи на внутрішню складність етнополітичних взаємин та зовнішні деструктивні чинники, передусім великодержавницькі амбіції частини політичних еліт сусідніх держав, поява суперечливих моментів в етнонаціональному розвитку можлива також у Донецькій, Луганській, Чернівецькій, Закарпатській, Одеській областях. Основні проблеми та суперечності Донецького етнотопографічного району визначили історичні особливості заселення та соціально-економічної освоєності: слабку втягнутість в український історично-політичний процес, високу регіональну самосвідомість, яка протиставляється загальнонаціональній, акультурацію українського населення, популярність просоюзницьких ідей, яка посилюється соціальними особливостями на фоні великих труднощів економічної трансформації. Так само дуже низькою є частка україномовної інформаційної та соціально-культурної інфраструктури. Водночас зростання кількості україномовних шкіл у цьому регіоні часто мало формальний і штучний характер, зумовлюючи і навіть провокуючи невдоволення. Відносно вищий рівень індустріального розвитку Донеччини сприяв появі тут потужних фінансово-промислових груп, які в останні роки виявили амбіції щодо свого

домінуючого становища в політичній системі всієї України, *нав'язуючи українському суспільству сформовану у регіоні модель соціально-культурних взаємин*, що могло б призвести до загострення міжрегіонального протистояння.

Недостатньо інтегрованим в українське державно-політичне середовище залишається Одеський регіон. Суперечливі моменти етнопонаціонального розвитку зосереджуються найбільше у регіональному центрі (м. Одеса), та у південнобессарабській історичній області. Поряд з об'єктивними чинниками етнопонаціональної складності, суперечливий характер мають і деякі ідеологічні особливості. Зокрема, *нав'язаний населенню сучасними засобами інформації історичний образ Одеси, поширена історична міфологія, як складові офіційної ідеології міської і регіональної еліти, майже не пов'язують місто з українською культурною традицією*. Ігнорується низка вагомих обставин, адже Одеса, попри свою культурну різноманітність, була й у другій половині XIX ст., і у XX ст. одним з центрів українського культурного та частково політичного руху. Такий інформаційний образ регіонального центру не відповідає і його сучасній етнопонаціональній структурі, основу якої за переписом 2001 року становлять етнічні українці (61,6%), засвідчуючи необхідність адекватних коректив у культурно-інформаційній політиці в інтересах і етнопонаціональної більшості, і етнопонаціональних груп.

Компактно розселені в Південній Бессарабії етнопонаціональні меншини (болгари, гагаузи, молдавани) досить політизовані і мало інтегровані в українське культурне середовище. Їхня активність визначається певною мірою і перебігом подій у сусідніх Молдові і Румунії, що за несприятливих обставин і на фоні соціально-економічної депресивності може стати чинником дестабілізації. Серед етнічних болгар популярними є ідеї національної адміністративно-територіальної автономії, реалізація яких, з огляду на мозаїчність розселення етнопонаціональних груп та геополітичне становище регіону, могла б створити додаткові етнополітичні труднощі.

Соціологічні дослідження І. Попової, проведені в Одеській області, свідчать про кризовий стан української етнічності. Так, *“серед тих, хто рідною вважає українську мову, спілкується у сім'ї кожен п'ятий, на роботі та в громадських місцях – кожен третій”*. Така невідповідність, як обґрунтовано стверджує автор, спричинена тим, що значній частині населення *“російськомовність нав'язана утвореним соціокультурним середовищем”* (1994). Отже, стан української етнічності в регіоні, безперечно, не сприяє консолідаційним процесам.

Етнопонаціональна й етнополітична проблематика Харківсько-Дніпровського етногеографічного району (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області) визначається не лише його етногеографічною структурою, геополітичним положенням, але й значним економічним, насамперед промисловим, потенціалом. Саме тут зосереджені стратегічно важливі наукомісткі конкурентоспроможні виробництва, сформувалися потужні фінансово-промислові угруповання, які у боротьбі за впливи у загальноукраїнському масштабі вже використовували і надалі використовуватимуть й етнополітичні ідеї. Оскільки у структурі

бізнесово-промислової еліти частка етнічних українців та загалом громадян, пов'язаних з українською культурно-політичною традицією, відносно невелика, то у соціально-політичній активності помітним є використання лозунгів ліберального варіанта "російського націоналізму" в Україні. З огляду на це, боротьба бізнесових угруповань за впливи на загальнодержавному рівні може підштовхнути й етнополітичні суперечності. Підставою для цього є і високий ступінь асиміляції та акультурації етнічних українців у регіональних центрах, особливо у Харкові та Запоріжжі, що зумовлює й значну поширеність регіональної та радянської ідентичностей. Тому, незважаючи на те, що, наприклад, Харків двічі у своїй історії був епіцентром українського національно-культурного піднесення (20-ті, 30-ті роки XIX ст. і 20-ті роки XX ст.), а етногеографічний район ще зберігає, зокрема, пам'ять про козацтво (слобідське і запорізьке), на етнополітичну ситуацію тут істотно впливає прикордонне розміщення, наслідки міграційних процесів, привносячи певну напруженість та деяку небезпеку збурення Харкова та інших регіональних центрів з приводу експлуатації деяких проросійських лозунгів. Поряд з впливовими українськими культурними колами, в регіональних центрах зосереджуються об'єднання, що стоять на позиціях російської великодержавності, євразійства, а у сільській місцевості через зниження життєвого рівня і соціальне невдоволення популярними є і просоюзницькі ідеї.

З пізніше колонізованих територій (можна сказати Нової України) найменш проблематичним є етнонаціональний і етнополітичний розвиток Херсонської і Миколаївської областей, які за більшістю параметрів відзначаються однорідністю ситуації. Суперечності, пов'язані з недостатньою українською національною ідентифікацією, тут також помітні, але *деструктивна політизація населення на основі мобілізації регіональної чи радянської ідентичностей має менше об'єктивних підстав*, тому й небезпека загострення суперечностей усього району з центральною владою є мало ймовірною. Тут сільська місцевість ще має резерв місткості, яку можна було б використати у політиці заохочувальної міграції селян з перенаселених сільських місцевостей західних областей, що мало б стати альтернативою заселення території іммігрантами з колишнього Радянського Союзу, більше сприяючи загальнодержавній інтеграції.

У двох західних областях, Закарпатській і Чернівецькій, які виділяються з-поміж інших порівняно вищим ступенем етнонаціональної складності, впродовж 90-х років минулого століття міжетнічних конфліктних ситуацій фактично не спостерігалось, але у процесах етнополітичної консолідації є низка проблем. Як уже зазначалося, розселені в сільській прикордонній місцевості неслов'янські автохтонні етнічні меншини (угорці, румуни, молдавани) досить добре забезпечені культурно-освітньою інфраструктурою, проте мало інтегровані в загальноукраїнське середовище, у т. ч. і через погане володіння українською мовою, оскільки до 1991 року у школах з неукраїнською і неросійською викладовими мовами українську мову фактично не вивчали. *Але не лише за культурними, а й за соціально-економічними інтересами населення етнонаціональних меншин тут більше зорієнтоване у напрямку до сусідніх національних держав.* На фоні

скептичної чи протестної налаштованості до української влади *товариствами етнонаціональних меншин іноді висуваються завищені соціально-політичні вимоги*, що спричиняє певні етнополітичні тертя, зокрема, з українськими національно-демократичними об'єднаннями. Попри відносно високий ступінь української етнонаціональної самосвідомості, зберігаються не лише етнографічні відмінності, але і негативні історичні стереотипи взаємоприйняття між буковинськими, бессарабськими, закарпатськими етнічними українцями та українцями сусідніх регіонів. У Закарпатті залишається актуальною проблема політичного русинства, а також проблема комплексної соціальної адаптації (зайнятість, житло, освіта, культурні інституції) ромської етнічної групи.

На більшій частині території України виникнення етнополітичних конфліктів є загалом малоімовірним, що, однак, не виключає можливості появи різних суперечностей. Волинсько-Галицький етногеографічний район є одним з епіцентрів як історичного українського розселення, так і державно-політичних процесів. Велика втягнутість в український історичний процес і достатньо цілісне етнокультурне середовище дає цьому району об'єктивні підстави стати одним з лідерів у консолідації національної держави та політичної нації. Хоча слабкість економічного потенціалу, спричинена об'єктивними передумовами і суб'єктивними чинниками, значно зменшила його соціально-економічну роль у загальнодержавних процесах. А через деякі об'єктивні труднощі та управлінську бездіяльність фактично було доведено до краху роботу найбільших промислових підприємств. Деяко нижчою від середньоукраїнського рівня є тут компліментарність етнічних українців та росіян, особливо населення старшого віку, через складні історичні перипетії, зумовлюючи певне взаємне недовір'я. Але загалом, урахувавши всі об'єктивні чинники, можна стверджувати, що *у цьому районі вагомих етнополітичних перешкод для консолідації всього українського суспільства немає*. Разом з тим через високий ступінь ідентифікації населення цього етногеографічного району з українською державницькою ідеєю, *у випадку різкого відходу державного керівництва від принципів побудови України як національної держави, тут можливі й етнополітичні збурення, і поява конфліктних ситуацій з центральною владою*.

Усі підстави стати ядром консолідації українського громадянства на засадах національної державності та безконфліктного розвитку міжетнічних взаємин та етнополітичних процесів має найбільший за площею Центральний етногеографічний район, зважаючи як на його розміри, місцезнаходження, історичне значення, так і етногеографічні реалії. Зокрема, характерними особливостями району є і порівняно високий ступінь української самосвідомості, і водночас високий ступінь компліментарності з найбільшою етнонаціональною групою – росіянами. Тому тут суперечності етнополітичного розвитку є мало вираженими. Деякі кризові вияви української етнічності (асиміляція та акультурація в російське культурне середовище) характерні переважно лише для столиці та регіональних центрів. Сільська місцевість та малі міські поселення мають досить цілісний український характер. Для зміцнення державотворчого потенціалу української етнічної нації і розширення впливу Центрального етногеографічного

району у західному, східному і південному напрямках залишається актуальною проблема розширення українського культурного середовища в обласних центрах та соціально-економічне піднесення сільської місцевості.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які чинники можуть ускладнювати етнонаціональні взаємини у загальнодержавному та регіональному вимірах, збільшуючи ймовірність етнополітичних конфліктів?
2. Які показники можна використовувати для інтегрального оцінення складності етнонаціональних взаємин у регіонах України?
3. Назвіть основні суперечності та проблеми етнополітичного розвитку усіх регіонів України.

7.2. Етногеографічні проблеми подолання кризових виявів української етнічності та формування культурної самобутності держави

Огляд регіональних суперечностей етнонаціонального розвитку в Україні випукло розкриває одну з головних проблем, які з'являються в процесі гармонізації етнонаціональної сфери, – збереження і навіть поглиблення кризових виявів української етнічності, що мають системний характер, але найбільше проявляються через високий ступінь асиміляції, а ще більше – акультурації державоформуючої нації, етнічних українців, причому всіх, без винятку, регіонів (хоча й різною мірою), унаслідок тривалої дискримінаційної щодо українства політики. Розміри асиміляції етнічних українців засвідчують декілька тривожних моментів: а) частка етнічних українців у деяких південних і східних регіонах, які не вважають рідною свою національну мову, досягнувши загрозливого рівня, продовжує зростати; б) особливо великий розмах русифікації етнічно українського населення у містах та в середовищі населення молодого віку в умовах дальшої урбанізації несе небезпеку загострення кризового стану української етнічності; в) деконцентричний тип розселення населення з рідною українською мовою, який уже намічається у центральній Україні, але особливо гостро проявляється у південних і східних регіонах, зумовлює неоптимальність культурних зв'язків великих міст та сільської місцевості (табл. 7.1). Отже, *недостатній розвиток україномовної культури у великих містах, формуючи штучну етнічну дисперсію, перешкоджає українській етнічній нації створити передумови для синергетичного ефекту в ході нового культурного піднесення, завершити необхідний процес модернізації, поглиблюючи і кризу української етнічності загалом.*

Проблема асиміляції та акультурації етнічних українців виявляється по-різному, але насамперед – у інформаційно-психологічній залежності від російської культурної продукції. Свідченням цього є домінування в Україні російськомовних друкованих видань. Так, у 2005 році в Україні було випущено українською мовою лише 18,9% усіх журналів, 31,3% усіх газет і дещо більше

(61,1%) усіх книжок (лише завдяки підручникам), що, з урахуванням кількразового переважання закордонної продукції, надає на українському ринку велику перевагу російськомовним друкованим виданням. Ще більш критично виглядає ситуація у регіональному вимірі, адже основна україномовна продукція виходить у м. Києві та західноукраїнських регіональних центрах. Але це лише окремі штрихи до відображення ступеня акультурації. Її обсяги є значно глибшими, зважаючи на мізерну частку україномовної продукції у галузі кіновиробництва і кінопрокату, молодіжної субкультури (естрада, дискотеки та ін.). Очевидним є те, що через несприятливі історично-геополітичні передумови професійна українська культурна творчість так ще і не піднялася до висоти української народної культури, що завдає суспільству величезних втрат, адже внаслідок цього професійний український культурний продукт дуже часто має вторинний характер, що формує і відповідну ментальність та поведінку як тих, хто його творить, так і тих, хто його сприймає. Важливо, що на цій проблемі акцентував увагу ще у 20-ті роки минулого століття С. Рудницький, і вона залишається актуальною і до сьогоднішнього дня. Невідповідність ситуації вимогам часу поглиблює небезпеки порушення цілісності суспільства, створюючи лінії геокультурних розривів (міжрегіональних і внутрішньорегіональних), загалом знижує рівень *культурної ідентичності всієї держави*. В умовах глобалізаційних процесів посилились і зовнішні виклики культурній самобутності країн, зокрема, нав'язлива пропаганда уніфікованих культурних стандартів. Деякі зовнішні небезпеки українській культурній ідентичності зумовлені і геополітичними інтересами сусідніх держав.

На жаль, для призупинення дії механізмів постійного відтворення і навіть поглиблення всіх кризових виявів української етнічності за роки незалежності рішучих кроків так і не було здійснено, і що важливо – втрачено найбільш сприятливі для культурно-психологічного оновлення української етнічної нації моменти. Навпаки, психологія культурної вторинності, соціально спрямована у радянські часи у напрямку до союзного центру, переорієнтувалася до центру України, захоплюючи все більші і більші території і прошарки суспільства, і що особливо небезпечно – молоді. І сучасна політика у культурній сфері не лише не сприяє усуненню механізмів акультурації етнічних українців, а, навпаки, в деякому аспекті (двомовний або російськомовний формат молодіжних теле- і радіопередач, засилля російської преси, естради, зростання впливу проросійськи орієнтованої олігархії тощо) лише поглиблювала мовно-культурні проблеми української етнічності. Формуються й усіляко пропагуються ідеологічні обґрунтування щодо недоцільності, і нібито недемократичності, усунення наслідків асиміляції та акультурації етнічних українців і сприйняття їх як непорушних реалій. Ні політичні, ні культурні еліти не усвідомлюють усієї небезпеки проблем асиміляції та акультурації, які полягають в тому, що *дальша поляризація за ступенем культурної цілісності в середовищі української етнічної нації та істотна мовно-культурна дивергенція можуть призвести до її порушення, а відсутність монолітності державоформуючої нації – це очевидний розлом у підвалинах неподільності держави*.

Диференціація ступеня русифікації етнічних українців у сільській місцевості та міських поселеннях за регіонами

Україна, автономія, області	Частка етнічних українців у сільській місцевості, котрі вважають рідною російську мову, %	Частка етнічних українців у міських поселеннях, котрі вважають рідною російську мову, %
Україна	2,7	21,8
АР Крим	51,7	65,3
Вінницька	0,1	2,5
Волинська	0,0	0,5
Дніпропетровська	1,5	21,2
Донецька	21,4	64,3
Житомирська	0,3	3,9
Закарпатська	0,1	1,4
Запорізька	10,0	38,6
Івано-Франківська	0,0	0,4
Київська	0,4	2,5
Кіровоградська	0,8	5,1
Луганська	14,2	56,9
Львівська	0,0	0,7
Миколаївська	2,0	26,6
Одеська	4,3	41,3
Полтавська	0,4	4,8
Рівненська	0,0	0,8
Сумська	3,8	9,7
Тернопільська	0,0	0,2
Харківська	3,9	33,2
Херсонська	3,2	20,3
Хмельницька	0,1	1,6
Черкаська	0,2	2,9
Чернівецька	0,0	3,0
Чернігівська	2,3	8,2

Лінії культурно-ментальної роз'єднаності в середовищі української етнічної нації перешкоджають також і процесам інтеграції в загальноукраїнське середовище етнонаціональних меншин, формуючи з їхнього боку скептичне ставлення до перспектив української держави і посилюючи геокультурні та геополітичні орієнтації у напрямку до сусідніх національних держав.

Дуже низьким на сьогодні є рівень володіння етнічно неукраїнським населенням державною українською мовою, що є значною перешкодою на шляху його інтеграції в українське культурне середовище. Загалом частка осіб у середовищі етнонаціональних меншин, які, крім рідної, вільно володіють українською мовою, становить лише 20,3%. Порівняно з попереднім переписом, їхнє число дещо зросло (майже на 7%), але залишається недостатнім з огляду на потреби дальшого формування цілісного загальнодержавного культурного середовища.

У таких непростих умовах стає помітною необхідність системної регіональної етнополітики України, яка здійснювалася б в різних сферах, але насамперед у напрямку розширення (а у багатьох випадках, і створення) багатогранного україномовного міського культурного середовища. Здійснення й ефективність такої політики залежатимуть не лише від державних структур, але й від усієї української культурно-політичної еліти. Першочерговим завданням є *призупинення дії інформаційних чинників акультурації та створення нових механізмів самоусвідомлення* мешканцями великих міст необхідності й доцільності *якісного культурно-лінгвістичного переходу в україномовне культурне середовище*. Таке самоусвідомлення, яке на перший погляд може видатись ілюзорним, своєрідним ідеалістичним прожектом, як засвідчують історичні приклади, є реальним, але може бути здійснене не внаслідок моралізаторства чи поверхової штучної “українізації”, а через систему дієвих спонукальних заходів, які мусять мати не насильницький, але всеохоплюючий, наступальний характер. Тобто мова йде про формування таких умов і обставин, за яких сукупна дія усіх чинників життєдіяльності (взаємини з владними структурами, праця, освіта, інформація) зумовлювала б внутрішню потребу інтеграції в українське мовно-культурне середовище. А один із ефективних кроків у цьому напрямку – творення осередків привабливого, насамперед для молоді, українського цілісного культурного середовища (література, естрада, кіно, спорт), включаючи й елементи молодіжної субкультури.

Успішність реалізації програми культурної модернізації української етнічної нації (в контексті урбанізаційних процесів) потребує економічної підтримки та активізації ролі культурного середовища тих великих і середніх міст (а це переважно Західна і Центральна Україна), де зберігається і функціонує неподільне україномовне культурне середовище, і передусім столиці – міста Києва. Зокрема, з огляду на високий ступінь концентрації культурної і політичної еліти, порівняно високу частку етнічних українців та осіб з вищою освітою, саме Київ має усі підстави започаткувати процес мовно-культурного оновлення української етнічної нації у регіонах Південної і Східної України, хоча, з іншого боку, у другій половині 90-х рр. та на початку ХХІ ст. у культурному середовищі Києва намітилось і багато негативних тенденцій (русифікація підприємницького і молодіжного середовищ, зростання ролі масової культури, передусім російської й американської та ін.). Отже, враховуючи те, що столиці переважно завжди започатковують нові суспільні тенденції, *призупинення деструктивних процесів та позитивні зрушення в українській мовно-культурній сфері Києва дали б додаткові імпульси формуванню нової культурної ідентичності України*.

Порівняно з кінцем 80-х – поч. 90-х років ХХ ст., різко зменшився культурний вплив на всю Україну міського середовища найбільших західноукраїнських центрів, зокрема Львова. Однією з причин цього явища, поряд з багатьма іншими, є брак тут реальних економічних здобутків, великі провали у галузі промисловості, що, у свою чергу, зумовлено слабкістю і невідповідністю організаційно-господарської еліти, знижуючи і сукупний потенціал регіону, і його провідні позиції у політичній та культурній сферах. Але, зважаючи на

широту та цілісність культурного середовища (і по горизонталі, і по вертикалі), західноукраїнські культурні осередки залишаються важливим плацдармом для нової хвилі українського культурного піднесення.

Для вирішення об'єктивних проблем потрібна ефективна злагоджена робота як державних структур, так і різних груп суспільства, яка попри усі складності вже у найближчій перспективі може забезпечити формування суцільного україномовного середовища насамперед у всіх обласних центрах центральної України (Київ, Вінниця, Житомир, Кіровоград, Черкаси, Чернігів, Полтава, Суми), а згодом, враховуючи порівняно вищий відсоток населення з рідною українською мовою, – і Дніпропетровська та Херсона. Важливо звернути увагу, що *відставання частки населення з рідною українською мовою від реального вживання української мови в комунікаційно-інформаційній сфері великих міст свідчить про певні резерви і навіть об'єктивну готовність цього населення до рішучого і повного переходу в україномовне середовище*. А тому і результатом першого етапу такого рішучого мовно-культурного переходу має бути відповідність рівня практичного вживання української мови питомій вазі населення з рідною українською мовою. Це забезпечило б надійний плацдарм у дальшому збільшенні рівня вживання української мови, але вже до відсотка етнічних українців.

Розв'язання такої комплексної проблеми, безперечно, потребує диференційованого підходу і щодо різних груп населення, передусім урахування вікових особливостей та соціального походження громадян. У цьому контексті найбільш сприятливою для нового культурно-лінгвістичного переходу категорією населення великих міст, можна сказати, його авангардом, можуть стати ті вихідці з сільської місцевості, котрі вирости в україномовному середовищі, і, одержавши освіту, адаптувались до міського життя, зберігаючи водночас свою культурну ідентичність, але не виявляючи її через дискомфортні умови та в силу інерції дії багатьох чинників.

Отже, оптимізація нового українського культурного простору внаслідок гармонізації взаємин по лінії велике місто – прилегла округа, а також його природне розширення у південному і східному напрямках, залучаючи свіжі людські резерви і втягуючи великі регіони, дали б змогу створити додаткові передумови і для етнополітичної стабілізації, і для нового якісного стану української культури, нового самобутнього культурного обличчя України.

Утвердження культурної ідентичності України залежатиме і від вектора релігійної складової в культурі, від гармонізації мовно-культурних взаємин у релігійній сфері відповідно до соціально-духовних потреб та зовнішніх викликів.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Вкажіть на основні загрози, що формують та поглиблюють кризовий стан української етнічності у загальнодержавному та регіональному вимірах.
2. Яка модель регіональної етнополітики може бути ефективною щодо подолання кризових виявів української етнічності?
3. Які перспективи самоусвідомлення мешканцями великих міст необхідності і доцільності якісного культурно-лінгвістичного переходу в україномовне середовище?

7.3. Етногеографічні аспекти утвердження в Україні національної ідеї та становлення політичної нації

Регіональні відмінності щодо складності етнополітичної ситуації в Україні актуалізують необхідність здійснення й таких напрямків регіональної етнополітики, які мали б універсальний вплив, знімаючи якомога більше наявних регіональних і міжрегіональних суперечностей. Таку ефективність, з огляду на всі позитивні приклади, безперечно, може забезпечити об'єднання суспільства навколо національної ідеї. І в процесі новітнього державотворення, й у період незалежності політичні еліти України досить добре усвідомлювали необхідність формування національної ідеї, але через штучне ускладнення проблеми, некоректні зіставлення ситуації в Україні з ситуацією у великодержавках (імперського типу, переселенського типу), замість відповідних порівнянь з європейськими національними державами, так і не спромоглися чітко сформулювати і донести зміст загальнонаціональної ідеї до широких верств населення, виявляючи значною мірою свою методологічну і практичну безпорадність. А тому брак конкретики та усвідомлення всім суспільством, особливо у регіональному вимірі, засадничих принципів національної ідеї залишається характерною особливістю етнополітичних взаємин, збільшуючи ймовірність непередбачуваних збурень.

Отже, абстрагуючись від деяких ідеологічних моментів (а питання національної ідеї – це і наукова, і ідеологічна проблема) і зважаючи на європейський досвід етнонаціонального розвитку, слід зазначити: принципи національної ідеї національних держав, як і засади життєдіяльності будь-яких природних соціально-територіальних колективів, також мусять мати природний характер, не потребуючи постійного висування особливих штучних проєктів. А тому основний зміст національної ідеї національної держави визначає саме тип її етнополітичної системи. Інакше кажучи, *сама ідея національної держави як реалізація природного права нації на самовизначення і як логічний наслідок історичного розвитку країни, культурно-політичну самобутність якої визначила ця нація, є основною підвалиною національної ідеї національних держав.* Принципово іншою є ситуація з формуванням національних ідей (передусім у державно-політичному розумінні) різних великодержав, особливо імперського типу, а в окремому випадку – й держав переселенського типу. Усіх їх об'єднує значною мірою штучний характер державотворення та формування державної території. А тому такі штучні проєкти, часом дуже вдалі, як, наприклад США, і зовсім невдалі, як колишній СРСР, постійно потребують оновлення ідеологічних лозунгів, часто й пошуку зовнішніх ворогів, які б консолідували і мобілізували суспільство, адже на відміну від національних держав їх не можуть об'єднати ні по горизонталі, ні по вертикалі такі геоетнополітичні чинники, як єдина етнонаціональна територія, єдиний мовно-культурний ареал, єдиний історичний етнополітичний процес тощо.

Твердження про те, що національна державність і є основою національної ідеї відповідних держав, не заперечує і її багатогранності, і багатоаспектності.

Тому окреслення змісту ідеї національної держави має різні виміри, а оскільки особливо важливим є поєднання ідеї національної держави з усвідомленням регіональної самобутності і загальнодержавної культурної ідентичності, то завжди актуальними є *історично-географічні та політико-географічні складові національної ідеї*. Їхня значущість підтверджується й тим, що з державною (національною) ідеєю може ідентифікуватись все суспільство або якась його частина, вся територія держави або якесь її ядро. В цьому контексті в Україні, з огляду на історичну регіонально-ментальну відчуженість, яка виявляється насамперед на побутовому рівні і є наслідком тривалого перебування етнічно українських регіонів у складі різних держав, саме історично-географічні виміри загальнонаціональної ідеї є в центрі уваги. Особливо негативні наслідки мала територіально-політична роз'єднаність українських земель упродовж ХІХ і першої половини ХХ ст., коли у Європі активізувалися націотворчі і державотворчі процеси. Важливо зауважити, що й після приєднання частини західноукраїнських історичних регіонів до УРСР владні структури не лише нічого не робили для подолання негативних стереотипів міжрегіонального сприйняття, а, навпаки, всіляко підтримували, а то і підсилювали їх на масовому рівні. І лише вузьке коло творчої інтелігенції, головно літературної, намагалося здійснювати деякі кроки у напрямку консолідації. На жаль, і у часи незалежності центральні політичні еліти часто використовували важіль провокування регіонального протистояння. Причому цей прийом застосовували як центральні державні структури, так і окремі політичні сили та політики, сприяючи і поширенню необ'єктивних історичних версій. Унаслідок цього помітних зрушень у подоланні історичних бар'єрів взаємосприйняття так і не відбулося.

В сучасних умовах для подолання історичної регіонально-ментальної відчуженості важливо зблизити різні регіональні погляди сприйняття українського історичного процесу, усуваючи вияви антагонізму і підсилюючи вияви симпатії і взаєморозуміння. Необхідним є передусім *пізнання, відбір і усвідомлення таких регіонально-історичних особливостей та цінностей, які, відзначаючись історичною об'єктивністю, мали б водночас загальнонаціональне значення, відображали б втягнутість усіх регіонів України в єдиний загальноукраїнський історичний процес*. А загалом, у загальнодержавній ідеології слід спиратися на ті моменти регіональної історії, які підкреслюють роль і вклад регіону у загальнонаціональне державотворення і загальнонаціональні здобутки.

Поряд з історично-географічними чинниками важливо виділити й значущість суспільно-географічних відмінностей. Однак в усіх спробах окреслення української національної і загальнодержавної ідей з суспільно-географічного погляду відмінності регіонів України настільки перебільшують, що формується образ України не як єдиної цілісної держави, а непов'язаної мозаїки окремих регіонів. Відштовхуючись від філософських питань і враховуючи насамперед регіональні особливості, в політико-географічному відношенні національну ідею можна розглядати як синтез усвідомлених усім суспільством державно-політичних ідеалів та соціокультурних цінностей української етнічної нації й етнонаціональних меншин у процесі творення національної держави, але в

усьому регіональному розмаїтті, а також їхнього позитивного досвіду, основних загально визнаних моментів української історії всіх регіонів, збалансованих регіональних соціально-економічних інтересів та орієнтацій. Тобто важливим є не стільки випуклий показ регіональних етнокультурних відмінностей, як таке їхнє синтетичне зображення, яке свідчило б про цілісність країни. Саме регіонально-інтеграційне трактування української національної ідеї сприятиме її загальнодержавному сприйняттю і поширенню.

Політичній еліті України потрібно також усвідомити, що *ідея української національної держави може бути адекватно прийнята лише за умови реалізації соціально-економічних інтересів широких верств українського народу*. Інакше внаслідок величезної невідповідності очікувань та соціально-економічних реалій, зумовлене реалізацією владними структурами неоптимальних моделей і спекулятивних ідей, може статися своєрідне відторгнення, як це відбувалося впродовж 1917–1920 років. На жаль, економічні перетворення у 90-х роках ХХ ст. вже у новій Україні також здійснювали переважно з метою перерозподілу власності в інтересах невеликих груп, абсолютно ігноруючи інтереси широких верств суспільства, особливо тих, які найбільше зберігали українську самобутність (інтелігенція, селянство, студентство), що істотно підірвало довір'я населення до української державності. Інтереси зміцнення української національної держави актуалізують *необхідність посилення економічної ролі регіонів історичного ядра України, які на сьогодні через об'єктивні і суб'єктивні передумови істотно відстають у промисловому розвитку*. Цього, наприклад, можна досягти шляхом цільових капіталовкладень у розвиток великої наукомісткої промисловості й агропромислового комплексу.

Утвердження української національної ідеї в усіх регіонах є передумовою формування української політичної нації як спільноти людей на основі єдиного громадянства, усвідомлення своїх прав і обов'язків, спільних державних і економічних інтересів, державного патріотизму. *Саме становлення української політичної нації у змозі забезпечити дві вирішальні передумови непорушності української держави – це цілісності самої української етнічної нації та системи оптимальних взаємозв'язків етнічних українців з етнонаціональними меншинами*. Але обґрунтування культурно-політичного типу української політичної нації залишається дискусійним, оскільки нав'язливо пропагуються моделі, в яких акцентують увагу лише на спільності громадянства і фактично виключають із структури політичної нації її засадничі елементи – українські етнокультурні риси. Але реалізація цієї моделі, яка ігнорує визначальну роль української державоформуючої нації, могла б на практиці, зокрема, й з огляду на сучасні вияви кризи української етнічності, призвести не лише до втрати культурної самобутності України, але й до розколу українського суспільства. Досвід усіх європейських національних держав засвідчує, що справжню цілісність громадянського суспільства може забезпечити лише інтеграція навколо культурної традиції державоформуючої нації, але із збереженням культурної самобутності етнонаціональних меншин. Причому забезпечити інтеграційні функції можуть і державоформуючі нації, які у період бездержавності зазнали сильної асиміля-

ції чи акультурації (наприклад, чеська, фінська нації). Тому не просто спільне громадянство, а повага до історії України, її культурної самобутності, яку визначив насамперед український народ, український патріотизм, усвідомлення спільності долі і мети можуть бути підвалиною політичної єдності громадян України. А це зумовлює необхідність розроблення *не полі- чи двокультурної, а дворівневої моделі української політичної нації: на вищому рівні – культурно-політична інтеграція суспільства на основі національної ідеї, комунікаційну єдність якого визначала б українська мова та українська етнонаціональна культура, і на нижчому рівні – плюралізм етнічних культур, який передбачає збереження (і створення) оптимальних умов функціонування культур етнонаціональних меншин та невеликих корінних народів*. Також важливо, що українська політична нація не може бути аналогом т. зв. радянського народу, в основі концепції якого була повна асиміляція, а точніше – русифікація, населення колишнього Радянського Союзу. *Збереження мовно-культурної самобутності етнічних меншин є необхідною передумовою їхнього довір'я до державоформуючої нації*. Отже, українська політична нація – це насамперед високий ступінь інтегрованості всіх спільнот і груп в українську культуру і, зокрема, мову, але саме така інтеграція, яка не передбачає обов'язкової акультурації населення етнонаціональних меншин.

Отже, формування української політичної нації – тривалий процес, результативність якого залежатиме від багатьох передумов. І передусім – від активності самої української етнічної нації, її конструктивності, здатності творити *модерне суспільство і привабливе культурно-інформаційне та економічне середовище*. Важливо у регіональній етнополітиці також ураховувати, що консолідація нації – це не лише політичний процес взагалі, а політико-географічний, оскільки його перебіг має регіональні особливості, а успішність залежить від інших (соціальних, економічних, культурних) міжрегіональних і внутрішньорегіональних процесів.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Обґрунтуйте засади української національної ідеї на основі етногеографічного підходу.
2. Назвіть важливі історико-географічні та політико-географічні аспекти національної ідеї.
3. Які основні принципи дворівневої моделі української політичної нації ви знаєте?

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Атлас народів мира / Под ред. С. И. Брука и Р. С. Аненченко. М., 1964.
2. Атлас України й сумежних країв / За заг. ред. В. Кубійовича. Львів, 1937.
3. Барвінський В. Досліди з поля статистики. Львів, 1901.
4. Блій Г. Де, Муллер П. Географія: світи, регіони, концепти / Пер. з англ. ; Передмова та розділ „Україна” О. Шабля. К., 2004.
5. Бочковський О. Вступ до націології. Мюнхен, 1991-1992.
6. Бочковський О.І. Життя нації. Наука про націю та її життя. Львів, 1939. Ч. 2.
7. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М., 1983.
8. Бугай Ф.М. Депортація населення з України (30-50-ті роки) // Укр. істор. журн., 1990. №10.
9. Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. Житомир, 1992.
10. Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. К., 1994.
11. Гошко Ю. Т. Населення Українських Карпат XV–XVIII ст.: заселення, міграції, побут. К, 1976.
12. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. Л., 1990.
13. Влах М. Географія населення. Словник-довідник. Львів, 2005.
14. Дашкевич Я. Етнічні псевдоменшини в Україні // Етнічні меншини Східної і Центральної Європи. Компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. К., 1994.
15. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти. Чернівці, 2003.
16. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000.
17. Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Львів, 2006.
18. Дністрянський С. Національна статистика. Львів, 1909.
19. Етнічні спільноти України: Довідник. К., 2001.
20. Етнографічна мапа Української Соціалістичної Радянської Республіки. Харків, 1925.
21. Етнографія України / За ред. С. А. Макарчука. Львів, 1994.
22. Етнополітика в Україні. Документи і матеріали. К., 1998.
23. Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. К., 1997.
24. Євтух В.Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції. К.: Стилос, 2000.
25. Євтух В.Б., Троцинський В.Г., Галушко К.Ю., Чернова К.О. Етнонаціональна структура українського суспільства. К., 2004.
26. Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р. Етнополітична карта світу XXI століття: Методичний і предметний коментарі. Тернопіль, 2000.
27. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні: Навч. посібник. Вид. друге, допов. К., 2006.
28. Зарубіжні українці. Довідник. К., 1991.
29. Заставецька О.В., Заставецький Б.І., Ткач Д.В. Географія населення України. Навч. посібник. Тернопіль, 2007.
30. Заставний Ф.Д. Географія України. У 2. кн. Львів, 1994.
31. Зінич В.Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. К., 2004.
32. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. К., 1999.
33. Козлов В.И. Этнос и территория // Сов. этнограф. 1971. №6.
34. Комплексний атлас України. К., 2005.
35. Кордуба М. Територія і населення України. Відень, 1918.

36. Круль В.П. Ретроспективна географія поселень Західної України: Монографія. Чернівці, 2004.
37. Круль В.П. Основи етнології: Навч. посібник. Чернівці, 2006.
38. Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939. Весбаден, 1983.
39. Кубійович В. Наукові праці // Упорядк. і вступ. стат. проф. О. Шаблія. Париж ; Львів, 1996.
40. Кубійович В. Переселення на Західній Україні до 1938 року // Енциклопедія українознавства. Заг. част.. Перевид. в Україні. К., 1994.
41. Куреляк В. Українці Румунської Мараморощини. Львів, 2001.
42. Кушнер П.И. Этнические территории и этнические границы. М., 1951.
43. Лаврук М.М. Гуцули Українських Карпат (етногеографічне дослідження). Львів, 2005.
44. Леонюк В. Берестейській словник. Львів, 1996.
45. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ; Філадельфія, 1995.
46. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк, 1956.
47. Лоза Ю. Україна. Історичний атлас. К., 2000.
48. Мазурок О.С. Города западноукраинских земель эпохи империализма. Львов, 1990.
49. Макарчук С.А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток). К., 1992.
50. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Відп. ред. Ю. І. Римаренко. К., 1996.
51. Народы мира: историко-этнографический справочник / Гл. ред. Ю. В. Бромлей. М., 1988.
52. Населення України за місцем народження та громадянством. За даними Всеукр. перепису населення 2001 року. К., 2004.
53. Наулко В. Етнічний склад населення Української РСР. Статистично-картографічне дослідження. К., 1965.
54. Наулко В. Карта сучасного етнічного складу населення УРСР. К., 1966.
55. Наулко В. Динаміка етнічного складу населення України протягом ХХ століття // Укр. геогр. журн., 1997. №1.
56. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукр. перепису населення 2001 року. К., 2003.
57. Нельга О.В. Теорія етносу. Курс лекцій: Навч. посібник. К., 1997.
58. Олексіук Т. Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини. Упорядк. та вступ. стаття В. Сергійчика. К., 2004.
59. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навч. посібник. К., 2000.
60. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. К., 1997.
61. Охримович В. Русини-латинники. Львів, 1912.
62. Охримович В. Фактичні і фіктивні страти русинів у демографічному баянсі Галичини за десятиліття 1900–1910. Львів, 1912.
63. Піскунов С. Етнічна диференціація народжуваності і плідності в Україні в 1959–1989 роках // Демографічні дослідження. К., 1997. Вип. 19.
64. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. К., 1996.
65. Попова І. Мова як фактор політичного та культурного самовизначення (на матеріалах соц. досл. в Одеській області) // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи. Компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. К., 1994.
66. Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. К., 1994.
67. Проблемы этнической географии и картографии. М., 1978.

68. *Ребет Л.* Теорія нації. Львів, 1997.
69. *Родоман Б.Б.* Введение в социальную географию. М., 1993.
70. Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукр. перепису населення 2001 року. К., 2004.
71. *Рудницький С.* Огляд національної території України. Берлін: Українське слово, 1923.
72. *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України // Упорядк., передм. О. Шаблія. Львів, 1994.
73. *Свідзинський А.* Це складне національне питання. К., 1994.
74. *Сергійчук В.* Етнічні межі та державний кордон України. К., 2000.
75. *Сміт Е.* Національна ідентичність. К., 1998.
76. Соціально-економічна географія України / За ред. О. І. Шаблія. Львів, 2000.
77. *Тесля І.* Українці Канади в 1971 році. Мюнхен, 1977.
78. *Тиводар М.* Етнологія. Ужгород, 1998.
79. *Томашівський С.* Причинки до пізнання національної території Угорської Русі // ЗНТШ. Т. 77, 1905.
80. *Топчієв О.Г.* Основи суспільної географії. Одеса, 2001.
81. *Топчієв О.Г.* Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навч. посібник. Одеса, 2005.
82. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії. К., 2003.
83. Українське народознавство // За ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва. Львів, 1994.
84. Українці. Східна діаспора. Атлас. К., 1992.
85. *Фащевский Н.И., Палий Т.М., Немченко М.П., Старостенко А.Г.* Территориальная организация жизнедеятельности населения. Киев, 1992.
86. *Хомра О.* Міграція на Україні: етнодемографічний аспект // Вісн. АН України, 1992. №2.
87. *Чорний С.* Національний склад населення України в ХХ ст. Довідник. К., 2001.
88. *Шабашова Л.Ю.* Просторово-часові особливості природного відтворення етнічних груп населення Закарпатської області // Укр. геогр. журн., 2003. №3.
89. *Шаблій О.І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів, 2001.
90. *Шаповал М.* Міжнаціональне становище українського народу. Прага, 1935.
91. *Шувалов Е.Л.* География населения. М., 1985.
92. *Шульга Н.А.* Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. Киев, 2002.
93. *Эккель Б.М.* Определение индекса мозаичности национального состава республик, краев и областей // Советская этнография, 1976. № 2,
94. *Этнографическая карта европейской России / Сост. А. Риттих.* СПб., 1875.
95. *Этнографическая карта западного славянства и Западной Руси / Сост. по новейшим данным проф. Т. Д. Флоринским.* Киев, 1911.
96. *Этнографическая карта сельского населения Бессарабии / Сост. Л. Г. Берг.* Одеса, 1920.
97. *Ярошевич А.* Малоросы по переписи 1897 г. Оттиск журнала "Киевская старина". Киев, 1905.
98. *Akcja "Wisla" // Oprac. E. Misilo.* Warszawa, 1993.
99. *Eberhardt P.* Przemiany narodowosciowe na Ukrainie XX wieku. Warszawa, 1994.
100. *Kosinski Leszek.* Obraz demograficzny Europy. Warszawa, 1966.

ДОДАТКИ

Додаток А

Етнопонаціональний склад населення в межах української етнічної території в розрізі адміністративних одиниць, великих та середніх міст¹ на початку ХХ ст.

Адміністративні одиниці вищого рівня великі і середні міста	Частка українців, %	Частка найбільших етнічних меншин, %							
		росіян	поляків	євреїв	німців	молдаван і румунів	угорців	татар	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	
1. Українські землі в складі Російської імперії									
Волинська губернія	70,1	3,5	6,16	13,21	5,73	-	-	0,13	
У тому числі:									
Володимир-Волинський	13,83	17,56	7,85	59,06	1,01	-	-	0,1	
Дубно	17,35	20,78	6,4	49,77	0,67	-	-	2,81	
Житомир	13,89	25,71	11,83	46,4	1,01	-	-	0,4	
Ковель	11,82	27,28	9,33	48,03	1,11	-	-	0,55	
Кременець	47,01	10,52	3,9	36,58	0,23	-	-	0,1	
Луцьк	9,35	17,91	7,8	59,45	1,28	-	-	2,56	
Новоград-Волинський	15,75	17,39	7,64	55,39	2,04	-	-	0,23	
Рівне	16,57	17,41	6,77	55,77	1,03	-	-	1,16	
Старокостянтинів	29,83	8,56	4,72	55,96	0,09	-	-	0,18	
Подільська губернія	80,93	3,28	2,29	12,24	0,13	0,89	-		
У тому числі:									
Кам'янець-Подільський	27,15	20,65	6,01	44,84	0,29	0,02	-	0,43	
Балта	17,65	23,05	1,28	56,35	0,08	0,04	-	1,0	
Вінниця	35,54	17,03	7,11	37,48	0,39	0,04	-	0,56	
Могилів	29,18	11,96	3,07	54,62	0,3	0,04	-	0,1	
Проскурів	19,38	15,24	12,36	49,74	0,3	0,19	-	2,3	
Київська губернія	79,21	5,88	1,93	12,1	0,41	-	-	0,05	
У тому числі:									
Київ	22,23	54,2	6,69	12,08	1,76	-	-	0,46	

Примітки: 1) Використано матеріали довідника: Чорний С. Національний склад населення України в ХХ ст. К., 2001.
2) Частка німців, євреїв та угорців визначена на основі зіставлень статистики рідної мови та віросповідання

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Бердичів	8,24	8,64	5,14	77,08	0,29	-	-	0,07
Звенигородка	49,26	8,94	2,06	37,63	0,14	-	-	0,64
Сквира	42,77	5,32	1,66	49,59	0,12	-	-	0,37
Умань	30,66	8,72	2,96	57,1	0,26	-	-	-
Черкаси	43,58	16,59	0,42	36,88	0,17	-	-	0,21
Чернівецька губернія (без Ста- родубщини)	91,74	3,06	0,17	4,51	0,3	-	-	-
У тому числі: Чернігів	36,39	28,81	1,35	31,68	0,4	-	-	-
Глухів	58,14	14,95	0,51	25,88	0,22	-	-	-
Конотоп	54,82	18,99	0,74	23,52	0,27	-	-	-
Ніжин	67,68	7,37	0,74	23,6	0,22	-	-	-
Полтавська губернія	92,98	2,63	0,14	3,97	0,16	-	-	-
У тому числі: Полтава	56,02	20,55	2,0	19,91	0,56	-	-	-
Кременчук	30,12	19,25	1,74	46,9	0,7	-	-	-
Переяслав	57,12	3,2	0,19	39,26	0,05	-	-	-
Прилуки	63,94	4,43	0,25	30,86	0,21	-	-	-
Ромни	61,55	8,59	0,97	28,17	0,34	-	-	-
Харківська губернія	80,62	17,69	0,24	0,51	0,36	-	-	-
У тому числі: Харків	25,92	63,17	2,28	5,66	1,35	-	-	0,44
Охтирка	87,14	11,13	0,37	0,72	0,09	-	-	0,32
Ізюм	78,33	20,6	0,2	0,66	0,17	-	-	0,0
Слов'янськ	73,94	23,23	0,37	1,51	0,27	-	-	0,05
Лебедин	95,83	2,84	0,24	0,78	0,06	-	-	-
Суми	70,53	24,1	0,68	2,64	1,02	-	-	0,33
Білопілля	91,69	7,3	0,4	0,67	0,15	-	-	0,03

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Катеринославська губернія	68,9	17,27	2,22	4,69	3,83	0,5	-	0,82
У тому числі:								
Катеринослав	15,76	41,78	3,03	35,43	1,27	0,0	-	0,64
Олександровськ	42,98	24,76	27,84	0,81	1,96	0,0	-	0,23
Бахмут	61,75	18,94	0,43	16,69	0,6	0,0	-	0,05
Маріуполь	10,04	63,22	-	15,14	0,8	-	-	0,73
Павлоград	33,43	34,36	1,98	27,59	0,45	0,04	-	1,17
Луганськ	19,12	68,16	0,5	7,1	0,5	0,0	-	0,03
Херсонська губернія	53,48	21,05	1,13	11,8	4,52	5,4	-	0,12
У тому числі:								
Херсон	19,62	47,21	1,72	29,04	0,72	0,14	-	0,57
Миколаїв	8,46	66,33	2,84	19,51	0,88	0,09	-	0,65
Олександрія	54,67	16,88	1,24	26,32	0,51	0,09	-	0,06
Ананьїв	43,2	8,6	1,45	21,07	0,21	25,0	-	0,0
Слизавецьград	23,62	34,64	1,92	37,82	0,69	0,03	-	0,47
Бобринець	66,73	5,86	0,3	24,26	0,34	2,42	-	-
Вознесенськ	35,84	16,4	0,9	37,33	0,79	7,89	-	0,15
Одеса	9,39	49,09	4,31	30,83	2,54	0,12	-	0,36
Тирасполь	11,73	44,32	3,17	27,1	0,79	11,42	-	-
Таврійська губернія	42,21	27,94	0,7	3,83	5,41	0,16	-	-
У тому числі:								
Бердянськ	15,53	66,05	0,4	10,4	2,77	0,02	-	1,09
Мелітополь	8,82	42,8	0,74	40,12	1,19	0,06	-	3,32
Сімферополь	6,93	45,69	3,0	15,91	1,44	0,06	-	19,7
Бахчисарай	0,56	7,31	0,1	1,57	0,1	-	-	86,02
Карасу базар	1,67	16,36	0,11	9,27	0,76	0,02	-	63,99
Євпаторія	6,42	26,32	0,44	8,44	1,19	0,05	-	49,38
Феодосія	7,66	46,84	2,48	11,35	1,29	0,11	-	18,78
Ялта	4,27	66,17	1,97	6,67	1,44	0,02	-	3,31

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Керч	7,99	57,8	2,57	12,86	0,81	0,1	-	6,7
Севастополь	13,66	63,46	5,14	6,86	1,69	0,06	-	3,39
Кримський півострів загалом	11,84	33,11	1,27	3,83	5,78	0,05	-	35,55
2. Українські землі в складі Австро-Угорської імперії								
Українська частина коронного краю Галичини й Володимирії	65,0	0,0	20,7	13,1	1,1	-	-	-
У тому числі: м. Львів	19,9	0,0	49,4	26,5	5,1	-	-	-
Українська частина коронного краю Буковини	56,5	0,7	4,3	15,2	5,4	17,8	-	-
У т. ч. м. Чернівці	19,8	0,0	13,5	32,5	19,9	14,3	-	-
Комітати Закарпаття (у межах сучасної Закарпатської області)	63,0	0,0	0,0	15,6	1,9	1,9	-	-

Додаток Б

Питома вага етнічних українців та етнонаціональних меншин в адміністративних одиницях вищого та середнього рівня¹ за переписом 2001 року².

Автономія, області, міста державного, республіканського та обласного підпорядкування, адміністративні райони	Частка етнічних українців, %	Частка найбільших етнонаціональних меншин, %									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
АР Крим	24,3	58,3	1,4	0,2	12,0	0,1	-	-	-	0,2	
У.ч. Сімферополь	21,3	66,7	1,1	0,1	7,0	0,1	-	-	-	0,2	
Алушта	23,0	67,1	1,4	0,2	5,9	-	-	-	-	0,2	
Арм'янськ	36,2	55,7	1,1	0,3	3,5	-	-	-	-	-	
Джанкой	25,9	59,8	1,5	0,3	8,1	-	-	-	-	0,3	
Євпаторія	23,3	64,9	1,5	0,2	6,9	-	-	-	-	0,2	
Керч	15,4	78,7	1,1	0,2	1,0	0,1	-	-	-	0,1	
Краснопереколськ	40,9	51,0	1,2	-	3,0	-	-	-	-	-	
Саки	24,3	65,1	1,8	0,2	5,8	-	-	-	-	0,2	
Судак	17,6	59,2	1,3	-	17,4	-	-	-	-	-	
Феодосія	18,8	72,2	1,8	0,2	4,6	-	-	-	-	0,1	
Ялта	27,6	65,5	1,6	0,2	1,3	0,1	-	-	-	0,2	
Райони: Бахчисарайський	19,6	54,3	1,2	0,2	21,3	-	-	-	-	-	
Білогірський	16,2	49,2	0,9	0,1	29,2	-	-	-	-	0,3	
Джанкойський	33,8	38,9	1,7	-	21,6	-	-	-	-	0,6	
Кіровський	17,6	50,5	1,7	-	25,5	-	-	-	-	-	
Красногвардійський	27,3	48,7	2,2	-	16,7	-	-	-	-	0,2	
Краснопереколський	43,4	33,2	1,2	0,6	17,2	-	-	-	-	-	

Примітки: ¹ Таблиця складена за матеріалами регіональних управлінь статистики.

² Не зазначено частки етнічних поляків у адміністративних одиницях Дніпропетровської, Донецької, Луганської, Харківської та Черкаської областей

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Ленінський	22,9	54,8	1,3	0,3	15,5	-	-	-	-
Нижньогірський	28,8	50,4	1,8	-	16,0	-	-	-	0,2
Первомайський	37,9	35,1	1,7	0,3	21,5	-	-	-	0,3
Роздольненський	40,1	41,1	1,4	0,2	13,3	-	-	-	0,4
Сакський	31,5	45,2	2,2	0,2	17,5	-	-	-	0,2
Сімферопольський	23,5	49,4	1,4	0,2	22,2	0,1	-	-	0,2
Советський	22,1	48,5	1,3	-	22,2	-	-	-	-
Чорноморський	29,3	52,8	1,5	-	12,7	-	-	-	-
Вінницька обл.	94,9	3,8	0,2	0,2	-	-	-	-	0,2
у т.ч. Вінниця	87,2	10,2	0,4	0,1	-	-	-	-	0,4
Жмеринка	91,2	7,0	0,3	0,1	-	-	-	-	0,2
Козятин	93,4	4,3	0,3	0,1	-	-	-	-	1,0
Могилів-Подільський	92,3	5,3	0,2	0,6	-	-	-	-	0,1
Ладизжин	89,5	9,1	0,4	0,1	-	-	-	-	0,1
Хмільник	95,3	2,9	0,2	0,1	-	-	-	-	1,0
Райони: Барський	96,6	2,6	0,1	0,1	-	-	-	-	0,3
Бершадський	96,6	2,6	0,1	0,2	-	-	-	-	-
Вінницький	97,1	2,0	0,1	0,1	-	-	-	-	0,1
Гайсинський	95,8	3,3	0,2	0,1	-	-	-	-	0,1
Жмеринський	97,4	2,0	0,1	0,2	-	-	-	-	0,1
Ілленецький	97,6	2,0	0,1	0,2	-	-	-	-	0,1
Калинівський	97,1	2,0	0,1	0,1	-	-	-	-	0,1
Козятинський	96,5	1,4	0,1	0,1	-	-	-	-	1,0
Крижопільський	98,4	0,9	0,1	0,3	-	-	-	-	-
Линовецький	98,3	1,3	0,1	-	-	-	-	-	-
Літинський	97,9	1,5	0,1	0,1	-	-	-	-	0,1
Могилів-Подільський	97,8	1,6	0,1	0,3	-	-	-	-	-
Мурованокуриловецький	98,5	1,1	0,1	0,1	-	-	-	-	-
Немирівський	97,0	2,2	0,1	0,3	-	-	-	-	0,1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Оратівський	98,8	0,8	0,1	0,1	-	-	-	-	-
Піданський	97,1	1,5	0,1	0,8	-	-	-	-	0,1
Погребищенський	98,4	1,1	0,1	0,1	-	-	-	-	0,1
Теплицький	98,4	0,9	0,1	0,1	-	-	-	-	-
Тиврівський	95,4	3,3	0,2	0,3	-	-	-	-	0,3
Томашпільський	96,2	2,6	0,1	0,4	-	-	-	-	-
Тростянецький	98,0	1,4	0,1	0,2	-	-	-	-	-
Тульчинський	96,3	2,7	0,1	0,2	-	-	-	-	-
Хмельницький	98,6	0,7	0,1	-	-	-	-	-	0,4
Чернівецький	99,0	0,7	-	0,1	-	-	-	-	-
Чечельницький	98,1	1,2	0,1	0,3	-	-	-	-	-
Шаргородський	98,6	0,8	0,1	0,1	-	-	-	-	-
Ямпільський	97,2	1,6	0,1	0,7	-	-	-	-	-
Волинська обл.	96,9	2,4	0,3	-	-	-	-	-	-
у т.ч. Луцьк	92,5	6,2	0,5	-	-	-	-	-	0,2
Володимир-Волинський	93,9	5,0	0,5	-	-	-	-	-	0,2
Ковель	95,4	3,7	0,5	-	-	-	-	-	0,1
Нововолинськ	93,8	5,0	0,7	-	-	-	-	-	0,1
Райони:									
Володимир-Волинський	98,4	1,1	0,2	-	-	-	-	-	-
Горохівський	98,9	0,7	0,1	-	-	-	-	-	-
Іваничівський	98,7	0,8	0,2	-	-	-	-	-	-
Камінь-Каширський	99,5	0,4	0,1	-	-	-	-	-	-
Ківерцівський	98,3	1,3	0,1	-	-	-	-	-	-
Ковельський	98,7	0,9	0,2	-	-	-	-	-	-
Локачинський	99,1	0,6	0,1	-	-	-	-	-	-
Луцький	98,5	1,1	0,2	-	-	-	-	-	-
Любешівський	99,3	0,4	0,3	-	-	-	-	-	-
Любомльський	98,9	0,8	0,1	-	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Маневлицький	99,2	0,6	0,1	-	-	-	-	-	-
Ратнівський	99,0	0,5	0,4	-	-	-	-	-	-
Рожищенський	98,6	0,9	0,2	-	-	-	-	-	0,1
Старовижівський	99,3	0,4	0,2	-	-	-	-	-	-
Турійський	98,8	0,8	0,2	-	-	-	-	-	-
Шацький	98,3	1,0	0,6	-	-	-	-	-	-
Дніпропетровська обл.	79,3	17,6	0,8	0,1	-	0,1	-	-	0,1
у т.ч. Дніпропетровськ	72,6	23,5	0,9	-	-	-	-	-	-
Вільногірськ	85,8	12,7	0,9	-	-	-	-	-	-
Дніпродзержинськ	82,1	15,7	0,7	-	-	-	-	-	-
Жовті Води	80,1	16,7	0,6	-	-	-	-	-	-
Кривий Ріг	79,1	17,7	0,9	-	-	-	-	-	-
Марганець	77,5	19,9	0,8	-	-	-	-	-	-
Нікополь	71,3	26,6	0,7	-	-	-	-	-	-
Новомосковськ	84,5	13,3	0,5	-	-	-	-	-	-
Орджонікідзе	75,3	22,0	0,8	-	-	-	-	-	-
Павлоград	72,3	24,9	0,7	-	-	-	-	-	-
Першотравенськ	60,3	34,0	1,2	-	-	-	-	-	-
Синельникове	84,5	12,5	0,7	-	-	-	-	-	-
Тернівка	43,4	52,9	0,9	-	-	-	-	-	-
Райони: Апостолівський	86,1	10,7	1,4	-	-	-	-	-	-
Васильківський	93,7	4,6	0,5	-	-	-	-	-	-
Верхньодніпровський	90,0	7,6	0,7	-	-	-	-	-	-
Дніпропетровський	85,5	11,8	0,9	-	-	-	-	-	-
Криворізький	89,6	8,2	0,8	-	-	-	-	-	-
Криничанський	93,0	4,7	0,8	-	-	-	-	-	-
Магдалинівський	93,2	4,6	0,4	-	-	-	-	-	-
Межівський	94,0	4,0	0,4	-	-	-	-	-	-
Нікопольський	89,0	9,0	0,9	-	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Новомосковський	88,1	9,8	0,6	-	-	-	-	-	-
Павлоградський	78,6	19,8	0,3	-	-	-	-	-	-
Петриківський	95,2	3,8	0,3	-	-	-	-	-	-
Петропавлівський	90,8	7,9	0,3	-	-	-	-	-	-
Покровський	94,2	4,3	0,5	-	-	-	-	-	-
П'ятихатський	91,3	6,2	0,6	-	-	-	-	-	-
Синельниківський	88,9	8,4	0,7	-	-	-	-	-	-
Солонянський	92,0	5,9	0,6	-	-	-	-	-	-
Софіївський	93,3	4,4	0,9	-	-	-	-	-	-
Томаківський	91,4	6,6	0,9	-	-	-	-	-	-
Царичанський	94,9	3,8	0,3	-	-	-	-	-	-
Широківський	90,3	7,0	1,3	-	-	-	-	-	-
Юр'ївський	91,8	5,7	0,5	-	-	-	-	-	-
Донецька обл.	56,9	38,2	0,9	0,1	-	0,1	-	-	0,1
у т.ч. Донецьк	46,7	48,2	1,1	-	-	-	-	-	-
Авдіївка	63,5	33,7	0,9	-	-	-	-	-	-
Вугледар	63,1	33,1	1,0	-	-	-	-	-	-
Горлівка	51,4	44,8	1,3	0,2	-	-	-	-	-
Дебальцево	64,4	32,6	0,7	-	-	-	-	-	-
Дзержинськ	61,4	36,1	1,0	-	-	-	-	-	-
Димитров	64,2	31,3	0,6	-	-	-	-	-	-
Добропілля	71,3	25,9	1,1	-	-	-	-	-	-
Докучаївськ	66,6	28,2	0,5	1,0	-	-	-	-	-
Дружківка	64,4	32,2	0,7	-	-	-	-	-	-
Єнакієво	51,4	45,3	1,1	-	-	-	-	-	-
Жданівка	48,3	47,4	1,4	-	-	-	-	-	-
Кіровське	54,2	41,6	1,4	-	-	-	-	-	-
Костянтинівка	59,3	37,7	0,5	-	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Краматорськ	70,2	26,9	0,7	-	-	-	-	-	-
Красний Лиман	84,3	13,8	0,6	-	-	-	-	-	-
Красноармійськ	75,0	22,1	0,7	-	-	-	-	-	-
Макіївка	45,0	50,8	1,1	-	-	-	-	-	-
Маріуполь	48,7	44,4	0,7	-	-	0,2	-	-	-
Новоградівка	61,8	33,8	1,6	-	-	-	-	-	-
Селидове	59,3	36,7	1,1	-	-	-	-	-	-
Слов'янськ	73,1	23,5	0,5	-	-	-	-	-	-
Сніжне	51,3	45,1	1,0	-	-	-	-	-	-
Торез	50,8	45,1	1,3	-	-	-	-	-	-
Харцизьк	52,4	44,1	0,9	-	-	-	-	-	-
Шахтарськ	57,7	37,7	1,5	0,3	-	-	-	-	-
Ясинувата	68,9	28,7	0,6	-	-	-	-	-	-
Райони: Амвросіївський	71,0	26,2	0,6	-	-	-	-	-	-
Артемівський	78,7	18,4	0,7	-	-	-	-	-	-
Великоновосілівський	64,6	13,3	0,5	-	-	-	-	-	-
Волноваський	78,2	16,4	0,5	0,3	-	-	-	-	-
Волдарський	52,9	24,2	0,7	-	-	-	-	-	-
Добропільський	89,4	8,9	-	-	-	-	-	-	-
Костянтинівський	77,3	19,9	0,9	-	-	-	-	-	-
Красноармійський	86,8	11,3	0,7	-	-	-	-	-	-
Краснолиманський	83,2	14,9	-	-	-	-	-	-	-
Мар'їнський	78,5	18,4	0,5	-	-	0,3	-	-	-
Новозовський	67,1	29,5	0,5	-	-	-	-	-	-
Олександрівський	91,9	6,6	0,5	-	-	-	-	-	-
Першотравневий	50,3	26,9	0,7	-	-	-	-	-	-
Слов'янський	87,1	10,5	0,4	-	-	-	-	-	-
Старобешівський	52,1	31,7	0,7	-	-	-	-	-	-
Тельманівський	57,8	20,8	0,5	-	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Шахтарський	74,4	23,3	1,0	-	-	-	-	-	-
Ясинуватський	69,3	27,3	1,0	-	-	-	-	-	-
Житомирська обл.	90,3	5,0	0,4	0,1	-	-	-	-	3,5
у т. ч. Житомир	82,9	10,3	0,5	-	-	-	-	-	4,9
Бердичів	84,8	8,7	0,4	-	-	-	-	-	4,7
Коростеня	89,0	7,5	0,6	-	-	-	-	-	1,5
Новоград-Волинський	85,3	8,5	0,6	-	-	-	-	-	4,3
Райони: Андрушівський	96,2	2,2	0,2	-	-	-	-	-	0,9
Баранівський	86,9	1,8	0,2	-	-	-	-	-	10,7
Бердичівський	93,9	2,1	-	-	-	-	-	-	3,5
Брусилівський	95,8	2,3	0,3	0,3	-	-	-	-	1,0
Володар-Волинський	89,6	3,6	0,4	-	-	-	-	-	5,9
Держинський	86,1	2,4	0,3	-	-	-	-	-	10,6
Ємільчинський	91,0	1,8	-	-	-	-	-	-	6,8
Житомирський	88,7	5,3	0,4	-	-	-	-	-	4,9
Коростенський	95,2	1,7	0,3	-	-	-	-	-	2,0
Коростишівський	93,3	4,6	0,2	0,2	-	-	-	-	1,3
Лугинський	96,9	1,4	0,2	-	-	-	-	-	1,2
Любарський	97,8	1,1	-	-	-	-	-	-	0,9
Малинський	94,2	3,3	0,3	-	-	-	-	-	1,0
Народницький	96,3	1,8	0,3	0,9	-	-	-	-	0,3
Новоград-Волинський	94,3	1,6	-	-	-	-	-	-	3,7
Овруцький	95,6	2,9	0,8	0,2	-	-	-	-	0,1
Олевський	97,1	1,4	0,4	-	-	-	-	-	0,6
Попільнянський	96,5	2,2	0,2	0,2	-	-	-	-	0,3
Радомишльський	95,2	2,7	0,2	-	-	-	-	-	1,4
Ружинський	97,6	1,2	0,2	-	-	-	-	-	0,8
Червоноармійський	88,6	2,0	-	-	-	-	-	-	8,9
Черняхівський	97,3	1,4	0,2	-	-	-	-	-	0,6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Чуднівський	94,9	2,3	-	-	-	-	-	-	2,2
Закарпатська обл.	80,5	2,5	-	-	-	-	12,1	2,6	-
у т. ч. Ужгород	77,8	9,6	-	-	-	-	6,9	-	-
Берегово	38,9	5,4	-	-	-	-	48,1	-	-
Мукачєво	77,1	9,0	-	-	-	-	8,5	-	-
Хуст	89,3	3,7	-	-	-	-	5,4	-	-
Райони: Берєгівський	18,8	0,7	-	-	-	-	76,1	-	-
Великоберезнянський	96,3	0,7	-	-	-	-	-	-	-
Виноградівський	71,4	1,2	-	-	-	-	26,2	-	-
Воловецький	98,8	0,6	-	-	-	-	-	-	-
Іршавський	98,6	0,6	-	-	-	-	0,1	-	-
Міжгірський	99,1	0,5	-	-	-	-	-	-	-
Мукачівський	84,0	0,7	-	-	-	-	12,7	-	-
Перечинський	96,3	1,3	-	-	-	-	-	-	-
Рахівський	83,8	0,8	-	-	-	-	-	11,6	3,2
Свалявський	94,5	1,5	-	-	-	-	0,7	-	-
Тячівський	83,2	1,0	-	-	-	-	2,9	12,4	-
Ужгородський	58,4	2,0	-	-	-	-	33,4	-	-
Хустський	95,0	0,9	-	-	-	-	3,9	-	-
Запорізька обл.	70,8	24,7	0,7	0,1	-	1,4	-	-	0,1
у т. ч. Запоріжжя	70,7	25,5	0,7	0,1	-	0,4	-	-	0,1
Бердянськ	56,8	37,4	0,8	0,1	-	3,3	-	-	0,1
Енергодар	57,1	39,8	0,8	0,2	-	0,3	-	-	0,2
Мелітополь	55,2	38,9	0,8	0,1	0,2	1,8	-	-	0,1
Токмак	81,4	16,6	0,5	-	-	0,3	-	-	-
Райони: Бердянський	75,9	14,7	0,4	0,2	-	7,3	-	-	-
Василівський	77,4	20,2	0,5	0,1	-	0,3	-	-	-
Великобілозерський	92,6	5,9	0,2	0,4	-	-	-	-	-
Веселівський	76,7	19,9	0,4	0,3	-	0,3	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Вільнянський	84,7	12,9	0,6	0,2	-	0,2	-	-	0,3
Гуляйпільський	93,1	5,4	0,4	-	-	0,1	-	-	-
Запорізький	83,8	13,9	0,7	0,1	-	0,2	-	-	-
Кам'янсько-Дніпровський	57,3	40,1	0,5	0,2	-	0,2	-	-	-
Куйбишевський	88,1	10,0	0,5	0,2	-	0,1	-	-	-
Мелітопольський	62,8	31,2	0,7	0,2	0,2	0,6	-	-	-
Михайлівський	74,0	22,9	1,1	0,1	-	0,1	-	-	-
Новомиколаївський	92,8	6,0	0,3	0,1	-	-	-	-	-
Орхівський	90,4	8,1	0,4	0,1	-	0,2	-	-	-
Пологівський	92,8	5,8	0,3	0,1	-	0,2	-	-	-
Приазовський	55,9	26,6	1,2	0,2	-	12,5	-	-	-
Приморський	52,5	22,2	0,5	0,2	-	23,4	-	-	-
Розівський	82,2	12,8	0,5	0,2	-	-	-	0,3	-
Токмацький	83,4	14,0	0,9	0,1	-	0,4	-	-	-
Чернігівський	92,0	6,0	0,3	0,2	-	0,8	-	-	-
Якимівський	61,6	31,6	0,7	0,2	0,1	1,6	-	-	0,1
Івано-Франківська обл.	97,5	1,8	0,1	-	-	-	-	-	0,1
у т.ч. Івано-Франківськ	92,3	6,0	0,3	-	-	-	-	-	0,3
Болехів	98,5	0,9	0,1	-	-	-	-	-	0,4
Калуш	94,7	3,5	0,2	-	-	-	-	-	0,1
Коломия	92,4	5,0	0,3	-	-	-	-	-	0,5
Яремча	98,9	0,8	0,1	-	-	-	-	-	0,1
Райони: Богородчанський	99,5	0,4	-	-	-	-	-	-	-
Верховинський	99,6	0,3	-	-	-	-	-	-	-
Галицький	98,7	1,0	0,1	-	-	-	-	-	0,1
Городенківський	99,4	0,4	-	-	-	-	-	-	0,1
Долинський	98,3	1,1	0,1	-	-	-	-	-	0,2
Калузький	99,6	0,3	-	-	-	-	-	-	-
Коломийський	99,4	0,4	-	-	-	-	-	-	0,1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Косівський	99,3	0,5	-	-	-	-	-	-	0,1
Надвірнянський	98,6	0,6	0,1	-	-	-	-	-	0,1
Рогатинський	99,5	0,3	-	-	-	-	-	-	-
Рожнятівський	99,5	0,4	-	-	-	-	-	-	-
Снятинський	99,3	0,4	0,1	-	-	-	-	-	0,1
Тисменицький	99,3	0,4	-	-	-	-	-	-	-
Тлумацький	99,5	0,3	-	-	-	-	-	-	0,2
Київська обл.	92,5	6,0	0,5	0,1	-	-	-	-	0,2
у т. ч. Біла Церква	87,4	10,3	0,6	-	-	-	-	-	0,1
Березань	93,2	5,2	0,6	-	-	-	-	-	-
Бориспіль	89,1	9,3	0,6	-	-	-	-	-	0,1
Бровари	87,4	10,7	0,6	-	-	-	-	-	0,2
Васильків	88,6	9,6	0,6	-	-	-	-	-	-
Ірпінь	87,7	9,9	0,6	-	-	-	-	-	0,4
Переяслав-Хмельницький	95,0	3,9	0,4	-	-	-	-	-	-
Ржищів	94,3	4,5	-	-	-	-	-	-	-
Славутич	63,3	30,0	4,1	-	-	-	-	-	-
Фастів	90,7	7,8	0,4	-	-	-	-	-	0,2
Райони: Баришівський	95,7	3,1	0,4	-	-	-	-	-	0,1
Білоцерківський	95,5	3,7	0,3	-	-	-	-	-	-
Богуславський	97,0	2,4	0,2	-	-	-	-	-	-
Бориспільський	95,1	4,0	0,3	-	-	-	-	-	0,1
Бородянський	93,1	4,7	0,6	-	-	-	-	-	0,6
Броварський	96,4	2,8	0,3	-	-	-	-	-	-
Васильківський	95,0	3,8	0,3	-	-	-	-	-	-
Вишгородський	91,9	6,7	0,6	-	-	-	-	-	0,1
Володарський	97,4	2,0	-	-	-	-	-	-	-
Згурівський	96,3	2,3	-	-	-	-	-	-	-
Іванківський	96,0	2,9	0,3	-	-	-	-	-	0,2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Кагарлицький	96,6	2,6	0,2	-	-	-	-	-	-
Киево-Святошинський	92,0	6,5	0,5	-	-	-	-	-	0,2
Макарівський	95,1	3,6	0,3	-	-	-	-	-	0,3
Миронівський	96,0	2,9	0,3	-	-	-	-	-	-
Обухівський	88,9	9,4	0,6	-	-	-	-	-	0,2
Переяслав-Хмельницький	96,7	2,5	0,3	-	-	-	-	-	-
Поліський	95,8	2,7	-	-	-	-	-	-	-
Рокитнянський	97,6	1,8	0,2	-	-	-	-	-	-
Сквирський	96,7	2,2	0,2	-	-	-	-	-	-
Ставищенський	97,9	1,5	-	-	-	-	-	-	-
Таращанський	97,6	1,7	0,2	-	-	-	-	-	-
Тетіївський	97,8	1,7	-	-	-	-	-	-	-
Фастівський	95,7	3,4	0,3	-	-	-	-	-	-
Яготинський	95,4	3,5	0,5	-	-	-	-	-	-
Кіровоградська обл.	90,1	7,5	0,5	0,7	-	0,2	-	-	-
у т. ч. Кіровоград	85,9	11,9	0,5	0,3	-	0,1	-	-	0,1
Знам'янка	83,5	14,2	0,5	0,3	-	-	-	-	0,1
Олександрія	87,7	10,6	0,5	0,2	-	0,1	-	-	-
Світловодськ	83,8	14,5	0,6	0,1	-	-	-	-	0,1
Райони: Бобринецький	94,6	2,4	0,4	1,6	-	-	-	-	-
Вільшанський	83,9	2,9	0,3	1,9	-	9,7	-	-	-
Гайворонський	95,8	2,9	0,2	0,5	-	-	-	-	-
Голованівський	95,2	3,6	0,2	0,5	-	0,1	-	-	-
Добровеличківський	93,7	3,2	0,7	1,6	-	0,1	-	-	-
Долинський	92,9	4,9	0,9	0,4	-	-	-	-	0,1
Знам'янський	92,6	4,7	0,7	0,8	-	-	-	-	0,1
Кіровоградський	87,2	9,4	0,5	1,9	-	0,1	-	-	0,1
Компаніївський	94,1	2,6	0,4	1,5	-	0,1	-	-	-
Маловісківський	91,5	6,5	0,5	0,9	-	-	-	-	0,1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Новоградівський	95,8	2,3	0,7	0,6	-	0,1	-	-	-
Новоархангельський	96,4	1,8	0,2	0,8	-	-	-	-	-
Новомиргородський	93,6	2,7	0,5	2,6	-	-	-	-	-
Новоукраїнський	94,0	2,8	0,5	1,9	-	-	-	-	-
Олександрівський	96,5	2,3	0,3	0,3	-	-	-	-	-
Олександрійський	93,6	3,9	0,5	0,7	-	-	-	-	0,1
Онуфріївський	85,3	12,9	0,4	0,4	-	-	-	-	0,1
Петрівський	92,3	5,3	0,5	0,7	-	-	-	-	0,1
Світловодський	85,5	12,5	0,4	0,3	-	-	-	-	-
Ульянівський	96,4	1,7	0,1	0,8	-	0,2	-	-	-
Устинівський	93,7	2,7	1,0	1,4	-	-	-	-	-
Луганська обл.	58,0	39,0	0,8	0,1	-	0,1	-	-	0,1
у т. ч. Алчевськ	51,6	44,7	1,1	-	-	-	-	-	-
Антрацит	49,7	46,7	1,0	0,2	-	0,2	-	-	-
Брянка	54,9	42,7	0,8	-	-	-	-	-	-
Кіровськ	56,9	40,7	1,0	-	-	-	-	-	-
Краснодон	33,2	63,3	1,3	0,2	-	-	-	-	-
Красний Луч	49,2	46,1	1,1	0,3	-	-	-	-	-
Первомайськ	65,9	27,3	1,1	0,1	-	-	-	-	-
Ровеньки	63,6	33,7	1,0	0,2	-	0,3	-	-	-
Рубіжне	66,3	31,3	0,7	-	-	-	-	-	-
Свердловськ	46,0	48,6	1,2	0,4	-	0,3	-	-	-
Северодонецьк	59,0	38,7	0,6	-	-	-	-	-	-
Стаханов	46,1	50,1	1,0	-	-	-	-	-	-
Лисичанськ	66,7	30,5	1,0	-	-	-	-	-	-
Луганськ	50,0	47,0	0,7	-	-	-	-	-	-
Райони: Антрацитівський	62,8	35,7	0,4	-	-	-	-	-	-
Біловодський	87,8	11,2	0,3	-	-	-	-	-	-
Білокуракинський	90,7	8,5	0,2	-	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Краснодонський	45,9	51,7	0,9	-	-	-	-	-	-
Кремінський	85,1	13,5	0,5	-	-	-	-	-	-
Дуутинський	71,0	26,7	0,7	-	-	-	-	-	-
Марківський	93,0	5,7	0,4	-	-	-	-	-	-
Міловський	77,7	19,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Новоайдаїський	56,1	42,7	0,4	-	-	-	-	-	-
Новоплосковський	92,2	6,9	0,3	-	-	-	-	-	-
Перевальський	56,7	40,6	1,1	0,2	-	-	-	-	-
Попаснянський	81,1	17,5	0,5	-	-	-	-	-	-
Сватівський	91,4	7,3	0,3	-	-	-	-	-	-
Свердловський	69,9	25,9	0,6	0,3	-	-	-	-	-
Слов'яносербський	65,0	32,8	0,7	-	-	-	-	-	-
Станично-Дуганський	36,5	61,1	0,6	-	-	-	-	-	-
Старобільський	87,8	11,0	0,3	-	-	-	-	-	-
Троїцький	68,0	31,1	28,3	-	-	-	-	-	-
Львівська обл.	94,8	3,6	0,2	-	-	-	-	-	0,7
у т. ч. Львів	88,1	8,9	0,4	-	-	-	-	-	0,9
Борислав	95,8	2,6	-	-	-	-	-	-	0,8
Дрогобич	93,0	4,4	0,3	-	-	-	-	-	0,5
Самбір	93,6	2,5	-	-	-	-	-	-	3,3
Стрий	92,1	5,2	0,3	-	-	-	-	-	0,5
Трускавець	93,3	4,9	0,4	-	-	-	-	-	0,4
Червоноград	92,3	6,4	0,6	-	-	-	-	-	0,1
Райони: Бродівський	97,7	1,6	-	-	-	-	-	-	0,3
Буський	99,0	0,6	-	-	-	-	-	-	0,2
Городоцький	98,5	0,9	-	-	-	-	-	-	0,4
Дрогобицький	99,2	0,3	-	-	-	-	-	-	0,4
Жидачівський	98,9	0,6	-	-	-	-	-	-	0,2
Жовківський	98,8	0,7	-	-	-	-	-	-	0,2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Золочівський	98,3	0,8	-	-	-	-	-	-	0,7
Кам'янка-Бузький	98,5	1,0	-	-	-	-	-	-	0,2
Миколаївський	98,1	1,5	-	-	-	-	-	-	0,1
Мостиський	91,8	0,5	-	-	-	-	-	-	7,6
Перемишлянський	99,4	0,2	-	-	-	-	-	-	0,2
Пустомитівський	98,4	0,8	-	-	-	-	-	-	0,5
Радехівський	99,4	0,4	-	-	-	-	-	-	-
Самбірський	97,5	0,5	-	-	-	-	-	-	-
Сколівський	99,2	0,4	-	-	-	-	-	-	-
Сокальський	98,5	1,0	-	-	-	-	-	-	0,1
Старосамбірський	98,3	0,5	-	-	-	-	-	-	1,2
Стрийський	99,0	0,7	-	-	-	-	-	-	-
Турківський	99,6	0,2	-	-	-	-	-	-	0,2
Яворівський	98,6	1,1	-	-	-	-	-	-	0,1
Миколаївська обл.	81,9	14,1	0,7	1,0	-	0,4	-	-	0,1
у т. ч. Миколаїв	72,7	23,1	0,8	0,3	-	0,8	-	-	-
Вознесенськ	87,1	9,7	0,5	0,7	-	0,2	-	-	-
Очаків	78,2	18,4	0,9	0,6	-	0,2	-	-	0,2
Первомайськ	85,9	10,9	0,5	0,3	-	0,4	-	-	-
Південноукраїнськ	73,9	21,7	0,7	0,7	-	0,3	-	-	-
Райони: Арбузинський	88,6	7,2	0,3	3,0	-	-	-	-	-
Баштанський	90,5	4,4	1,0	1,2	-	0,2	-	-	-
Березанський	88,1	6,0	0,5	2,3	-	0,5	-	-	-
Березнегуватівський	90,6	6,1	1,1	1,4	-	-	-	-	-
Братський	84,8	8,5	0,3	4,9	-	-	-	-	-
Веселинівський	91,0	5,2	0,3	1,8	-	0,2	-	-	-
Вознесенський	89,2	6,3	0,4	2,6	-	-	-	-	-
Врадіївський	94,1	1,8	-	2,5	-	-	-	-	-
Доманівський	93,5	2,6	0,2	2,8	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Сланецький	91,0	3,3	0,4	3,7	-	-	-	-	-
Жовтневий	85,1	10,9	1,3	0,8	-	0,2	-	-	-
Казанківський	83,1	13,4	0,8	1,7	-	-	-	-	-
Кривоозерський	95,9	1,9	0,2	1,3	-	-	-	-	-
Миколаївський	87,0	9,7	0,6	0,8	-	0,2	-	-	-
Новобузький	92,5	4,5	0,6	1,6	-	-	-	-	-
Новоодеський	91,5	5,1	0,5	1,4	-	-	-	-	-
Очаківський	85,2	10,2	0,7	1,4	-	0,3	-	-	0,2
Первомайський	91,8	4,5	0,3	1,9	-	0,3	-	-	-
Снігурівський	91,3	5,6	0,7	0,8	-	-	-	-	-
Одеська обл.	62,8	20,7	0,5	5,0	-	6,1	-	-	0,1
у т. ч. Одеса	61,6	28,9	0,6	0,8	-	1,3	-	-	0,2
Білгород-Дністровський	62,7	27,7	0,6	2,8	-	3,7	-	-	-
Ізмаїл	38,2	43,7	0,6	4,3	-	10,1	-	-	0,1
Іллічівськ	67,6	27,4	1,1	0,9	-	1,0	-	-	0,2
Котовськ	82,2	10,3	0,5	5,1	-	0,2	-	-	-
Теплодар	68,5	25,7	1,0	1,7	-	1,2	-	-	-
Южне	65,9	29,0	1,1	0,8	-	1,3	-	-	0,1
Райони: Ананівський	77,0	3,9	0,2	18,1	-	0,2	-	-	-
Арцизький	27,4	22,2	0,4	6,3	-	39,0	-	-	-
Балтський	89,8	6,7	0,2	2,0	-	0,2	-	-	-
Білгород-Дністровський	81,9	8,8	0,4	6,3	-	1,2	-	-	0,1
Біляївський	82,3	11,7	0,6	2,5	-	0,7	-	-	-
Березівський	87,0	7,3	0,6	1,6	-	0,4	-	-	-
Болградський	7,6	8,0	0,3	1,6	-	60,8	-	-	-
Великомихайлівський	79,4	14,5	0,2	3,8	-	1,1	-	-	-
Іванівський	74,6	8,4	0,3	3,3	-	11,2	-	-	0,1
Ізмаїльський	28,9	16,2	0,2	27,6	-	25,7	-	-	0,1
Кілійський	44,6	30,0	0,3	15,8	-	4,3	-	-	0,1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Кодимський	94,8	2,9	0,2	1,6	-	0,1	-	-	0,1
Комінтернівський	81,1	13,0	0,7	1,6	-	1,4	-	-	-
Котовський	67,8	5,2	0,1	25,9	-	0,2	-	-	-
Красноокнянський	81,7	6,2	0,2	11,0	-	0,3	-	-	-
Любашівський	90,6	2,5	0,3	5,9	-	0,1	-	-	-
Миколаївський	91,8	2,4	0,3	3,7	-	0,3	-	-	0,1
Овідіопольський	78,6	15,0	0,8	1,8	-	1,1	-	-	0,2
Роздільнянський	77,6	13,7	0,7	5,2	-	0,9	-	-	0,1
Ренійський	17,7	15,1	0,4	49,0	-	8,5	-	0,1	-
Савранський	95,0	2,4	0,1	1,5	-	0,2	-	-	-
Сарагський	43,9	15,9	0,1	18,9	-	20,0	-	-	-
Тарутинський	24,5	13,9	0,2	16,5	-	37,5	-	-	-
Тагарбунарський	71,3	6,4	0,2	9,4	-	11,5	-	-	-
Фрунзівський	89,8	3,0	0,2	5,7	-	0,3	-	-	-
Ширяївський	89,9	3,1	0,2	5,2	-	0,4	-	-	-
Полтавська обл.	91,4	7,2	0,4	0,2	-	-	-	-	-
у т. ч. Полтава	87,7	10,6	0,4	0,1	-	-	-	-	-
Кременчук	83,1	14,8	0,6	0,1	-	-	-	-	-
Комсомольськ	78,4	19,6	0,8	0,1	-	-	-	-	-
Лубни	90,8	8,2	0,3	0,1	-	-	-	-	-
Миргород	90,0	9,0	0,5	0,1	-	-	-	-	-
Райони: Великобагачанський	96,3	2,8	0,2	0,3	-	-	-	-	-
Гадяцький	96,3	2,9	0,3	0,1	-	-	-	-	-
Глобинський	95,0	3,6	0,4	0,3	-	-	-	-	-
Гребінківський	95,4	3,5	0,3	0,2	-	-	-	-	-
Диканський	94,6	3,8	0,2	0,2	-	-	-	-	-
Зінківський	96,6	2,2	0,2	0,3	-	-	-	-	-
Карлівський	94,4	3,9	0,6	0,3	-	-	-	-	-
Кобеляцький	95,1	3,6	0,3	0,2	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Козельщинський	95,4	3,9	0,3	0,3	-	-	-	-	-
Котелевський	96,9	2,3	0,3	0,1	-	-	-	-	-
Кременчуцький	93,3	5,3	0,4	0,2	-	-	-	-	-
Лохвицький	96,2	2,9	0,3	0,1	-	-	-	-	-
Лубенський	96,9	2,2	0,4	0,1	-	-	-	-	-
Машівський	94,5	3,9	0,4	0,3	-	-	-	-	-
Миргородський	97,2	2,3	0,1	0,1	-	-	-	-	-
Новосанжарський	95,3	3,5	0,2	0,3	-	-	-	-	-
Оржиський	96,9	2,3	0,2	0,2	-	-	-	-	-
Пирятинський	94,6	4,3	0,4	0,2	-	-	-	-	-
Полтавський	93,2	5,6	0,3	0,1	-	-	-	-	-
Решетилівський	95,7	2,7	0,3	0,7	-	-	-	-	-
Семенівський	96,6	2,3	0,3	0,2	-	-	-	-	-
Хорольський	96,7	2,5	0,3	0,1	-	-	-	-	-
Чорнухинський	97,7	1,8	0,1	0,2	-	-	-	-	-
Чутівський	94,3	4,3	0,4	0,4	-	-	-	-	-
Шипацький	96,0	2,7	0,2	0,2	-	-	-	-	-
Рівненська обл.	95,9	2,6	1,0	-	-	-	-	-	0,2
у т. ч. Рівне	91,6	6,8	0,6	-	-	-	-	-	0,3
Дубно	95,1	3,6	0,3	-	-	-	-	-	0,2
Кузнецовськ	90,9	7,6	0,8	-	-	-	-	-	0,2
Острог	95,1	2,8	-	-	-	-	-	-	0,2
Райони: Березнівський	99,3	0,5	0,2	-	-	-	-	-	-
Володимирецький	99,2	0,5	0,1	-	-	-	-	-	-
Гошанський	98,7	0,8	0,2	-	-	-	-	-	-
Демирівський	98,8	0,6	-	-	-	-	-	-	-
Дубненський	99,0	0,8	-	-	-	-	-	-	-
Дубровицький	98,6	0,6	0,6	-	-	-	-	-	-
Зарічненський	99,0	0,5	0,5	-	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Здолунівський	96,5	2,7	0,3	-	-	-	-	-	0,2
Корецький	98,7	0,8	-	-	-	-	-	-	0,3
Костопільський	97,9	1,5	0,2	-	-	-	-	-	0,1
Млинівський	98,8	0,8	0,2	-	-	-	-	-	-
Острозький	99,1	0,6	-	-	-	-	-	-	-
Радишівський	98,8	1,0	-	-	-	-	-	-	-
Рівненський	97,8	1,6	0,3	-	-	-	-	-	0,1
Рокитнівський	83,6	0,4	15,6	-	-	-	-	-	0,4
Сарненський	97,9	1,4	0,4	-	-	-	-	-	0,1
Сумська обл.	88,8	9,4	0,3	-	-	-	-	-	-
у т. ч. Суми	84,6	12,4	0,4	-	-	-	-	-	0,1
Глухів	90,8	8,4	0,2	-	-	-	-	-	-
Конотоп	90,1	8,3	0,4	-	-	-	-	-	-
Лебедин	92,9	6,3	0,3	-	-	-	-	-	-
Охтирка	87,9	8,2	0,5	-	-	-	-	-	-
Ромни	93,7	5,4	0,3	-	-	-	-	-	-
Шостка	86,7	9,2	0,3	-	-	-	-	-	-
Райони: Білопільський	93,1	5,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Буринський	96,3	2,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Великописарівський	72,4	26,7	0,3	-	-	-	-	-	-
Глухівський	86,4	13,2	0,1	-	-	-	-	-	-
Недригайлівський	97,7	1,7	0,2	-	-	-	-	-	-
Охтирський	95,6	3,4	0,5	-	-	-	-	-	-
Путівський	47,4	51,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Роменський	97,2	2,1	0,2	-	-	-	-	-	-
Середино-Будський	89,3	9,9	0,3	-	-	-	-	-	-
Конотопський	97,0	2,1	0,3	-	-	-	-	-	-
Краснопільський	91,2	7,8	0,5	-	-	-	-	-	-
Кролевецький	95,6	3,6	0,1	-	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Лебединський	95,6	3,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Липоводолінський	97,4	1,8	0,1	-	-	-	-	-	-
Сумський	93,1	5,6	0,5	-	-	-	-	-	-
Тростянецький	84,8	13,9	0,4	-	-	-	-	-	-
Шосткинський	94,8	4,0	0,4	-	-	-	-	-	-
Ямпільський	92,4	6,6	0,4	-	-	-	-	-	-
Тернопільська обл.	97,8	1,3	0,1	-	-	-	-	-	0,3
у т. ч. Тернопіль	94,1	3,4	0,2	-	-	-	-	-	0,3
Райони: Бережнський	99,1	0,7	-	-	-	-	-	-	0,1
Борщівський	98,8	0,7	0,1	-	-	-	-	-	0,2
Бучацький	99,4	0,4	-	-	-	-	-	-	0,1
Гусятинський	99,0	0,5	-	-	-	-	-	-	0,3
Заліщицький	99,3	0,5	-	-	-	-	-	-	0,1
Збаразький	98,3	1,3	0,1	-	-	-	-	-	0,1
Зборівський	99,5	0,3	-	-	-	-	-	-	0,1
Козівський	99,5	0,4	-	-	-	-	-	-	0,1
Кременецький	98,2	1,3	0,1	-	-	-	-	-	0,2
Лановецький	98,9	0,7	0,1	0,1	-	-	-	-	-
Монастирський	99,5	0,3	-	-	-	-	-	-	0,1
Підволочиський	95,6	0,5	0,1	-	-	-	-	-	3,6
Підгаєцький	99,7	0,2	-	-	-	-	-	-	-
Теребовлянський	99,0	0,6	0,1	-	-	-	-	-	0,3
Тернопільський	99,2	0,5	0,1	-	-	-	-	-	0,2
Чортківський	97,7	1,6	0,1	-	-	-	-	-	0,4
Шумський	99,1	0,6	0,1	-	-	-	-	-	0,1
Харківська обл.	70,8	25,6	0,5	0,1	-	-	-	-	0,1
у т. ч. Харків	61,0	34,2	0,5	-	-	-	-	-	-
Ізюм	83,6	13,4	0,4	-	-	-	-	-	-
Куп'янськ	82,4	14,2	0,3	-	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Лозова	77,8	15,3	0,4	-	-	-	-	-	-
Люботки	89,4	8,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Первомайськ	55,9	38,3	0,5	-	-	-	-	-	-
Чудув	54,6	42,8	0,7	-	-	-	-	-	-
Райони: Балаклійський	77,6	20,4	0,4	-	-	-	-	-	-
Барвінківський	91,1	7,1	0,4	0,2	-	-	-	-	-
Близнюківський	90,2	7,8	0,6	-	-	-	-	-	-
Богодухівський	92,8	5,6	0,7	-	-	-	-	-	-
Борівський	90,5	8,4	0,3	-	-	-	-	-	-
Валківський	93,6	5,0	0,5	0,1	-	-	-	-	-
Великобурдунський	73,1	24,9	0,7	0,1	-	-	-	-	-
Вовчанський	85,4	12,4	0,5	-	-	-	-	-	-
Дворічанський	83,7	14,4	0,6	0,4	-	-	-	-	-
Дергачівський	80,3	18,2	0,4	-	-	-	-	-	-
Зачепилівський	84,6	13,4	0,4	-	-	-	-	-	-
Зміївський	82,3	15,6	0,5	-	-	-	-	-	-
Золочівський	84,0	14,0	0,6	-	-	-	-	-	-
Ізюмський	91,0	7,1	0,6	-	-	-	-	-	-
Кегичівський	89,6	6,5	1,5	0,2	-	-	-	-	-
Коломацький	93,2	4,7	1,4	-	-	-	-	-	-
Красноградський	78,4	19,4	0,7	0,2	-	-	-	-	-
Краснокутський	93,9	4,6	0,5	-	-	-	-	-	-
Куп'янський	88,9	9,5	0,5	-	-	-	-	-	-
Лозівський	88,9	9,7	0,5	-	-	-	-	-	-
Нововодолазький	78,9	19,5	0,4	-	-	-	-	-	-
Первомайський	65,4	32,6	0,7	0,2	-	-	-	-	-
Печенізький	92,7	6,5	0,3	-	-	-	-	-	-
Сахновщинський	92,4	5,8	0,5	-	-	-	-	-	-
Харківський	75,5	22,2	0,5	-	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Чудуївський	57,4	40,5	0,4	-	-	-	-	-	-
Шевченківський	90,3	7,8	0,5	0,2	-	-	-	-	-
Херсонська обл.	82,0	14,1	0,7	0,4	0,2	-	-	-	-
У т. ч. Херсон	75,6	19,9	0,8	0,2	-	-	-	-	-
Каховка	82,1	15,1	0,7	0,2	-	-	-	-	-
Нова Каховка	73,8	23,4	0,9	0,2	-	0,2	-	-	0,2
Райони: Бериславський	88,5	8,7	0,6	0,6	-	-	-	-	-
Білозерський	89,1	7,8	0,7	0,5	-	-	-	-	-
Великоленетинський	89,5	7,5	0,7	0,3	-	-	-	-	0,4
Великоолександрівський	92,5	4,7	0,7	1,1	-	-	-	-	-
Верхньорогачицький	92,0	6,0	0,4	0,3	-	-	-	-	-
Високопільський	91,8	5,0	0,7	1,0	-	-	-	-	-
Генчеський	65,0	23,4	0,6	0,2	2,8	-	-	-	-
Голопристанський	87,5	9,2	0,6	0,4	-	-	-	-	-
Горностаївський	92,7	4,7	0,6	0,4	-	-	-	-	-
Іванівський	89,3	6,3	0,4	0,6	0,3	-	-	-	-
Каланчацький	87,8	8,5	0,7	0,5	-	-	-	-	0,2
Каховський	89,0	8,3	0,7	0,4	-	-	-	-	0,2
Нижньорогачицький	82,2	13,7	0,4	0,7	-	-	-	-	0,3
Нововоронцовський	94,3	4,0	0,5	0,3	-	-	-	-	-
Новотроїцький	86,6	9,7	0,6	0,4	-	-	-	-	-
Скадовський	83,2	12,5	1,1	0,6	-	-	-	-	0,2
Цюрупинський	85,6	11,7	0,5	0,2	-	-	-	-	-
Чаплинський	84,1	6,9	0,5	0,6	-	-	-	-	0,2
Хмельницька обл.	93,9	3,6	0,2	-	-	-	-	-	1,6
У т. ч. Хмельницький	88,3	7,9	0,4	-	-	-	-	-	2,0
Кам'янець-Подільський	91,2	5,9	0,3	-	-	-	-	-	0,6
Нетішин	87,5	9,8	0,4	-	-	-	-	-	0,8
Славута	90,0	6,6	0,4	-	-	-	-	-	2,0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Шепетівка	90,7	5,8	0,3	-	-	-	-	-	2,0
Старокостянтинів	91,1	6,7	0,4	-	-	-	-	-	1,0
Райони: Білогірський	98,3	0,9	0,1	-	-	-	-	-	0,5
Вінковецький	96,5	3,1	0,1	-	-	-	-	-	-
Волочиський	95,7	1,5	0,1	-	-	-	-	-	2,4
Городоцький	91,4	1,1	0,1	-	-	-	-	-	7,2
Дережнянський	97,4	1,5	0,2	-	-	-	-	-	0,1
Дунавецький	98,2	1,3	0,1	-	-	-	-	-	0,1
Ізяславський	95,7	2,5	0,2	-	-	-	-	-	1,2
Кам'янець-Подільський	98,1	1,2	0,1	-	-	-	-	-	0,2
Красилівський	96,2	1,6	0,1	-	-	-	-	-	1,7
Легічівський	96,0	1,7	0,1	-	-	-	-	-	1,6
Новоушицький	96,1	3,4	0,1	-	-	-	-	-	0,1
Полонський	90,9	1,8	0,1	-	-	-	-	-	6,6
Славутський	97,8	1,1	0,1	-	-	-	-	-	0,9
Старокостянтинівський	98,0	1,2	0,1	-	-	-	-	-	0,3
Старосинявський	98,5	0,9	0,1	-	-	-	-	-	0,4
Теопільський	98,4	0,8	0,1	-	-	-	-	-	0,3
Хмельницький	93,5	1,8	0,1	-	-	-	-	-	3,9
Чемеровецький	99,0	0,8	-	-	-	-	-	-	-
Шепетівський	96,3	1,6	0,1	-	-	-	-	-	1,4
Ярмолинецький	97,8	1,3	0,1	-	-	-	-	-	0,2
Черкаська обл.	93,1	5,4	0,3	-	-	-	-	-	-
у т. ч. Черкаси	83,4	13,2	0,6	-	-	-	-	-	-
Ватутіне	91,9	7,4	0,3	-	-	-	-	-	-
Канів	89,2	9,6	0,5	-	-	-	-	-	-
Золотоноша	91,9	6,3	0,3	-	-	-	-	-	-
Сміла	89,6	8,7	0,4	-	-	-	-	-	-
Умань	92,8	6,2	0,4	-	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Райони: Городищенський	97,2	2,2	0,2	-	-	-	-	-	-
Драбівський	97,7	1,7	-	-	-	-	-	-	-
Жашківський	97,7	1,6	0,2	-	-	-	-	-	-
Звенигородський	97,0	2,2	0,2	-	-	-	-	-	-
Золотоніський	96,2	3,1	0,2	-	-	-	-	-	-
Кам'янський	96,2	3,2	0,2	-	-	-	-	-	-
Канівський	96,6	2,9	0,1	-	-	-	-	-	-
Катеринопільський	97,6	1,8	0,2	-	-	-	-	-	-
Корсунь-Шевченківський	96,1	2,7	0,2	-	-	-	-	-	-
Лисянський	98,0	1,5	0,2	-	-	-	-	-	-
Маньківський	97,7	1,8	0,2	-	-	-	-	-	-
Монастирищенський	98,3	1,4	0,1	-	-	-	-	-	-
Смілянський	96,6	2,9	0,2	-	-	-	-	-	-
Тальнівський	97,2	2,0	0,2	-	-	-	-	-	-
Уманський	97,1	2,1	0,1	-	-	-	-	-	-
Христинівський	96,6	2,4	0,3	-	-	-	-	-	-
Черкаський	83,4	13,2	0,6	-	-	-	-	-	-
Чорнобаївський	96,9	2,4	0,2	-	-	-	-	-	-
Чигиринський	95,1	3,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Шполянський	97,2	2,0	0,3	-	-	-	-	-	-
Чернівецька обл.	75,0	4,1	0,2	7,3	-	-	-	12,5	0,4
у т. ч. Чернівці	79,9	11,3	0,4	1,6	-	-	-	4,5	0,6
Новодністровськ	87,1	10,2	0,5	0,9	-	-	-	0,3	0,2
Райони: Вижницький	98,2	1,1	-	-	-	-	-	0,3	-
Герцаївський	5,0	0,9	-	2,3	-	-	-	91,5	-
Глибоцький	46,8	1,2	-	6,1	-	-	-	45,3	-
Заставнівський	99,1	0,6	-	-	-	-	-	-	-
Кельменецький	97,5	1,3	-	1,0	-	-	-	-	-
Кіцманський	98,5	0,9	-	-	-	-	-	0,2	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Новоселицький	34,0	1,4	-	57,5	-	-	-	6,8	-
Путильський	99,3	0,4	-	-	-	-	-	-	-
Сокирянський	89,9	6,2	-	3,4	-	-	-	-	-
Сторожинецький	59,6	1,4	-	-	-	-	-	36,8	1,5
Хотинський	91,2	1,3	-	7,0	-	-	-	-	-
Чернівецька обл.	93,5	5,0	0,6	-	-	-	-	-	-
у т. ч. Чернігів	86,3	10,6	1,2	-	-	-	-	-	-
Ніжин	90,2	7,1	0,4	-	-	-	-	-	-
Прилуки	92,3	6,5	0,3	-	-	-	-	-	-
Райони: Бахмацький	96,7	2,5	0,2	-	-	-	-	-	-
Бобровицький	97,6	1,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Борзнянський	98,0	1,5	0,2	-	-	-	-	-	-
Варвинський	96,5	2,8	0,3	-	-	-	-	-	-
Городнянський	95,7	2,9	0,9	-	-	-	-	-	-
Ічнянський	97,3	2,2	0,2	-	-	-	-	-	-
Козелецький	96,2	3,0	0,2	-	-	-	-	-	-
Коропський	97,6	1,9	0,2	-	-	-	-	-	-
Корюківський	97,0	2,3	0,3	-	-	-	-	-	-
Куликівський	97,8	1,6	0,3	-	-	-	-	-	-
Менський	97,3	2,0	0,3	-	-	-	-	-	-
Ніжинський	98,3	1,3	0,1	-	-	-	-	-	-
Новгород-Сіверський	96,0	3,4	0,2	-	-	-	-	-	-
Носівський	97,6	1,7	0,2	-	-	-	-	-	-
Прилуцький	96,6	2,7	0,3	-	-	-	-	-	-
Ріпкенський	90,8	7,5	1,9	-	-	-	-	-	-
Семенівський	95,0	4,5	0,3	-	-	-	-	-	-
Сосницький	98,1	1,5	0,2	-	-	-	-	-	-
Срібнянський	98,0	1,5	0,2	-	-	-	-	-	-
Талалаївський	97,9	1,6	0,2	-	-	-	-	-	-

Закінчення дод. Б

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Чернігівський	95,8	3,2	0,6	-	-	-	-	-	-
Щорський	95,0	3,9	0,7	-	-	-	-	-	-
м. Київ	82,2	13,1	0,6	0,1	-	-	-	-	0,3
м. Севастополь	22,4	71,7	1,6	0,2	0,5	-	-	-	-

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
Розділ 1. ЕТНОГЕОГРАФІЯ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВИХ ЗНАНЬ	5
1.1. Проблеми адекватного понятійно-термінологічного відображення сфери етнопонаціональних взаємин	5
1.2. Етнопонаціональні спільноти і групи, середовище їхньої життєдіяльності– основний об’єкт етногеографії.....	9
1.3. Предмет етногеографії та її місце в системі наук	12
1.4. Джерела етногеографії України.....	16
Розділ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕТНОГЕОГРАФІЇ	23
2.1. Демотериторіальні основи етнічності	23
2.2. Структурно-територіальна організація етнопонаціональних спільнот і груп	29
2.3. Етногеографічні процеси.....	34
2.4. Типологія держав світу за етнопонаціональним складом населення.....	36
Розділ 3. МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ЕТНОГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВ	41
3.1. Огляд історії етногеографічних досліджень в Україні	41
3.2. Методологія етногеографічного дослідження держав	46
3.3. Методика та загально-наукові методи регіональних етногеографічних досліджень	51
3.4. Картографічний метод у етногеографічних дослідженнях.....	55
Розділ 4. ЕТНОГЕОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ВПРОДОВЖ ХХ СТ.	59
4.1. Етногеографія українських земель на початку ХХ ст.	59
4.2. Етнодемогеографічні тенденції розвитку України впродовж ХХ ст.....	66
4.3. Зміни структури населення за рідною мовою впродовж 1959–1989 років.....	77
4.4. Релігійно-конфесійний чинник етногеографічних змін в Україні впродовж ХХ ст.	84
Розділ 5. ЕТНОГЕОГРАФІЧНА СТРУКТУРА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	87
5.1. Етногеографічні параметри державної території та державних кордонів України	87
5.2. Етнодемогеографічні співвідношення в структурі населення України. Ідентифікація суб’єктів етногеографічних взаємин	92
5.3. Географія української етнічної нації в Україні.....	104
5.4. Геополітичні проблеми етнокультурної єдності і консолідації етнічних українців	115
5.5. Географія етнопонаціональних груп та невеликих корінних народів в Україні	130

5.6. Етногеографічне районування України.....	144
Розділ 6. ГЕОГРАФІЯ ЗАРУБІЖНИХ УКРАЇНЦІВ.....	153
6.1. Етнічні українці поза межами держави Україна: понятійно-термінологічне означення та історико-географічні передумови	153
6.2. Географія автохтонного етнічно українського населення в суміжних з Україною державах.....	162
6.3. Географія західної української діаспори.....	169
6.4. Географія східної української діаспори.....	176
Розділ 7. РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМИН В УКРАЇНІ	181
7.1. Сучеречності етнонаціональних взаємин в Україні в регіональному і міжрегіональному вимірах	181
7.2. Етногеографічні проблеми подолання кризових виявів української етнічності та формування культурної самобутності держави.....	187
7.3. Етногеографічні аспекти утвердження в Україні національної ідеї та становлення політичної нації.....	192
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	196
ДОДАТКИ	199

Навчальне видання

ДНІСТРЯНСЬКИЙ Мирослав Степанович

ЕТНОГРАФІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Редактор *Л. Макітринська*
Технічний редактор *С. Сеник*
Комп'ютерне верстання *Н. Буряк*

Піпн. до друку 20.02.2008 р. Формат 70x100/16.
Офсет. друк. Папір друк. Гарнітура Palatino Linotype.
Умовн. друк. арк. 18,7. Обл.–вид. арк. 20,8.
Тираж 1500 прим. Зам.

Видавничий центр Львівського національного університету
імені Івана Франка. 79000 Львів, вул. Дорошенка, 41

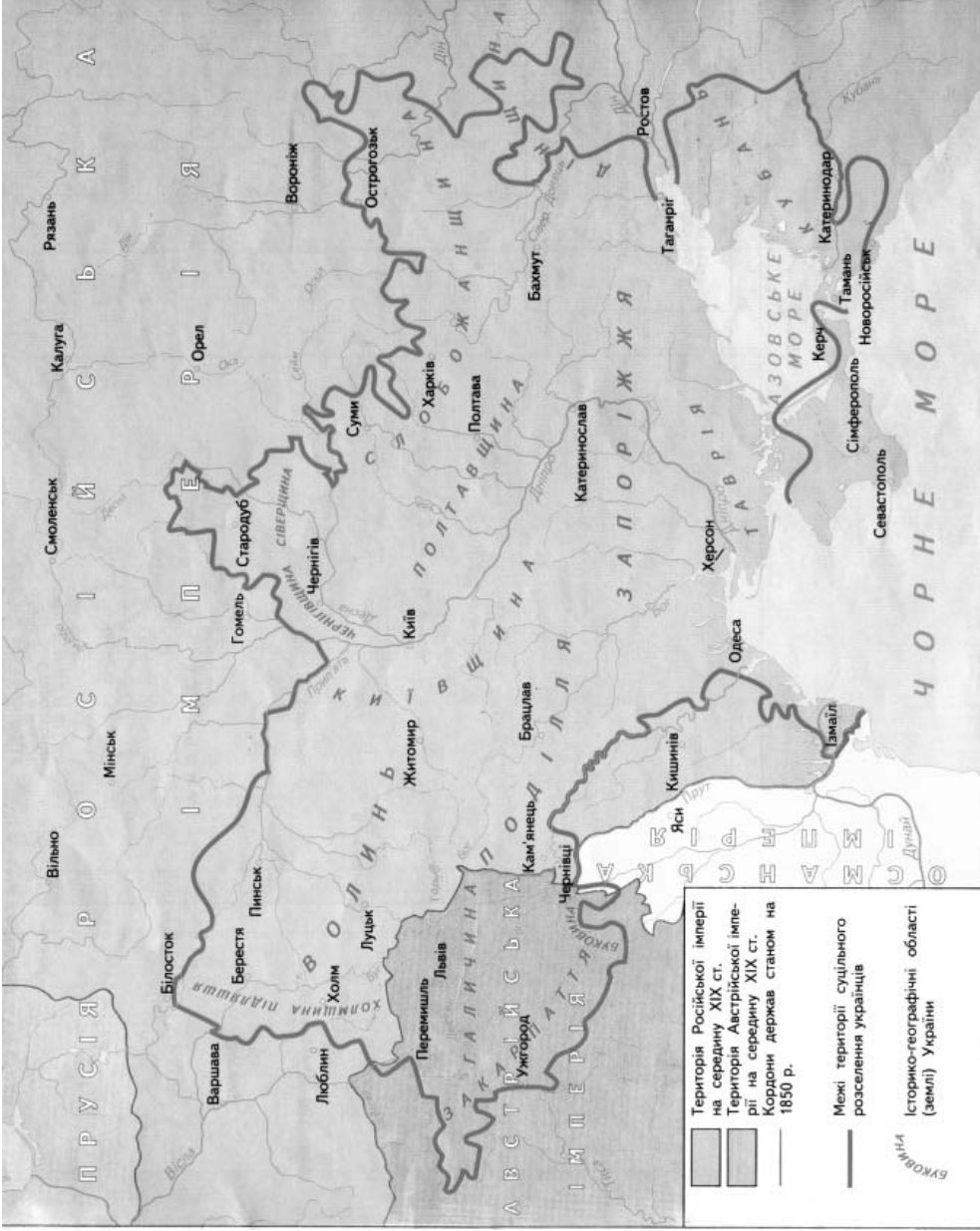
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007.

- Д 54 **Дністрянський М.С.**
Етнографія України: Навчальний посібник. – Видавничий центр ЛНУ
імені Івана Франка, 2008. – 232 с.
ISBN 978-966-613-581-3

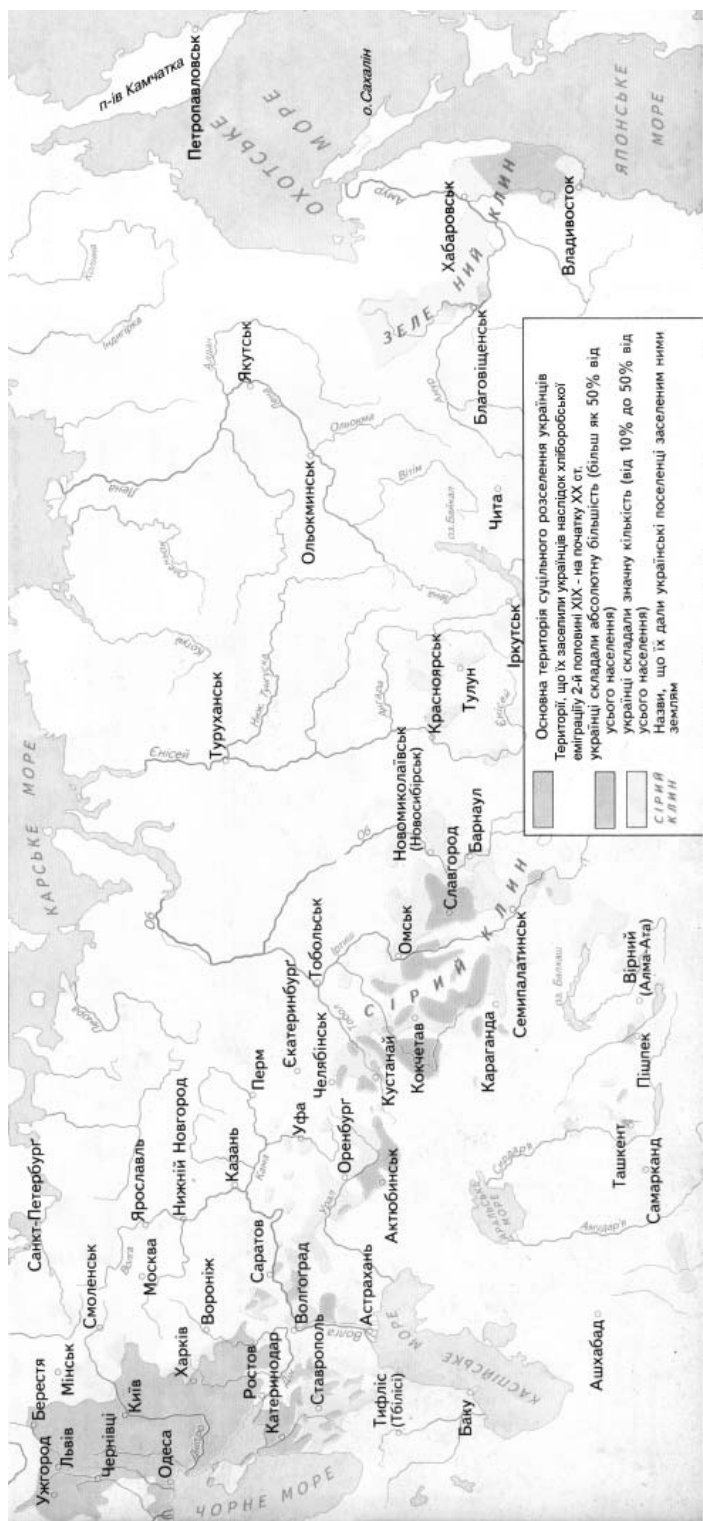
У посібнику розкрито предмет та завдання етногеографії, її місце в системі наук. Обґрунтовано теоретичні основи, методологію та методику етногеографічних досліджень. Охарактеризовано джерела етногеографії України. Відображено історико-географічні передумови формування етногеографічної ситуації в Україні. Детально проаналізовано основні параметри етногеографічної структури сучасної України, тенденції та напрями розвитку етногеографічних процесів. Висвітлено особливості географії зарубіжних українців. Розкрито регіональні етногеографічні відмінності в Україні та прикладні проблеми регіональної етнополітики.

Для студентів та викладачів географічних факультетів вищих закладів освіти, майбутніх фахівців у галузі етнології, усіх, хто цікавиться географічним українознавством.

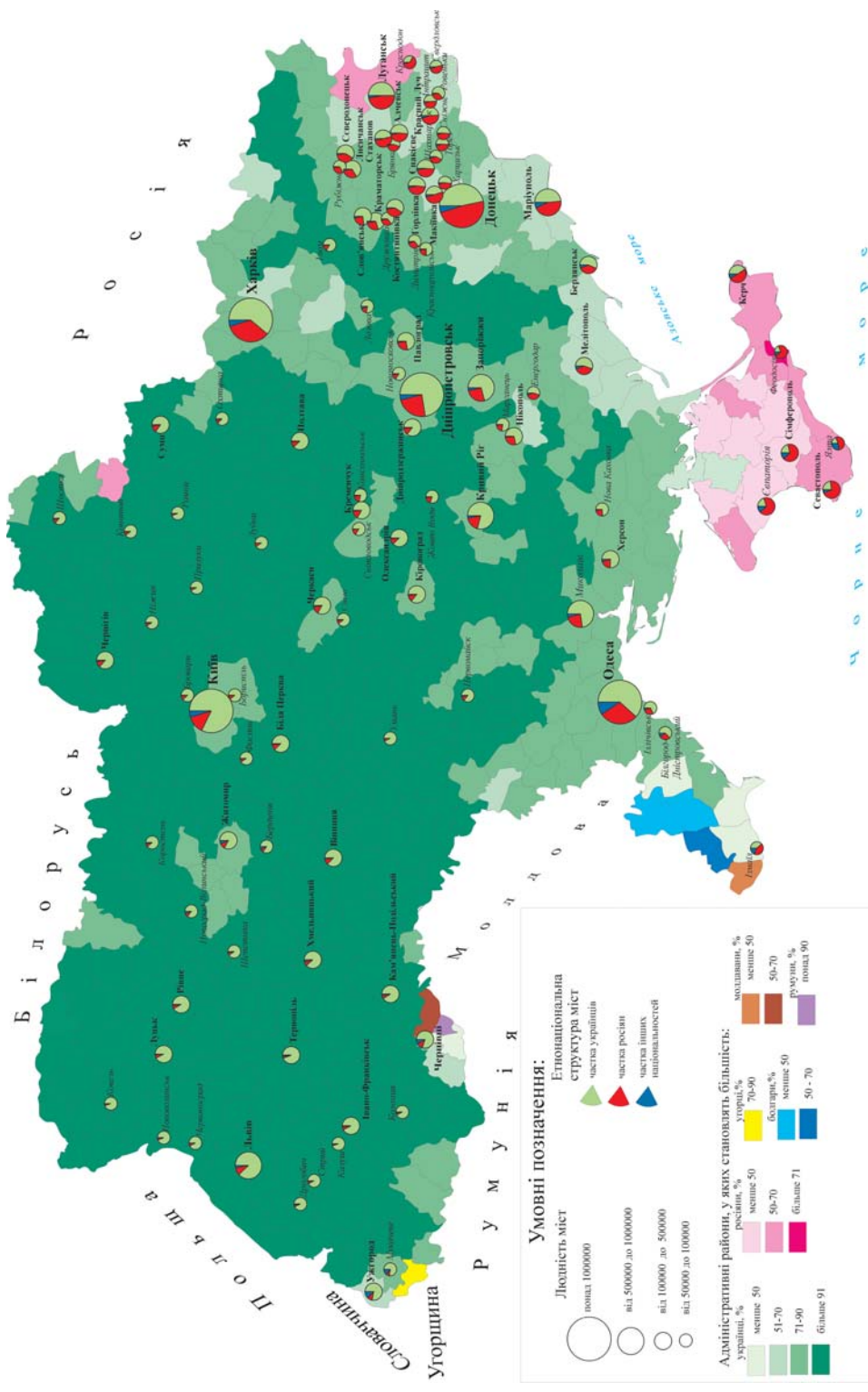
УДК 911.3:32(477)(075.8)
ББК У04(4УКР)2я73

Українська етнічна територія на поч. XX ст. (Ю. Лога Україна. Історичний атлас. К. 1998)

Українська еміграція до Азії у кін. XIX – на поч. XX ст. (Ю. Лоза Україна. Історичний атлас. К. 1998)

Етногеографічна структура України